

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

№2 (82) 2021

сәуір, мамыр, маусым, 2021

апрель, май, июнь, 2021

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

А.Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З.Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В.Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж.Мұсаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б.Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А.Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Қ.Күдерінова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанұзақов Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жүнісбек А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Қажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демір Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мұсаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбақов М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Күдерінова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhunisbek A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Giessen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arabaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж.

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен 05.03.2001 жылы берілді.

Государственный регистрационный, №1799-ж выдан от 05.03.2001 года

Министерством культуры, информации и общественного согласия.

State registration number, No. 1799-z issued on 05.03.2001

by the Ministry of culture, information and public consent.

Н.Уәли

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы, Қазақстан
e-mail: nurgeldi.uali@tilbilimi.kz

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ТІЛ МӘДЕНИЕТІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ (БАЯНДАМА ТЕЗИСІ)

Аннотация. Ғалым-қайраткердің жазу мәдениетін ұлт игілігіне айналдыруда, біріншіден, аса бай ауыз әдебиетін, фольклорлық мұраларды аса тереңнен таныды; екіншіден, ұланғайыр Ұлы Даланы кеңінен жайлаған қазақ елінің тіл бірегейлігі мен тұйығын айқын аңғаруы концептуалды ұстанымына негіз болды. Сондықтан да Ахмет Байтұрсынұлы тағылымын ала отырып, қазақ жазуын түбегейлі реформалау арқылы оған ұлттық сипат беру кезек күттірмес өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Тірек сөздер: әліпби құралы, жазу, кодификацияланған нормалар, концептуалды ұстаным, орфографиялық сөздік.

Н.Уали

Главный научный сотрудник Института языкознания имени
Ахмета Байтұрсынұлы, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан
e-mail: nurgeldi.uali@tilbilimi.kz

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ КУЛЬТУРЫ (ТЕЗИС ДОКЛАДА)

Аннотация: Основой концептуальной позиции ученого-деятели в преобразовании культуры письменности в достояние нации стало, во-первых, глубокое познание богатейшей устной литературы, фольклорного наследия; во-вторых, четкое осознание языковой самобытности и обособленности казахского народа, населявшего бескрайнюю Великую Степь. Поэтому, в плане преемственности в отношении учения Ахмета Байтұрсынұлы, одним из неотложных, актуальных вопросов является придание ей национального характера через кардинальное реформирование казахской письменности.

Ключевые слова: алфавит, письмо, кодифицированные нормы, концептуальный принцип, орфографический словарь.

N.Uali

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly,
Doctor of philological sciences, professor, Almaty, Kazakhstan
e-mail: nurgeldi.uali@tilbilimi.kz

AKHMET BAITURSYNULY AND ACTUAL PROBLEMS OF LANGUAGE CULTURE (THESIS OF THE REPORT)

Annotation. The basis of the conceptual position of the scientist in the transformation of the culture of writing into the heritage of the nation was, firstly, a deep knowledge of the rich oral literature, folklore heritage; secondly, a clear awareness of the linguistic identity and intransigence of the Kazakh people who inhabited the boundless Great Steppe. Therefore, in terms of continuity in relation to the teachings of Akhmet Baitursynuly, one of the urgent issues is to give it a national character through a radical reform of the Kazakh script.

Keywords: alphabet, writing, codified norms, conceptual principle, spelling dictionary

Академик Р. Сыздық – қазақ тілтаным ғылымында Байтұрсынтану мектебінің негізін қалаушы ғалым: «А. Байтұрсынұлы қазақ мәдениеті көгінде жалаң ағартушы болып қана емес, ғалым-ағартушы болып та көрінді. Ол қазақ тілі мен әдебиетін пән ретінде қазақ тілінде тұңғыш баяндаушы ғалым».

Қазақ тілінің лексика-грамматикалық, фонетикалық жүйесі А.Байтұрсынұлына дейін едәуір зерттелген болатын. Бірақ бұл зерттеулер түркітанушы ғалымдар үшін ғана маңызды еді.

Қазақтың өз тілінің дыбыстық, лексика-грамматикалық түзілімі мен құрылым құрылысын халықтың ұғым-түсінігіне сай етіп ғылыми білім етіп, қолына құрал етіп ұстатқан А. Байтұрсынұлы шын мәнінде ұлттың ұлы ұстазы еді.

Қазақ тіліндегі тіл мәдениеті саласы өзінің бастау көзін А.Байтұрсынұлының тіл-құралдарынан алады. Қазақ тілі мәдениетінің іргетасын дұрыс қалап бергендіктен солай дейміз.

– А. Байтұрсынұлы жазба тіл нормаларының ең алғашқы кодификаторы. Тілдің кодификацияланған нормалары ең бірінші дыбыстық, грамматикалық құрылымына негізделген әліпби түзуден басталады.

– А. Байтұрсынұлы алдымен сауат ашқыш әліпби құралын жалпақ жұртшылықтың қолына ұстатты.

– А. Байтұрсынұлы жазу, жазғанды оқу, айтылған сөзді жазуға түсіндірудің әдістерін танытатын емле-ережелерін түзді. Тиянақтай айтқанда қазақ тілінің кодификацияланған нормасын түзді. Әрине, тілдік норма бұрыннан да болатыны ақиқат. Ал кодификацияланған норма жұртшылық мойындаған, яғни конвенцияланған норма болып саналады.

Байтұрсынтанушы көрнекті ғалымдардың бірі Махамбет Жүсіповтің «А. Байтұрсынов қазақ тілі сингормофонемасын жуан, жіңішке болып бөлінетін екі сингормофонемадан тұрады деп түсінбегенде, онда өзінің сингормоалфавиті мен сингормоорфографиясын жасай алмайтын еді», – дейтін орнықты пікірі бар.

Араб әліпбиінің жазу тәртібімен жарық көрген емле сөздіктері, латын әліпбиімен шыққан емле сөздіктері, кирилше шыққан орфографиялық сөздіктердің қай-қайсысы болмасын сөздердің екі тембр бойынша (езулік жуан, езулік жіңішке түрінде жазылуы) орфографиялануы А. Байтұрсынұлы негізін салған кодификацияланған нормалардың бірі.

А. Байтұрсынұлы – қазақ жазу-сызуын демократияландырған ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері.

А. Байтұрсынұлының қазақтың жазу-сызуы халықтық тілдің графикалық манифестациясы болуы керек деген концепциясы жазу мәдениетін аз ғана оқығандардың емес, қалың жұртшылықтың білім, тәрбие, ғылым құралына айналдыру, яғни

қоғамның даму мәдениетіне ұлттық сипат беріп, демократияландыру қағидатын дәйекті ұстанып, ұлттың игілігіне айналдыруды зерттеді. Қазақ мәдениеті, міне, Ахмет Байтұрсынұлы негізін салған осы бағытта келе жатыр. Сондықтан Ахмет Байтұрсынұлын ұлттық жазудың ұлы диқаншысы деп атадық. Ғалым-қайраткер жазу мәдениетін ұлт игілігіне айналдыруда, біріншіден, аса бай ауыз әдебиетін, фольклорлық мұраларды аса тереңнен таныды; екіншіден, ұланғайыр Ұлы Даланы кеңінен жайлаған қазақ елінің тіл бірегейлігі мен тұйығын айқын аңғаруы концептуалды ұстанымына негіз болды.

Бірқатар туыстас түркі халықтарының жазу мәдениеті халықтық тілге бет бұра алмады, өткені оларда диалектілік айырма айтарлықтай күшті болды. Сондықтан өздерін бірегейлендіріп тұрған ескі жазба тілінен диалект формасындағы халықтық тілге бұра алмады. Үшінші себепті кейіндеу байқадық, ол – ұлы Абай шығармаларының тілдік, идеялық, жаңашылдық, яғни Абай феномені А.Байтұрсынұлының қазақ қоғамындағы жазу-сызу мәдениетін, демократиялық бағытқа бұруына себеп болды деп ойлаймыз. Бұлай дейтініміз Абай туралы Ахмет Байтұрсынұлының мынадай тереңнен айтқан пайымдаулары абайтанудың алғаш бастамынан байқалады: «Абай – қазақтың бас ақыны. Онан асқан бұрын-соңды заманда қазақ даласында біз білетін ақын болған жоқ. ... Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, олардың сөзінен үздік артық. Ол оқшаулық, артықтық басқа ақындардан Абайдың жалғыз сөзінде ғана емес, өзінде де болған» (А. Байтұрсынұлы).

Қазіргі кезде де латын графикасына негізделген жаңа әліпбиге көшу кезеңінде А.Байтұрсынұлының ұстанымдарын негізге ала отырып, жазу мәдениетімен тікелей байланысты графема-фонема; узус және тілдік норма; әріп ашу; буын ашу; тасымал ашу; инвариант, вариант, вариация т.б. ұғымдарды пәннің теориялық базасы ретінде тиянақтай түсу өзекті болып отыр.

Ұлттық жазудың ұлы зергері (баяндама)

Сан ғасырлық тарихы бар, өркениетті әлемге кеңінен тараған араб, латын, кирилл, т.б. әліпбилері әрқашанда ондаған тілдің жазба түрде қызмет етуіне негіз болып, жалпы адамзат мәдениетінің дамуына, қоғамның ілгерілеуіне ерекше ықпал етті. Олардың біреуі «жаксы», «керемет», екіншісі «түкке тұрғысыз», «нашар» деп үзілді-кесілді «үкім» шығаруға болмайды. Мұндай үкім әліпби туралы айтыс-таласта бұрын да көп айтылған, қазіргі кезде де аз айтылып жүрген жоқ. Әрине, белгілі бір тілдің дыбыстық құрылымына негізделген әліпби жүйесін екінші бір тілге механикалық тұрғыдан көшіре салу оң нәтиже бермейді: ондай графикалық жүйені игеру үшін мыңдаған адам, мейлі араб, мейлі латын, мейлі кирилл әліпбилері болсын, артық уақыт, артық күш-жігер жұмсайды. Сондықтан мәселе белгілі бір әліпбиді нақты бір тілдің дыбыстық жүйесіне оңтайлы етіп беруде болып отыр.

XV-XVII ғ.ғ. қазақ мемлекеттігімен байланысты қазақ тілінде жазылған әртүрлі жазба мәтін, құжат нұсқалар болды. Демек жазба тіл болғаны хақ. Қазақ хан-сұлтандарының бұйрық-жарлықтары, көрші елдермен жазысқан дипломатиялық қатынас қағаздары, өзара жазысқан хаттары т.б. ескі қазақ жазба тілінің үлгі-нұсқалары болып саналады. Академиктер Ә. Марғұлан, Р. Сыздық т.б. ғалымдар Қадырғали би Жалайыридың, Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресін» ескі бастау көздеріне жатқызады. Проф. Бабаш Әбілқасымов қазақ жазба тілінің «Түркістан уәлаяты» (1870-1882), «Дала уәлаяты» газеттерін қазақ жазба тілінің ескі үлгілері

деп таниды, қазіргі жарияланып жатқан Мәшһүр Жүсіп мұраларында ескі қазақ жазба тілінің үлгілері мольнан кездеседі.

Рас, ескі қазақ жазба тілінің жазу жүйесі күрделі. Өйткені оның құрылымы әртекті (гетрогенді) болды: 1) қазақ тілінің элементтері, 2) ескі қыпшақ тілінің элементтері, 3) қарлұқ, оғыз-қыпшақ, сондай-ақ араб-парсы тілдерінен алынған ауыс-түйістер мол болды. Осыған қарап кейбір зерттеушілер бұл тілді шағатай немесе ескі татар тілі деп қате тұжырым жасайды. Қазақ топырағында жасалғандықтан, қазақ қоғамына, қазақ мемлекетіне қызмет еткендіктен, қазақтың халық тілі элементтері, әуелде аздау болғанымен, кейініректе мольнан қолданылатындықтан бұл тіл *ескі қазақ жазба тілі* деп арнайы терминмен аталып жүр.

Әрине, ескі қазақ жазба тілі бастан-аяқ қазақтың халық тілі болмағанмен, сауатты, хат танытын адамдардың құралы болды.

Әсіресе XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ағартушылар, белгілі түркітанушы ғалымдар жазу-сызуды реформалау қажеттілігіне айрықша назар аударып, демократиялық бағытқа қарай бетбұрыс жасауды көздеді. Жазу-сызуды демократияландырудың негізгі мәні жазуды барынша халық тіліне жақындату еді. Жазу жүйесіндегі таңбалар ауызша тілдің дыбыстық жүйесіндегі бірліктерді бейнелеуге тиіс болды. Ал бұрынғы араб әліпбиіне негізделген түркі жазуының графикалық жүйесінде ауызша қолданыста жоқ архаикалық элементтер мен орфографиялық шарттылықтар, екіұшты оқуға болатын графемалар жиі кездесіп отырды. Міне, мұндай «олқылықтар» араб әліпбиінің түркі тілдерінің дыбыс жүйесіне жарамсыз деген пікірлердің жиірек айтылуына себеп болды. Бұл жерде араб әліпбиін «жарамсыз» деуден бұрын, алдымен араб әліпбиіне негізделген түркі жазуы қайсы тілдің дыбыстық жүйесінің графикалық репрезентанты (көрінісі) деген мәселенің басы ашылмаған болатын. Шындығында, ол кездегі түркі жазба тілі белгілі бір халықтық тілдің («тірі» тілдің) лексикалық, грамматикалық, дыбыстық жүйесінің дәлме-дәл графикалық *манифестациясы* емес, халықтық тілден едәуір айырмасы бар кітаби тілдің тұрпат межесін (план выражения) белгілейтін графикалық жүйе болатын. Сондықтан ол кездегі тілдік жағдаятты *гомогенді диглоссия* деп тануға болады. XIX-XX ғғ. гомогенді диглоссия жағдаяты ағарту ісін қалың бұқараға қарай бұру ісіне қиындық келтіре бастады. Жазу-сызуды азғана топтың емес, жалпы жұртшылықтың игілігіне айналдыру мақсаты тұрды. Жалпы жұртшылықтың сөйлейтін тілінен, оқыған сауатты адамдар қолданатын кітаби тіл жүйесінің едәуір айырмасы болды. Осымен байланысты барлық ағартушылар алдында екі түрлі бағыт тұрды. Бірі – бұрынғы кітаби тілдің жазу жүйесін өзгертпей-ақ халықтық тілдің элементтеріне кеңінен жол ашу; екіншісі – жазу-сызуды ауызша тілдің жүйесіне лайықтап жасау, яғни жазу-сызу жүйесін түбегейлі реформалау еді.

Жазу-сызумен байланысты бұл екі бағыт қазақ қоғамының мәдени өмірінде жарыса жүрді. «Дала уалаяты», «Айқап», «Қазақстан» т.б. мерзімді басылымдар мен кейбір баспа өнімдері тіліне халықтық тіл элементтері дендеп ене бастағанмен, ескі жазба тілге тән кейбір нормалар сақталып отырды. Оның бірнеше себептері болды. Солардың негізгілері, бір жағынан, дінге, екінші жағынан, жазудағы ортақ дәстүрлі норманы сақтау дегенге саяды: «[...] үш жүз миллион мұсылман халықтың арасында біз, қазақ та, бармыз. Біз де сол жүз миллион мұсылмандарша араб хәрпін қабылдап отырмыз. Біздің тіліміздегі бар дыбыстардың араб хәрпінде жоқтары бар, араб хәрпінде бар дыбыстардың біздің тілімізде жоқтары бар. Соның үшін араб хәрпін тілімізге дөп келерлік етіп бейімдемек, жазуды еркін бет-бетімен жаза бермей, белгілі бір соқпаққа салмақ бізге де міндет. Бұрын бұл мәселе ескерілмесе де, енді ескерілетігүн көрінеді. Соқпақ саламыз дегенде ескерілетін жерлер:

Біз, қазақ халқы, мұсылман дініндеміз, мұсылман болғанымыз үшін біздер мұсылман дінін үйренуге, шариғат хукімдерін білуге, ислам дінінше амал қылуға борыштымыз. Ислам дінінше амал қылу үшін біз «Құран» оқуға, үйренуге міндеттіміз. Соның үшін біз өзімізге арнап емле түзгенде, сол ислам дінін үйренуден алыстарлық емле қолданбауымыз керек. Балаларымыз діни рухта тәрбие алсын. Жұрттың бәрінің бірдей балаларын зор медреселерге жіберіп, ислам ғылымын түгел оқытуға парасатты бола қоймайды; бір қатарлары балаларын тезірек хукімет мекте-біне береді; бір қатарлары намаздығын танып, жазу-сызу білетуғын болған соң үй шаруашылығына айналдырады; соның үшін де балаларымыздың жасынан-ақ дін ғылымына түсініп, құран оқуға үйренуі, араб хәріптеріне жаттығулары тиіс. Қазақша «Әліппе» жазушылар осы жағын өте ескеру керек. Осы күнгі қалыпта хукімет мектептерінде оқып жүрген қазақ шәкірттерінің көбі-ақ бұл айтылған қалыпқа келіп жетпейді. Араларында құран аятынан екі жол қосып оқи алмайтындары да толып жатыр, бұл – бір.

Екінші, хәріп жаңа «Әліппе» жұртты қосуға да, айыруға да себепкер болғандықтан, біздің тұтынған хәріпіміз басқа түркі балаларының хәріптерінен ұзақтап бөлініп кетпеске тиіс; аталарымыз «саяқ жүрсен таяқ жерсін» депті ғой. ... біз не де болса бізден көрі мәдениет дүниесіне бұрын аяқ басқан, бізден көрі ояуырақ діндес-қандасымыз ноғай жұртынан алыс жүрмелік. Соларменен ұрандасып, бірімізге біріміз шылбыр берісіп, бірге қимылдалық» [1].

Ал екінші бағыт ескі кітаби тілдің грамматикалық жүйесінен (араб әліпбиінен) мүлде бас тартып, орыс жазуына көшу болатын. Бұл жөнінде кейбір қазақ оқығандарының арасында айтылып жүрген пікірлердің сыңайы мынадай: «Инспектором инородческих школ Оренбургского ученого округа г. Катаринским, при участии учителей-киргиз, составлен и частью издан целый ряд книжек для чтения и элементарных учебников для изучения киргизами русской грамоты и русского языка...

Важной особенностью всех этих книжек является то, что киргизский текст напечатан в них русскими буквами. Этим достигается та выгода, что для учащегося киргиза до невероятности облегчается возможность научиться читать на родном языке, если киргизские слова изображены русскими буквами. Это потому, что русская азбука гораздо лучше и точнее передает звуки киргизского языка, чем арабская, при том одна и та же арабская буква имеет несколько начертаний, что представляет главное неудобство арабского алфавита. При том же, при новом способе начертания киргизского текста, по одной и той же книжке могут с одинаковым успехом учиться как киргиз русскому языку, так и русский киргизскому. Счастливая мысль – заменить для киргиз арабский алфавит русским, как известно, впервые пришла в 70-годах известному Алтынсарину, применившему ее на деле, и с тех пор составляет мечту всех образованных киргиз, желающих облегчить своему народу путь к просвещению. Тем более эти книги достойны внимания, что они являются первой после Алтынсарина, попыткой освободить киргизский язык от арабщины и татарщины, которыми сплошь и рядом наполнены обыкновенные киргизские книжки» [2]. Қазақ тілін «арабщина», «татарщина»-дан «құтқару» идеясы шын мәнінде проф. Н.Ильминскийдің миссионерлік саясатының «жемісі» болатын. Н.Ильминский қазақтарды ашықтан-ашық ислам мәдениетіне қарсы қою әрекетінен нәтиже шықпасын жақсы білді. Қазақ қоғамындағы ислам мәдениетінің түп тірегі жазуда екенін, бұратана халықтарды дәстүрлі дінінен айыру үшін ең алдымен олардың әліпбиін, жазу-сызуын аластау екенін жақсы түсінді. Қазақ қоғамындағы араб жазулы рухани дүниенің бәрін «татарша», «тілі шұбарланған», «таза емес», араб-парсы сөздерімен шұбарлаған деп қазақтың ескі жазба тілі (кітаби тілі) деп аталатын рухани-мәдени феноменді халық тіліне қарсы қойды. Бірін даттап, екіншісін мақтады.

«Алфавит служит обыкновенно признаком и памятником соотношений религиозных. Та почти историческая аксиома, что когда один народ принимал от другого народа веру, то вместе с верой принимал от него и алфавит.

...Если бы каким-нибудь чудом все подвластные России племена, исповедующие магометанство, вдруг приняли православную веру, то и русский алфавит вошел бы к ним без всякого затруднения. Но пока они остаются в магометанской вере, до тех пор русской азбуке будет крайне трудно бороться с алфавитом арабским. Если, в виду тех или других соображений необходимо ввести в языке магометанских племен русскую азбуку, то нужно найти или создать какую-нибудь опору для нее в симпатии магометан. За недостатком религиозного сочувствия, можно опереться, напр., на идею звукового преимущества. Арабский алфавит очень неудобен для языков татарских, поэтому особенно, что бы беден знаками для гласных звуков, которыми напротив языка татарской группы богаты»*.

Осылайша Н.Ильминский араб әліпбиі түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің дыбыс жүйесін, әсіресе дауыстыларын бере алмайды деп, қазақ оқығандарын иландыруға тырысады. Қазақтың ескі кітаби тілінің құрылым жүйесінде кездесетін а) архаикалық белгілерді, ә) қарлұқ, б) оғыз-қыпшақ, в) қыпшақ элементтерін, г) орфографиялық шарттылықтардың бәрін «татардікі», «қазақтікі» емес деп уағыздайды. Сол уағызға ерген кейбір қазақ оқығандары қазақтың ескі жазба тілін «татарщина», «арабщина» деп жағымсыз реңмен атады.

Н.Ильминский алғаш рет қазақ тілі материалдарын орыс жазуына түсіріп, орыс әліпбиімен берудің үлгісін жасады. Ондағы көздеген мақсаты орыс әліпбиін қазақ оқығандарының санасына сіңіру, сөйтіп, араб әліпбиін «жарамсыз» етіп, қазақ қоғамын ислам мәдениеті мен рухани дүниелерін шеттету еді. Оны проф. Н.Ильминскийдің мына сөзінен айқын аңғаруға болады: «Так и у нас в России единство алфавита, даже самое точное, не приведет к внутреннему единению инородцев с русскими, пока первые не объединятся с нами в вере православной. Я даже полагаю, что иноверные инородцы, имеющие свою религиозную письменность, как, например, татары-магометане, или ламайцы-буряты, не примут русского алфавита ни целиком, ни с какими угодно приспособлениями и прибавками. Все наши инородцы, как и русский сельский народ, находятся в периоде религиозного мирозозерцания и руководствуются религиозными мотивами».

Н.И.Ильминскийдің қазақ тілі дыбыстарын орыс әліпбиіндегі әріптермен таңбалауы онша сәтті бола қойған жоқ. Араб әліпбиіндегі әріптер дауыстыларды таңбалауға кедей болса, орыс әліпбиі дауыссыздарды таңбалауға жеткіліксіз болып шықты. Н.И.Ильминскийден кейін де қазақ мәтіндерін орыс әліпбиімен берудің В.В.Радлов, Ы.Алтынсарин, В.Катаринский т.б. жасаған үлгілері болды. Бірақ сол үлгілердің бәріне ортақ кемшілік – қазақ тілі фонологиялық жүйесінің жыға таньлауымен байланысты еді.

Міне, осы қысқаша баяндаудан халық тілінің дыбыстық жүйесін белгілейтін жаңа типтегі әліпби түзуде, жазу үлгісін жасауда едәуір қайшылықтар мен қиындықтардың діни, азаматтық, дәстүрлі мәдениет пен ағартушылықтағы жаңа бағыт т.б. тәрізді аса күшті әлеуметтік факторлармен байланысты екенін байқауға болады.

Сонымен, қазақ жазуына реформа жасаушылардың алдында негізінен мынадай басты міндеттерді шешу күн тәртібінде тұрды: қазақ жазу-сызуы қай тілдің графикалық тұрпатында болуы керек?

Графикалық жүйенің мазмұн межесі байырғы түркі жазба тіліне тән архаикалық элементтерді, қарлұқ, оғыз-қыпшақ (қыпшақ-оғыз), таза қыпшақтық, қазақтық белгілерден тұратын құрылымдық жүйені белгілеуі керек пе, әлде бірінғай таза

халықтық тілдің (сөйлеу тілін) жүйесін тірек етуге тиіс пе? Жазу жүйесі жалпы халықтық тілдің құрылымын арқау етсе, қай әліпбиге (араб әліпбиіне, әлде орыс әліпбиіне) негізделуге тиіс? Тілдегі фонемалардың инвентары дұрыс анықтала ма?

А.Байтұрсынұлы жазу-сызуды арқауы халықтық тіл болуы керек деген тұжырымды ұстанып, жазуды аз ғана оқығандардың емес, көпшіліктің білім, тәрбие құралына айналдыру, яғни жазу-сызуды демократияландыру қағидасын дәйекті түрде жүзеге асырды.

Солай еткенде ғана жазу-сызу ат төбеліндей аз ғана элитарлық топтың ғана емес, күллі халықтың игілігіне айналуға тиіс болды. Осымен байланысты ағартушылардың алдында екі таңдау тұрды. Біріншісі – оқу-ағарту, сауаттандыру ісінің бұқаралық сипат алуы үшін араб графикасына негізделген бұрынғы әліпбиді негізге алып, ескі жазба тілдің графика емле дәстүрін сақтай отырып, қолданыстағы жазу дәстүрінен қол үзбей, тек азды-көпті оңтайландыру болды.

Екіншісі – ескі жазба тілдің графикалық жүйесінен мүлде бас тартып, қара халықтың ауызша тіліне негізделген әліпби жүйесін жасау еді. А.Байтұрсынұлы екінші жолды таңдады. Мұның бірнеше себептері болды: біріншіден, күнделікті өмірде қолданылып жүрген тілдің дыбыс жүйесін арқау еткен жазу-сызуды халық тез игеретінін, екіншіден, Р.Сыздықтың айтуынша, XV-XVII ғ.ғ. қазақ халқының мәдени өмірінде қазақ халқын құраған ру-тайпалардың әріден келе жатқан поэзия тілінің негізінде ауызша дамыған әдеби тіл қызмет етті. Осы аталған ауызша тілдің үлгілері болып саналатын шешендік сөздер, этикалық туындылар, ақын-жыраулардың аса мол көркем дүниелері, мақал-мәтелдер, тұрмыс-салт жырлары т.б. түрінде жазба тілдің нормаларына тірек болатынына, сондай-ақ Ахаң қазақ тілінің бірегей, біртұтас тіл екеніне жете мән беріп, тереңнен түсінді. Бұл фактор жазуды халық тіліне негіздеудің тиімділігін көрсетті. Ал өзбек, ұйғыр, татар тілдерінде қазақтарға қарағанда диалектілік құбылыс басым болды.

Халық арасына аса кең тараған эстетикалық-тәрбиелік, танымдық мәні, көріктеуіш құралдары, азаматтық-қоғамдық үні айрықша ауызша әдебиет үлгілері бар екенін, оның қалыптасқан тілдік, стильдік нормалары жаңа сападағы жазу-сызу түзуге мықты тірек болатын әлеуметтік-тілдік фактор екенін А.Байтұрсынұлы терең түсінді.

Жалпы тіл білімінде тұңғыш фонологтар деп әдетте әліпби түзушілерді айтады (олардың фонологиялық зерттеу жазуы шарт емес). А. Байтұрсынұлының қазақ тілінің дыбыстары жөніндегі фонологиялық көзқарасы алдымен өзі түзген әліпбиден көрінеді «Қазақ тілінде 24 түрлі дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз. Дауысты дыбыстар: ... /a/, .../o/, .../y/, ...ы//, .../e/. Дауыссыз дыбыстар мынау: .../б/, .../п/, .../т/, .../ж/, .../ш/, .../д/, .../р/, .../з/, .../с/, .../ғ/, .../к/, .../к/, .../г/, .../н/, .../л/, .../м/, .../н/. Жарты дауысты дыбыстар: шолақ .../у/, һәм шолақ .../й/.»*

Қысқасы, А.Байтұрсынұлы «Бес дауысты» жүйемен әліпби түзе келіп, олардың әрқайсысын бір-бір әріппен белгілейді. Сөйте отырып, әлгі әріптер арқылы жазуда әр фонеманың екі түрлі әуезін (жуан, жіңішкелігін) сол фонеманың таңбасына сыйғызып береді. Сөйтіп, инварианттардың варианттары үшін бас-басына әріп алмай-ақ, дәйекші арқылы жуан немесе жіңішке (дәйекші болмауы - жуан оқуды, дәйекші болуы - жіңішке оқуды) әуезде оқылатындай жазу жүйесін жасайды. А. Байтұрсынұлы әліпби жүйесінің, түптеп келгенде, қазіргіден өзгешелігі әріптердің фонемалық мәнді бере отырып, дыбыстық мәнді де, сөз әуезінде (жуан-жіңішке әуезін) білдіріп, біте қайнасып тұрған ішкі құрылымдық ерекшелігінде. «Біте қайнасқан» бұл ерекшелік қазақ тілінің сингармонизм жүйесімен ерекше үйлесім табады: «Тәнді жан қандай билесе, дауысты дыбыстар басқа дыбыстарды солай билейді; яғни дауысты дыбыстар жуан айтылса, дауыссыз я жарты дауысты дыбыстар да жуан айтылады.

Дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, басқа дыбыстар да жіңішке айтылады. Бұлай болғанда дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке айтылмағын белгілеп айырсақ, басқа дыбыстардың да жуан-жіңішке айтылатындығы да айырылғаны» [3].

А.Байтұрсынұлы түзген әліпбидегі жүйені қатаң ұстана отырып, тек бірер дауыссызды ықшамдап алатын болсақ /қ, к, з, з-лердің арнына к, з-ні ғана алып/, бұл әліпбидегі фонемалар мен әріптердің сандық қатынасы 26 /фонема/: 22 /әріп/ болып шығады. Мұндай қатынас, «әліпбидегі әріптің саны фонеманың санына аз-кем төмен болуға тиіс» деген жазу теориясының жалпы шартымен үйлесіп жатады.

А. Байтұрсынұлы тек әліпби түзіп қойған жоқ, фонология теориясындағы айырым белгі әдісін қолдану арқылы қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен түзілімін 9 дауысты, 19 дауыссыз деп тұңғыш рет дәл анықтады. Дауыстылар мен дауыссыздарға берген сипаттамасына қарағанда А.Байтұрсынұлы дауыстыларды функционалдық басыңқы жүйе, ал дауыссыздарды функционалдық бағыныңқы жүйе деп таниды. Мұндай лингвистикалық танымның мәні айрықша. Әдетте басыңқы жүйенің (дауыстылардың) бағыныңқы жүйеге әсері, ықпалы күшті болады. Соның салдарынан бағыныңқы жүйенің (дауыссыздар) жүктемесі де көбейе түседі. Мәселен дауыстыларға қарағанда дауыссыздардың реңктері (аллофондары) әлдеқайда көп болып, басыңқы жүйенің ыңғайына қарай жуан, жіңішке, еріндік, езулік болып түрленіп отырады. Сөйтіп, жуан немесе жіңішкелік белгі бүкіл сөз бойы тұтаса айтылып, сегменттік бөлшектің бірліктерге бөлінбейді, яғни суперсегменттік (эуен-эуез) бірлікке айналады. «Байтұрсын әліпбиндегі» (жалпы тіл біліміндегі атауы, Самойловичтің термині) дәйекші суперсегменттік бірлікті көрсетсе, жеке әріптер сегменттік бірліктерді көрсетеді. Байтұрсын жазуының графемалық жүйесі тұрпат межесі тұрғысынан сегменттік әрі суперсегменттік бірліктерді (жуан, жіңішкелікті) белгіледі. Сондықтан да бұл жазу жүйесі қазақ тіліндегі сингармонизм табиғатымен барынша үйлесімді болды. Байтұрсын жазу жүйесінің бұрынғы араб әліпбиі негізіндегі ескі қазақ жазу жүйесінен, орыс әліпбиіне негізделген жазу жүйесінен принципті айырмасы осында еді. А. Байтұрсынұлына дейін араб әліпбиіне негізделген қазақ жазуының тұрпат межесі жуан немесе жіңішкелік белгілерді сегменттік бірлік түрінде, дауыссыздардың ырқына бағындырып бейнеледі, яғни дауыстылардың жуан, жіңішкелігі дауыссыздардың жуан немесе жіңішкелік таңбасына қарай оқылады. Ал бұл аталмыш жазудың мазмұн межесі ортағасырлық жазба тілге тән архаикалық белгілерді, оғыз қыпшақтық, қазақтық элементтерді таңбалады. Орыс әліпбиіне негізделген жазу болса, біріншіден, сөздің жуан немесе жіңішкелігіне тән суперсегменттік белгілерді сегменттік бірлік түрінде «бөлшектеп» берді, екіншіден, дауыссыздар жүйесінің дауыстылар жүйесіне бағыныңқылық қатынасы ескерілмеді. Орыс әліпбиіне негізделген жазудың мазмұн межесі халық тілінің мағыналық бірліктерін, тұрпат межесі халықтық тілдің дыбыстық жүйесін белгілеуге бағытталды.

А.Байтұрсынұлы түзген әліпбиді сол кезеңдегі фонологиялық мектептің аға буын өкілдері, әлемдік лингвистиканың көшбасшылары болған Е.Д. Поливанов, Н.Ф. Яковлев тәрізді көрнекті фонологтар аса жоғары бағалады. Түркітанушы К.К. Юдахин мен А.М. Сухотин лагын жазуына көшкенше қырғыз халқының Байтұрсын әліпбиін сол күйінде қолданғанын атап айтады. Мұның өзі Байтұрсын әліпбиінің ұлтаралық мәртебесін көрсетеді.

Сондай-ақ А. Байтұрсынұлы түзген әліпби жазу тәжірибесінде жұртшылықты сауаттандыру ісінде өте оңтайлы болғанын М. Дулатұлының мына пікірінен айқын аңғаруға болады: «Қазақ тілін қолына қалам ұстағаннан бері шылғи қазақша жаза бастаған Байтұрсынов қазақ емлесі[н] шығарды, оқу құралдары[н] жазды. Осы екі

жылдың ішінде «Қазақ» газетасының тіл, емле туралы қылған қызметі көзге көрінерлік болды. Екі жылдың ішінде орта есеппен 250 мың дана «Қазақ» нөмірі тарады, жаңа сөйлеммен 15-тей кітап шықты, бұлар 45 мың данадай бар. Осының бәрі қазақ арасына тарап жатыр. Бұл емлені тосырқап түсінбейміз, оқи алмадық деген ешкімді естігеніміз жоқ. «Қазақ» емлесін мұсылман медреселерінде, орыс школдарындағы шәкірттер, учительдер, мұғалімдер жабыла қабыл еткендігі былтырғы «Қазақ» нөмірлерінің көбінен көрінеді. Бұл екі жылдық қана қызмет, иншала, мұнан кейін артпаса, кемімес деген үміт зор».

А. Байтұрсынұлы бұрын тек бір ғана формада, яғни ауызша түрде қызмет етіп келе жатқан ауызша әдеби тілдің графикалық, орфографиялық жүйесін жасап, оның жазбаша түрде қызмет етуінің негізін қалады. Таңба теориясы тұрғысынан алғанда А. Байтұрсынұлының жасаған араб әліпбиі негізіндегі жазу жүйесі тұрпат межесі тұрғысынан (в плане выражения) жалпыхалықтық тілдің бір формасы болып табылатын ауызша әдеби тілдің дыбыс бірліктерін, ал мазмұн межесі тұрғысынан (в плане содержания) аталмыш тілдің мағыналық бірліктерін белгіледі. Қазақ тіл білімі тарихында А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық сегменттік бірліктері түзілімін дәлме-дәл анықтауы арқылы ұлттық жазудың тұңғыш *фонемографиялық жүйесін* жасады.

XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың басында қазақ жазу-сызуы демократиялық бағытқа (халық тіліне) бет түзеді; фонетикалық жазудан фонемографиялық жазуға қадам басты; ұлттық жазудың негізгі қаланды. Қазақ жазуының онтогенездік дамуындағы бұл ерекше кезеңде Ахмет Байтұрсынұлы ақыл-парасаты, қажыр-қайраты лингвистикалық ой тереңдігі жағынан дәуірдің дара тұрған біртуар ұлы тұлғасы болды.

Алайда қазіргі қолданылып жүрген орыс графикасына негізделген жазуды, менің ойымша, ұлттық сипаттағы жазу деп тануға болмайды, өйткені, біріншіден, әліпби құрамында қазақтың дыбыс жүйесін бейнелемейтін әріптер бар. Екіншіден, қазақтың төл сөздері қазақ тілінің дыбыс ережесімен, ал толып жатқан кірме сөздер (*экономика, медицина, цех, футбол* т.б.) орыс орфографиясының ережесімен жазылып жүр. Бұл – кезінде Орталықтың нұсқауымен жасалған, тоталитарлық режимнің «күндөліктері». Мұндай қос тілді орфографияны ұстанған жазу-сызуды ұлттық сипаттағы рухани дүниеміз деп тану екіталай. Сондықтан да Ахаңнан тағылым ала отырып, қазақ жазуын түбегейлі реформалау арқылы оған ұлттық сипат беру кезек күттірмес өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сералин М. Айқап, №4. 1914. – 3 б.
- [2] Альжанов О. Полезные книги для киргизов. №39. – 1894. – 2 с.
- [3] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы, 325 б.

REFERENCES

- [1] Seralin M. Aikap, No. 4. 1914. – 3 p.
- [2] Alzhanov O. Usefull books for kirghizov. No. 39. – 1894. – 2 p.
- [3] Baitursynov A. Language Teaching, P. 325.

З.М. Базарбаева

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан
e-mail: zeynepmb@mail.ru

АКАДЕМИК НЫҒМЕТ САУРАНБАЕВ – ФОНЕТИСТ-ҒАЛЫМ

Аннотация: Мақала көрнекті тілтанушы ғалым академик Н.Сауранбаевтың ғылыми мұрасына арналған. Ғалым әсіресе қазақ тілі синтаксисінің маманы ретінде танымал. Ғалымның фонетика мен фонологияға арналған жұмыстары ұзақ уақыт зерттеу аясынан тыс қалды. Мақалада ғалымның сегменттік фонетикаға қатысты ұстанымы талқыланады. Фонемалардың дифференциалды белгілері, олардың жіктелуі, дауысты және дауыссыздардың артикуляциялық сипаттамалары, дыбыстар мен әріптердің арақатынасы, екпін мен буын мәселелері талданған.

Тірек сөздер: фонема, дауысты дыбыстар, дауыссыздар, артикуляция, буын, екпін, дыбыстар, әріптер.

З.М. Базарбаева

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А.Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК
Алматы, Казахстан
e-mail: zeynepmb@mail.ru

АКАДЕМИК НИҒМЕТ САУРАНБАЕВ - УЧЕНЫЙ-ФОНЕТИК

Аннотация: Статья посвящена научному наследию выдающегося лингвиста, академика Н. Сауранбаева. Ученый особенно известен как специалист по синтаксису казахского языка. Его работы по фонетике и фонологии долгое время оставались за рамками исследований. В статье обсуждается позиция ученого по сегментарной фонетике. Проанализированы дифференциальные особенности фонем, их классификация, артикуляторные характеристики гласных и согласных, соотношение звуков и букв, проблемы ударений и слогов.

Ключевые слова: фонема, гласные, согласные, артикуляция, слог, ударение, звуки, буквы.

Z.M. Bazarbayeva

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Doctor of philological sciences, professor
Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: zeynepmb@mail.ru

ACADEMICIAN NIGMET SAURANBAYEV IS A PHONETICS SCIENTIST

Annotation: The article is dedicated to the scientific heritage of the outstanding linguist, academician N. Sauranbayev. The scientist is especially known as a specialist in the syntax of the Kazakh language. His works on phonetics and phonology have long gone beyond the scope of research. The article discusses the position of the scientist on segmental phonetics. Differential features of phonemes, their classification, articulatory characteristics of vowels and consonants, the ratio of sounds and letters, accents and syllables are analyzed.

Keywords: phoneme, vowels, consonants, articulation, syllable, accent, sounds, letters.

Қазақ тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі, ғылым ұйымдастырушы, академик Н.Сауранбаев қазақ тіл білімінің болашағы үшін көп еңбек сіңірген. Мәскеу, Ленинградта білім алған, сауатты да дарынды ғалымды отандық және шетелдік ғалымдар жоғары бағалаған, себебі екітілді ғалым өз еңбектерін қазақ және орыс тілдерінде қатар жазып, лингвистикалық проблемаларды әлемдік деңгейге көтерген.

Н.Т.Сауранбаевтың қазақ грамматикасындағы баса назар аударған саласы синтаксис, оның ішінде құрмалас сөйлем жүйесі. Ғалым құрмалас сөйлемдерді жан-жақты саралап, топтастырып, олардың құрылысы мен мазмұнын сипаттап, анықтап берген болатын. Ол құрмалас сөйлемдердің табиғатын ашып, олар бір-бірімен қалай құрмаласатынын, грамматикалық тәсілдер арқылы қандай логикалық байланыста болатынын анықтап берген. Ал Н.Сауранбаевтың фонетика саласына арналған еңбектерін тілтанушы ғалымдар біле бермейді.

1953 ж. Н.Сауранбаевтың «Қазақ тілі» деген педучилищелерге арналған оқулығы жарық көрді. Тіл білімінің басқа салаларымен бірге онда әлі көп айтылмай, еленбей жүрген «Фонетика» деген бөлім бар. Онда студенттерге түсінікті болу үшін қарапайым тілмен дыбыс, фонема, әріп, дыбыс заңдары, буын және екпін туралы мәліметтер берілген.

«Сөздердің мағынасын бір-бірінен ажырататын, түрлендіретін артикуляциялық тұрақты дыбыстарды фонема деп ағайды, ал тілде естілетін, айтылатын жалпы дыбыстарды сөйлеу дыбыстары», деп жазады өз оқулығында. Ғалымның бұл пікірі көңілге қонымды. Н.Сауранбаев фонеманың сырын, оның қасиетін «жеке сөздердің мағыналарын бір-бірінен ажырататынын» дұрыс түсінген. Осы ойды дәлелдеу үшін ғалым мысалдар келтірген: *ал – әл* деген екі ұғымды ажыратып тұрған <a> мен <ә> дыбыстары. Сол сияқты *бос – боз* деген ұғымдарды <c> пен <з> дыбыстары ажыратып тұр. Яғни ғалымның бұл жердегі айтпағы бір дыбыстың орын ауыстырғанынан сөз мағынасының мүлде өзгеріп кетуі. Сондай-ақ Н.Сауранбаев жеке-дара тұрған дыбыстардың тұрақты тіркесуі арқылы белгілі бір мағынасы бар сөз жасалатынын айтады. «*Әл, бос, боз* деген ұғымдар сол жеке дыбыстардың тұрақты тіркесі арқылы ғана құлаққа естіліп, ұғынылады. Сол себептен сөйлеу дыбыстары мәнді болады».

Ғалым аталмыш оқулығында дыбыс дегеніміз не, фонема дегеніміз не және әріп дегеніміз не, олардың бір-бірінен айырмашылығы қандай деген сұрақтардың нақты жауабын ғылыми тұрғыдан негіздеп көрсетіп, оларды мысалдар арқылы дәлелдеп шыққан. Оқушылардың терең түсініп, меңгеруі үшін қосымша тапсырмалар мен арнайы жаттығулар берген.

Ғалымның бұл оқулығында қазақ тілінің дыбыс қоры толығымен түгенделіп, сипатталған. Онда: «Тұрақты фонемалар қазақ тілінің негізгі сөздік қорындағы барлық сөздерде қолданылады, олар қазақ тілінің негізгі сөздік қорымен бірге ерте шығып қалыптасқан фонемалар және олар негізгі сөздік қордың дыбыстарының кө-

рінісі, сол себепті қазақ тілінің өзіне тән ерекшеліктерінің бірі болып саналады», – дейді. Ал кірме дыбыстар тілімізге халықаралық сөздер арқылы енді деп көрсетеді және сол халықаралық сөздерде, терминдерде қолданылатын *в, ф, ч, ц* дыбыстарының жазылуына да назар аударып, мысалдар береді: *вагон, совет, ферма, философия, чемпион, цилиндр*. Осы дыбыстарды ғалым бөлек алмай, қазақ тілінің дыбыс жүйесіне кіргізген, себебі олар қолданыста бар. Біздің ойымызша, латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін ұсынғанда, ғалымның пікірін ескеріп, *в, ф* дыбыстарын жаңа қазақ тілінің әліпбиіне қосу керек және бұл дыбыстардың негізгі латын әліпбиінде баламалары бар: *в - v, ф - f*. Кезінде Еуропа тілдерінен келген бұл дыбыстар орыс тілінің өзінде де үйреніп кеткенше біраз уақытқа дейін жат, бөтен дыбыстар болып көрінетін.

Н.Сауранбаев артикуляторлық фонетика туралы да өз ой-пікірлерін айтып кеткен. Яғни тіліміздегі дыбыстардың сөйлеу мүшелері арқылы жасалу ерекшеліктеріне тоқтала отырып, олардың тыныс жолы, ауыз қуысы (таңдай, тіл, тіс, ерін), жақ және мұрын қуысы арқылы жасалатынын айтады. Мәселен, ғалым *тоң* деген сөздегі <т>, <о>, <ң> дыбыстары өкпеден шыққан ауаның тіл мен тіске қақтығып, еріннің сүйірленген қалпында мұрын қуысы арқылы айтылатынын ескертеді.

Сөйлеу дыбыстарын жасаудағы сөйлеу мүшелерінің қызметін ғалым артикуляциямен байланыстырады. «Сөйлеу дыбыстарының жасалуы, артикуляциясы тұрақты болады. Сүйтсе де жеке адамның сөйлеу ерекшеліктеріне байланысты жеке дыбыстар сөйлеуде ылғи бір қалыпта айтылмайды. Негізгі түрінен ауытқып, айнып та айтылады», – дейді ғалым. Осы ойды дәлелдеу үшін Сауранбаев *жігіт, құндыз, кел* деген сөздерді мысал ретінде келтіріп, <ж> дыбысы кейде аффрикат [дж]-ға ұқсап, <ы> дыбысы еріндік қысаң [ү] мен [ы]-ның арасындағы бір дыбысқа ұқсап, ал <л> дыбысы қасында тұрған жіңішке дауыстының ықпалымен жіңішке айтылатынын байқайды. Сөйлеу дыбысының тұрақты және айнымалы түрі бар, ал тілдің дыбыстық жүйесі тек тұрақты дыбыстардан тұрады, дейді ғалым.

Сауранбаевтың тұрақты дыбыс дегені фонема теориясы тұрғысынан келсек инвариант фонемаға сәйкес келеді, ал олардың өзгермелі түрлері фонеманың вариациялары болып табылады. Ғалымның сөзімен айтсақ: «сөйлеу дыбыстарының айныма түрлері сөздің мағынасын түрлендірмейді, оның сөз мағынасын ажыратуға септігі жоқ». Сондай-ақ ғалым қазақ тілінің фонетикалық жүйесін фонология аспектісінде қарастырғанын көреміз.

Анлау позициясында ғалымның мысалға алған *жігіт* сөзіндегі <ж> фонемасы кейде [дж] болып естіледі, ал инлаут және аулаут позицияларында (қа<ж>ы, а<ж>ал) сол күйінде қалады. Осы екі түрінде айтылатын дыбыстар бір <ж> дыбыс типінің көріністері болып табылады, олардың жеке-жеке фонематикалық қасиетін атқаратын мүмкіндігі жоқ. Сондықтан <ж> дыбыс типі басқа дауыстыларға қарама-қарсы қойылып, мағына айқындайтын қасиетімен инвариант фонемаға жатады. Аталған мысалдарда фонеманың екі реңкте айтылуы олардың сөздегі алатын позициясына байланысты.

Дауыссыз дыбыстар қазақ және орыс тілінде жуан, жіңішке болып екі топқа бөлінетіні белгілі. Бірақ олардың жуан-жіңішкелігі функционалды (қызметі, қолданысы) жағынан бірдей емес. Орыс тілінде жуан дауыссыз бір фонема, жіңішке дауыссыз екінші фонема болып қызмет атқарады. Мысалы: *мел – мель* сөздерінде [л] – дыбысының жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажыратып тұр. Қазақ тілінде олай емес. Ғалым бұған *кел* деген сөзді мысалға келтіреді. Бұнда <л> инвариант фонемасының жіңішке вариацияда көрініс табуы қасындағы жіңішке дауысты <е>-ге байланысты болып тұр. Жалпы қазақ тілінде <л> дауыссызының жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажырата алмайды, себебі бұл дыбыстардың фонематикалық қасиеті жоқ.

Сондай-ақ ғалым Сауранбаев әлсіз позицияда дыбыстардың өзгеріске ұшырайтынын да айтады. Бұған ғалымның *күнд<ы>з* деген мысалын қарастырайық. Бұл жерде әлсіз позицияда <ы> фонемасы [ү] мен [ы]-ның арасында айтылады дейді ғалым. Бұнда [ү] мен [ы] дыбыстары <ы> фонемасының вариациялары болып табылады. Сондай-ақ, әлсіз позицияда *қолың* [қолүң], *момын* [момүң], *сөзің* [сөзүң], *көзің* [көзүң], *көйлек* [көйлөк], *көнген* [көнгөн] деген сөздерде <ы>, <і>, <е> фонемалары [ү], [ү], [ө] дыбыстарына ұқсас айтылады. Сонда [ү], [ү], [ө] дыбыстары <ы>, <і>, <е> фонемаларының вариациялары болып табылады. Фонемалардың вариациялары модификацияланып, сөздегі алған орнына байланысты және фонемалардың ықпалымен өзгеріп, еріндік реңкте айтылады.

Соңғы кезде орта және жас буынның сөйлеу тілінде көрсетілген дауысты фонемалардың вариациялары кейде байқалмайды. Бұл – қоғамның және оның тілінің даму процесіне байланысты заңды құбылыс. Себебі сөздердің жазылуы айтылуына да әсер етуі мүмкін, ол кейде сөйлеу тілінің «бұзылғаны» деп бағаланады. Алайда сөйлеу тілі жазба тіліне және керісінше жазба тілі сөйлеу тіліне ықпал етеді, яғни бұл орфография мен орфоэпияның бір-бірімен байланысын көрсетеді. Көрсетілген мысалдарда қысаң <ы>, <і> және жартылай қысаң <е> дауыстылары ерін үндестігі негізінде өзінің вариацияларында жүзеге асады, бірақ бірінші буындағы еріндік дауыстылардың екінші буындағы дауыстыларға әсері аздау. Ал жас ұрпақ, мысалы, студенттер оны мүлде сезбейді. Бұл – заманның бір көрінісі.

Сонымен, жоғарыдағы ғалымның талдауларынан көретініміз, фонема деген – өте күрделі абстрактілі дыбыстық бірлік және түрлі акустика-артикуляциялық қасиеттердің жиынтығы. Олар сөз ағымында көрініс тауып, сигнификативтік (мағына ажыратушы) қызмет атқарады. Фонема тілдің фонетикалық жүйесінің компоненті болуымен қатар дыбыс тізбектерінде түрленіп, әр алуан өзгерістерге түседі. Академик Н.Сауранбаев дыбыс пен фонеманың айырмашылығын да көрсетіп, оны мысалдар арқылы дәлелдеген. Ғалымның дыбыс және әріп деген ұғымдарын түсіндіруі кейінірек жарық көрген фонетикалық еңбектерге де арқау болды. Ғалым әріп пен дыбысқа қатысты мынадай тұжырым жасаған: «Әріп пен дыбыс екеуі екі нәрсе. Дыбыс құлаққа естіледі, бірақ көзге көрінбейді. Дыбыс көзге көріну үшін оны таңбалаймыз. Дыбыстың осы таңбасын әріп дейміз. Қандай таңба болмасын қолдан жасалады. Ал дыбыс қолдан жасалмайды. Дыбыс – тұрақты табиғи нәрсе. Ал таңба (әріп) – шартты, жасанды нәрсе. Мысалы, тіліміздегі *n* дыбысын мүлдем өзгертіп, қайта жасауға болмайды, үйткені ол тұрақты табиғи нәрсе. Ал әріп қолдан жасалатын шартты нәрсе болғандықтан, өзгертуге де, оның орнына басқа таңба алуға да болады. Кейінгі 30 жыл ішінде *n* дыбысының таңбасы талай өзгерді; 1929 жылға дейін *n* дыбысы арабша таңбаланды. 1929 жылдан 1941 жылға дейін *p* таңбасымен таңбаланды. Ол қазір *n* әрпімен таңбаланып отыр».

Н.Сауранбаевтың бұл пікір-ойлары жазу теориясымен үндеседі және одан әріп пен дыбыстың ара-қатынасы қандай деген сұрақ туады. Бұл сұраққа ғалым былай деп жауап береді: «Әріп дыбыстың таңбасы болғанымен, оның саны тілдегі дыбыстардың санымен бірдей болуы шарт емес. Бұл мәселе әріп таңба жасау әдісімен байланысты, яғни әр тілдің ерекшелігіне, қалауына байланысты». Шынында да Еуропа тілдерінде латын әліпбиінде әріптердің саны 26, ал дыбыстардың (фонемалардың) саны француз тілінде 35, ағылшын тілінде 45. Мысалы, француз тілінде *a* әрпі үш фонема арқылы беріледі: *a* – тілалды, *a* – тіларты және *a* – мұрынды. *O* әрпі үш фонемаға сәйкес келеді: *o* – ашық, *o* – жабық және *o* – мұрынды. *E* әрпі де үш фонемада көрініс табады: *e* – ашық, *e* – жабық және *e* – мұрынды. Бұл сөйлеу мен жазудың арасындағы үлкен алшақтық Батыс Еуропа халықтарының жазу жүйелерінде көптеген замандар бойы елеулі реформаның жасалмауынан болып отыр.

Ертерек қабылданып, елеулі өзгеріске түспеген жазу жүйелері сөйлеу тілінің ғасырлар бойы дамуын, ондағы өзгерістерді көрсете алмайды. Айтылуына жазылуы жақынырақ келетін тілдердің қатарына Шығыс Еуропа тілдері жатады. Латын графикасына негізделген Шығыс Еуропа тілдерінің жазуы модификацияланып, өздерінің спецификалық дыбыстарына сәйкес жаңа графемалармен толықты. Жаңа графемалар көбінесе диакритикалық таңбалар арқылы жасалады. Сондықтан Шығыс Еуропа тілдерінің әліпбиінде әріптердің саны көбірек. Бұған байланысты Сауранбаев: «Кейде әріптің саны дыбыс санынан көп болуы мүмкін. Мәселен, қазіргі қазақ тілінде 37 дыбыс (фонема) бар да, 42 әріп бар. Бұл әріптердің ішінде мына таңбалар дербес фонема емес, кейбір дыбыстардың қосылып қолданылатын түрінің таңбасы: *ю* (й+у), *я* (й+а), ал *ь* – жуандық белгісі мен *ь* – жіңішкелік белгілерінің мүлдем дыбыстық мәні жоқ. Бұл екі белгі өз жанында тұрған дауыссыз дыбыстың жуан-жіңішкелігін я қосымша мен түбірдің жігін көрсету үшін қолданылады» дейді ғалым.

Ең жақсы әліпбиде бір әріпке бір фонема сәйкес келеді деген пікір таралған, дегенмен фонемаларды осылай таңбалаған үнемдеу принципіне қарсы шығады. Тілші-ғалымдар үнемді әліпби құрудың амалын іздеп, фонемалар мен графемаларды сәйкестендіру үшін математикалық формулаларды ұсынған болатын. Орыс тілінде әліпбиді үнемдеу үшін дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке айырым белгілері қасында тұрған дауысты дыбыстар арқылы беріледі. Бұндай орыс жазуының орфографиясы силлабикалық жазу деп аталады. Орыс тіліне сәйкес дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелігі силлабикалық принципімен берілуі өте қолайлы, әйтпесе жіңішке дауыссыздарды көрсету үшін тағы біраз жаңа әріптер енгізу керек болар еді. Дауыссыздардың жіңішкелігін белгілеу үшін бес жіңішке дауыстыларды (я, ю, е, е, и) пайдалану графикалық тәсілдерді үнемдеу принципіне сәйкес келеді, бұл тек жазуда ғана емес, компьютерлік теруде де қолайлы. Сонымен ғалымның әріп пен фонеманың ара-қатынасы туралы тұжырымдамалары өзекті болып табылады. Себебі қазіргі таңда қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру мәселесі барлық лингвистерді және бүкіл қоғамды қызықтырып отыр. Ал латынға көшудің негізгі проблемасы әріп пен дыбыстың сәйкестігін көрсету, басқаша айтқанда, қазақ дыбыстарын латын әріптерімен таңбалау жолдарын тауып ұсыну.

Н.Сауранбаев өз оқулығында дыбыстарды екі топқа (дауыстылар, дауыссыздар) бөліп, олардың жасалуын, айтылуын, естілуін талдап көрсеткен. «Сөйлеу дыбыстары *жасалуына, айтылуына, естілуіне* қарай түрлі-түрлі болады», дейді ғалым. Әр дауысты дыбыстың артикуляторлық ерекшеліктерін талдап, Сауранбаев олардың өзара айырмашылықтарын сипаттап береді. «Дауыстылар тілдің, жақтың, еріннің қызметіне қарай жуан-жіңішке, ашық-қысаң, еріндік-езулік болып жіктеледі, бірақ әр жікке жататын дыбыстардың сапасы бірдей деп түсінуге болмайды. Әр жікке жататын дыбыстардың да өзіне тән ерекшеліктері болады» деп ғалым 12 дауыстының жіктеуін келесі кестеде көрсетеді:

	Езулік		еріндік	
	ашық	қысаң	ашық	қысаң
жуан	а	ы	О	у, ұ
жіңішке	ә, е, э	і, и	Ө	Ү

Н.Сауранбаев дауысты дыбыстардың емлесіне, жазылу ережісіне де назар аударған. «Қазақ тілінің байырғы сөздерінде бас буындағы жіңішке *ө, у* дыбыстарының әсерімен соңғы буындағы жіңішке езулік *е* дыбысы *ө* болып айтылады, ал сөздің бас буынындағы *о, ө, ұ, ү, у* еріндіктерінің ыңғайымен соңғы буындағы *ы, і* езулік қысандары еріндік *ұ, ү* болып естіледі» деп, мынадай мысалдар келтіреді: *өлең-өлең,*

көркем-көркөм, жүрек-жүрөк, бөтен-бөтөн, көмей-көмөй, сөйле-сөйлө, түбек-түбөк, құндыз-құндүз, жұлдыз-жүлдүз, күбі-күбү, түбіт-түбүт, қобыз-қобұз, күміс-күмүс, күздік-күздүк, көңіл-көңүл т.б. Екінші буындағы дауыстылар түрленіп, бас буында тұрған фонемалардың әсерімен өзгеріп, соларға жуық айтылып тұр, дейді. Фонемалардың вариациялары модификацияланып, сөздегі алған орнына байланысты және фонемалардың ықпалымен өзгеріп, еріндік реңкте айтылады.

Ғалым *ы* мен *і* дауыстыларының *л* мен *р* дауыссыздарының алдында ілесетінін, бірақ жазуда ескерілмейтінін айтады (рас-ырас, лақ-ылақ). Ғалымның бұл пікірлері жалпы тіл білімінде қолдау тапқаны белгілі. Сөздің алдынан артық дыбыстың қосылуы протеза деп аталады. Қазақ тілінде протеза болатын көбінесе қысаң дауыстылар.

Ғалым *у* және *и* дыбыстарының да айтылу, жазылу, естілу ерекшеліктеріне байланысты өз тұжырымын жасаған: «*У, и* дыбыстары дауыссыздармен қатар келгенде, толық дауысты дыбыс болып қолданылады: *ту, жу, ит, ти* т. б. Ашық дауыстылардан кейін бұлар дауыссызға айналады да, буын құрай алмайды. Мысалы, *бау, жау, бай, телегей* т.б. Сөйлеу тілінде *у* дыбысының алдында қысаң *ы, і* естіледі, бірақ жазуда ескерілмейді: *бару, туу, көру, білу*. Ғалымның бұл пікірін латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін ұсынғанда ескерілген болатын. Себебі қазіргі кезде бұл дыбыс дау тудырып отыр. Кирил әліпбиіне көшкенде аталмыш дифтонгоид дыбыс әріптерді үнемдеу принципіне сәйкес оны *у* таңбасымен белгілеген жөн. Тіл иелері бұл дыбысты дифтонгоид фонема ретінде қабылдайды, ал жазуда олар бір әріппен белгіленіп, адамның санасына еніп, фонологизация құбылысына бағынған. Осыған байланысты бірнеше қағидаларды ескеру керек. Біріншіден, алфавит өзінің құрамындағы әріптердің молдығымен емес, ықшамдығымен бағалануы керек.

Сондықтан дыбыс тіркестерін кейде бір ғана әріппен таңбалауға болады. Жалпы графика сөйлеу тілінің дыбыстық жағын, оның ерекшеліктерінің барлығын түгелдей қамтып бере алмайды. Оны фонетикалық транскрипция атқара алады. Сөздердің жазылуы мен айтылуының бір-біріне әрқашан сайма-сай келе беруі шарт емес. Тілдердің әрқайсысында жазылуы мен айтылуының арасында айырмашылықтар болады. Орфография сөздердің дыбысталуын дәлме-дәл көрсете бермейді, ал орфоэпияның ең негізгі қызметі – сөздің дыбыстық құрамын дәлме-дәл көрсету. Орфография мен орфоэпияның айырмашылығы осында.

Академик Н.Сауранбаев қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың «үннің қатысына, жасалу тәсіліне және жасалу орнына қарай түрленетінін» ұсынған. Дауыссыздарды үннің қатысына қарай үш түрге бөлген: қатаң дауыссыздар, ұяң дауыссыздар, сонорлар. Қатаң және ұяң дауыссыздар үнсіз дыбыстар, сонорларды, үнділерді мінгір *я* ызың деп бөледі. Дауыссыздарды жасалу тәсіліне қарай шұғыл (үзілмелі), ызың (сүзілмелі) болып түрленуін көрсеткен. Дауыссыз дыбыстардың жасалу орнына қарай тіл арты, тіл ортасы, тіл алды, қос еріндіктер, тіс еріндіктер деп бөледі. Дауыссыздардың (сонорларсыз) осы айтылған жіктерін Н.Сауранбаев кесте арқылы былай талдайды:

	тіл арты		тіл ортасы		тіл алды		еріндіктер			
	қатаң	ұяң	Қатаң	ұяң	қатаң	ұяң	қос еріндік		ерін мен тіс	
							қатаң	ұяң	қатаң	ұяң
Үзілмелілер (шұғылдар)	қ	ғ	к	г	т	д	п	б	-	-
Сүзілмелілер (ызыңдар)	х	һ	-	-	с, ш	зз, ж	-	-	ф	в

Сонорларды жасалу орнына қарай Н.Сауранбаев ауыз жолды, мұрын жолды деп екіге бөлген және үнге (дауыс) қатысты ашық үнді сонорлар және мінгір үнді сонорлар деп бұларға жеке кестені ұсынған:

	Мұрын жолды	Ауыз жолды
Ашық үнділер	-	р, л
Мінгір үнділер	м, н, ң	-

Сонымен қатар Н.Сауранбаев дауыссыз дыбыстардың емлесі мен олардың дұрыс жазылу ережелерін де көрсетеді. Қазақ тіліндегі дыбыс заңдарын дауысты дыбыс заңдары және дауыссыз дыбыс заңдары деп екі топқа бөледі. Дауысты дыбыс заңдарына ғалым сингармонизмді (үндестік заңы) жатқызады. «Сөздердің не жуан, не жіңішке болуын және көп буынды сөздердегі (түбір мен қосымшалардағы) дауыстылардың не жуан, не жіңішке боп үндесуін дауыстылардың үндестік заңы я сингармонизм» дейді ғалым. Бұл тіл үндестігі. Дегенмен қазақ тіліндегі барлық сөз барлық жерде бұл үндестік заңына бағына бермейді, деп ғалым халықаралық терминдерді, екі түбірден құралған адам аттарын, жер-су, қала аттарын және басқа да сөздерді мысалдар арқылы келтіреді: *театр, экономика, Серкебай, Ақтөбе, шекара, күйкентай, қате, кітап, қызмет*. Ерін үндестігі жайында ғалым «қазақ тілінде ескіріп қалған заң. Басқы буыны еріндік дауыстылардан құралған сөздердің соңғы буынында еріндік дыбыс естілсе де, ол грамматика да, емледе де еленбейді» дейді. Ғалымның бұл пікірі жалпы тіл білімінде қолдау тапқан.

Сингармонизм (үндестік заңы) қазіргі түркі тілдеріне және ежелгі славян тілдерінің бір дәуірлеріне тән типологиялық құбылыс. Осы құбылысты барлық тілдердің дамуында орын алатын өтпелі, ауыспалы кезең деп айтуға болады. Славян ататілінің фонологиялық жүйесін зерттеген белгілі славист В.К.Журавлев кезінде топталған фонема теориясын дүниеге келтірді. Бұл теория бойынша, топталған фонема (силлабема) құрамында біртоналды біріне-бірі ілескен дауыссыз бен буын құрайтын дауысты дыбысы бір тембрмен, сингармонизм заңына сәйкес, жуан я жіңішке айтылатын фонологиялық бірлік болып табылады.

Дауыссыз дыбыстардың бір-біріне ықпалын тигізіп өзгеруін, Н.Сауранбаев үшке бөліп қарастырады: ілгерінді ықпал (прогрессивтік ассимиляция), кейінді ықпал (регрессивтік ассимиляция), тоғыспалы ықпал (ассимиляция). Бұлардың өзара айырмашылықтары мен ерекшеліктерін мысал арқылы талдай отырып «ықпал заңы жазуда есепке алынбайды» деп көрсетеді. Ғалымның пікірі бойынша, «кейінді ықпалдастық заңы қазақ тілінде аз кездеседі. Бұлай ықпалдасатын *с, з, ш, ж* дыбыстары ғана».

Фонемалардың позициялық алмасуы сөз көлемінде болады. Сигнификативтік әлсіз позицияда қарама-қарсы қойылған фонемалар өздерінің дыбысталуында бірыңғай шығады да тілдік мазмұнды бірліктерін ажыратпайды. Әлсіз позицияда фонеманың варианттары орын алады. Сауранбаевтың келтірген мысалдары соған дәлел: *қос+шы* [қошшы], *сөз+шең* [сөшшен], *саз+жер* [сажжер]. *Қосшы* деген сөзде <с> фонемасы өзінің қасиетін жоғалтып, <ш> фонемасының қасиетін алып отыр, *сөзшең* деген сөзде <з> фонемасы <ш> фонемасының қасиетін алып отыр, *сазжер* деген сөзде <з> фонемасы <ж> фонемасының қасиетін алып отыр. Басқаша айтқанда, көрсетілген сөздерде <з> фонемасы екі вариантта [ш], [ж] көрінеді, ал <с> фонемасы [ш] вариантында көрініс табады. Яғни дауыссыздар әлсіз позицияда келгенде бейтараптанып, өзіне басқа бір дыбыстың қасиетін алады. Сондықтан ғалымның келтірген мысалдары фонема теориясының ұғымдарымен сабақтасып жатыр.

Н.Сауранбаев қазақ тіліндегі буын мәселесіне де ерекше назар аударып, оған мынадай анықтама береді: «Сөздегі бір дауыстының я дауысты мен дауыссыздардың дауыс толқынымен бөлшектеніп айтылатын тобын буын деп атайды». Буындардың түрлерін көрсетіп (жалаң буын, ашық буын, тұйық буын, бітеу буын) ғалым олардың ерекшеліктерін мысалдар арқылы көрсетеді. Буынның соңында екі дауыссыздың қатар келуі қазақтың байырғы сөздерінде кездесе береді деп *бұлт, қант, жент, дерт, серт, жұрт, ұлт* деген сөздерді келтіреді. Қазақ тіліндегі бір буынды түбірлердің құрылымын (V, CV, VC, VCC, CVC, CVCC) қарастырған Ә.Қайдаровтың пікірінше, бұлардың бәрі түркі тілдерінің даму тарихында кездескен тұлғалар. Бірақ солардың ішінде V мен CV түркі тілдерінің ең алғашқы тұлғалары болып табылады, қалғандары тілдің агглютинативтік дамуына сәйкес пайда болған модельдер дейді. Қазіргі қазақ тілінде буын құрайтын дыбыс тіркестерінің түрлері көп. Олар дауыссыз-дауысты, дауысты-дауыссыз, дауыссыз-дауысты-дауыссыз болып келе береді, ал дауысты-дауыссыз-дауыссыз, дауыссыз-дауысты-дауыссыз-дауыссыз сирек ұшырасады. Сөйтіп фонема тіркестерінің универсалды типін және олардың кейбір ерекшеліктерін анықтауға болады. Мысалы, «дауыссыз-дауысты» тіркесімі барлық тілдерде орын алады. Бірнеше тілдердің фонемалар тіркесімдерінің типтерін анықтауда және оларды салыстыруда әлемдік фонологиялық жүйелер типологиясының маңызы зор екені көрінеді.

Н.Сауранбаевтың еңбегінде екпін мәселесі де жете қарастырылған. «Қазақ тіліндегі екпін екі түрлі болады: басым екпін, бәсең екпін. Басым екпін демнің күшімен айтылады да, көбінесе соңғы буынға түседі. Ал бәсең екпін демнің күші соңғы буынға көшкендіктен, бәсең айтылады. Бұл, көбінесе, бас буында болады. Басқа славян, герман тілдерімен салыстырғанда, қазақ тіліндегі, сол сияқты жалпы түрік тілдеріндегі екпін музыкалы емес, демдік (экспираторлық) екпін, яғни дауыстың не жоғары, я төмен құбылуы арқылы емес, демнің (экспирация) күші арқылы айтылады. Сонымен бірге қазақ тіліндегі екпін басқа түрік тілдеріндегідей ауыспалы емес, сөздің қосымшасыз түрінде мейлінше тұрақты, яғни басым екпін сөздің соңғы буынына түседі» дейді ғалым. Экспираторлық күшімен жасалатын екпінді фонетика ғылымында динамикалық екпін дейді, себебі акустикалық сипаты бойынша екпін түскен дыбыстың интенсивтілігі мольрақ болады, яғни динамикалық параметрлердің мәндері ұлғаяды. Сөйлемдегі сөз тізбектерінің бір бөлігін акценттеу керек болса, сол жердегі дауыс интенсивтілігі күшейеді. Қазақ тіл білімінде бұл екпін «лебізді» және «тегеурінді» деп те аталады.

Н.Сауранбаев қазақ тіліндегі екпіннің тұрақтылық қасиетін айта кете, оның «ауысатын, жылжыйтын» жерлеріне де көңіл бөлген. «Сөздің қосымшасыз түрінде екпін тұрақты болса, етістіктердің қосымшаларында екпін жылжымалы келеді. Сөзге жалғанатын кейбір қосымшаларға бәсең екпін түседі. Олар етістіктің болымсыздық қосымшасы (*барма, келме, айтпа, сөйлеме, тынымсызданба*), жіктік жалғауы (*аламын, алады, аласың*)» дейді ғалым. Екпіннің үнемі сөздің соңында болмауы грамматикалық формаларды ажырату қызметіне және эмоциялық-экспрессивтік мағынаға ие болуымен байланысты. Екпіннің грамматикалық формаларын, мағынасын ажырату қабілетін ғылыми әдебиетте сигнификативтік қызмет деп атайды. Ғалымның өз сөзін келтірейік: «басым екпіннің басқы буынында я соңғы жалғауда болуы бұйырудың мәніне байланысты. Мәселен, әмір ете айтсақ, *бермеңіз*, жай айтсақ, *бермеңіз*. Бірінші жағдайда басқы буынға түседі, екінші жағдайда болымсыз *ме*-ге түседі. Сол сыяқты: *алмаңыз, алмаңыз*». Екпіннің басқы буынға түсуі етістіктің экспрессиялық реңкпен айтылғанын көрсетеді. Бұл жерде айта кететін жайт: екпін

жағынан қазақ тіліне ұқсайтын француз тілінде осындай екпінді екінші қатарлы екпін дейді (accent secondaire, вторичное ударение).

Н.Сауранбаев логикалық екпін туралы да өз пікірін білдірген. «Бір сөзге көңіл аудару үшін сөйлемдегі бір сөздің басқа сөздерден әдейі басым айтылуын логикалық (мағына) екпін деп атайды. Логикалық екпін тұрақты болмайды, көңіл аударылатын сөзге түседі. Қай сөзге көңіл аударылса, сол сөз ерекше басым айтылады. Мұндағы екпін сөздің құрамындағы дыбысқа, буынға байланысты емес, сөйлемдегі тұтас бір сөзге ерекше мән беруге байланысты» дейді ғалым. Осы ойын дәлелдеу үшін Сауранбаев мынадай мысалдар келтіреді: *Бала сабағын оқыды* (екпін *бала*-ға түскен). *Бала сабағын оқыды* (екпін *сабақ*-қа түскен). *Бала сабағын оқыды* (екпін *оқыды*-ға түскен). Қазіргі фонетика ғылымында логикалық екпінді ой екпіні деп жүр.

Ой екпіні сөйлемдегі бір сөздің мәніне айрықша көңіл аудара, күшейтіп, басқалардан гөрі оның мазмұн жүгінің салмақтырағын көрсетіп тұрады. Бір жақтан, ой екпіні сөйлемнің семантикасымен, мазмұнымен тығыз байланысты болса, басқа жағынан сөйлемнің мазмұны да ой екпіні арқылы өзгеріп тұрады. Ой екпіні, функционалды грамматика аясында қарастырылатын, сөйлемнің актуалды мүшелерге бөлінуінде айрықша көрініс табады, яғни, басқа сөзбен айтқанда, ол тема және рема ұғымымен тығыз байланысты. Сөз барысындағы ой екпінінің негізгі қызметі – оның айтылымдағы психологиялық баяндауыш (логикалық предикат) реманы ажыратып беруінде. Ол интонацияның ең маңызды компоненттерінің бірі ретінде сөйлемнің актуалды мүшеленуін жүзеге асырудағы бірден-бір құрал болып табылады. Тема негізгі тонның жоғарылауынан туындаған кідіріс пен әуен сызығының сынуы арқылы сипатталса, ал акценттелген ремада тонның төмендеуі анық байқалады. Бұл тұста просодикалық көрсеткіштер сөз актісі барысындағы сөйлеуші ниетін білдіруші семиотикалық құралдар қызметін орындайды. Олардың кейбіреулері жасалып отырған хабардағы салмағы аздау, сол жағдаятқа алдын ала белгілі мәліметтерді ғана білдіру үшін қолданылса, енді біреулері орын алып отырған сөз актісіне ұйытқы ретіндегі жаңа ақпаратты жеткізу мақсатында қызмет етеді. Синтагманың мазмұны сөйлеушінің не айтқысы келгеніне, оның сөйлеу компоненттерінің қайсысын актуализацияландыруда тәуелді түрде өзгеріп отырады. Н.Сауранбаевтың мысалын тема мен ремаға бөліп көрейік:

тема	рема	
<i>Бала сабағын</i>	<i>оқыды</i>	<i>Не істеді?</i>
<i>Сабағын</i>	<i>// бала оқыды.</i>	<i>Кім?</i>
<i>Бала</i>	<i>// сабағын оқыды.</i>	<i>Нені?</i>

Осы мысалдардағы сөйлемнің бірінші парадигмасындағы рема *не істеді?* деген сұраққа, екінші парадигмасындағы рема *кім?* деген сұраққа, ал үшінші парадигмасындағы рема *нені?* деген сұраққа жауап беріп тұр. Мысалдың екі нұсқасында да тема мен рема кідіріспен бөлініп, бөлек синтагма құрап тұр және өздеріне тән көтеріңкі-бәсең интонациямен айтылып, ремадағы актуалды сөз акценттеліп тұр. Байқап отырғанымыздай, лексикалық құрамы бірдей сөйлемдер әр түрлі сөйлеу жағдаятында әр басқа айтылым түрінде көрініс береді. Сонымен бірге олардың бойындағы мазмұн да, ой екпіні арқылы ерекшеленген сөз де тұтынушы ниетіне сай қабылданады. Мәтінді адресанттың көздеген мақсатына дұрыс қабылдауда адресанттың психологиялық қалпымен, оның түсіне білу қабілеттерімен, жеке басының ерек-

шеліктерімен байланысты.

Контекст пен ситуацияға байланысты сөйлем тема мен ремаға бөлінгенде, олар айтылымға қойылған сұрақ арқылы анықталады. Айтылымның сұрақ бойындағы ақпарат бөлігі тема болса, айтылымның сұраққа жауап беретін ақпарат бөлігі рема қызметін атқарады. Ой екпіні пресуппозиция категорияларының астарлама мағынасын айрықшалап күшейту негізінде ерекше контекстік орта жасауға қызмет етеді. Бірақ ол фразалық екпінмен қабаттасып та көрініс табуы мүмкін. Онсыз фразалық екпін айтылымды біртұтастық ретінде өрнектейтін негізгі интонациялық құрал рөлін атқарып тұрады.

Сонымен, академик Н.Сауранбаевтың қазақ тіл білімінің фонетика саласына қосқан үлесі зор да, әрқырлы. Ғалым қазақ фонетикасының дыбыс, фонема, әріп, артикуляторлық фонетика, дауысты және дауыссыз дыбыстардың жіктелуі, дыбыс заңдылықтары, буын, екпін сияқты барлық бөліктерін талдау елегінен өткізіп, теориялық тұжырымдар жасап кетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Базарбаева З.М. Сегментті және суперсегментті фонетика мәселелері. – Алматы, 2016. – 670 б.

[2] Сауранбаев Н. «Қазақ тілі» «Фонетика» педучилищелерге арналған оқулық. – Алматы, 1953. –310 б.

REFERENCES

[1] Bazarbayeva Z. M. Problems of Segmental and supersegmental phonetics. Almaty, 2016. – 670 P.

[2] Sauranbayev N. "Kazakh language" "phonetics" textbook for teachers. Almaty, 1953. –310 P.

Ғ. Әнес

Саяси қуғын-сүргін құрбандары музейінің директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор, Алматы, Қазақстан
e-mail: anesg@mail.ru

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРІ (БАСТАУЫШ МЕКТЕП. «ӘЛПШЕ». ОҚУЛЫҚ)

Аннотация. Бұл мақалада Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық еңбектері талданады. Ұлттың ұлы ұстазы қазақ топырағында алғаш дүниеге келген бұл ізденісті ізашар еңбектерінде әрбір ғылыми ұғым-түсінікке атаулық мән берілген, қазақ тіл білімі мен әдебиеттанымның тұтас терминдік жүйесін қалыптастырды.

Тірек сөздер: дәстүрлі ұлттық мектеп, ұлттық оқу-ағарту жүйесі, бастауыш мектеп, ана тілі.

Г. Анес

Директор Музея «Жертв политических репрессий»,
доктор филологических наук, профессор, Алматы, Казахстан
e-mail: anesg@mail.ru

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ РАБОТЫ АХМЕТА БАЙТҰРСЫНҰЛЫ (НАЧАЛЬНАЯ ШКОЛА. «АЛФАВИТ». УЧЕБНИК)

Аннотация. В статье анализируются педагогические произведения Ахмета Байтұрсынұлы. В новаторских работах родившегося на казахской земле великого учителя нации каждому научному понятию придавалось номинальное значение, формировалась целостная терминологическая система казахского языкознания и литературоведения.

Ключевые слова: традиционная национальная школа, национальная система образования, начальная школа, родной язык.

G. Anes

Director of the Museum of Victims of Political Repressions
Doctor of Philological Sciences, Professor, Almaty, Kazakhstan
e-mail: anesg@mail.ru

PEDAGOGICAL WORKS OF AKHMET BAITURSYNULY (PRIMARY SCHOOL. «ALPHABET». TEXTBOOK)

Annotation. The article analyzes the pedagogical works of Akhmet Baitursynuly. In the innovative works of the great teacher of the nation, who was born on the Kazakh land, each scientific concept was given a nominal value, and the integral terminological system of Kazakh linguistics and literary studies was formed.

Keywords: traditional national school, national education system, primary school, native language.

Бірден басын ашып алар ақиқат – көшпелі қазақ қоғамында дәстүрлі ұлттық мектеп, оқу-ағарту жүйесі болған емес. Мұсылманша оқуды отырықшы татар ағайындардан сіндірсек, заманауи (өркениетті) білімді орыс отаршылдарының бұратана халықтарға (оның ішінде қазақ та бар) осы қажет-ау деген өзіне пайдалы дозасы дәрежесінде ғана тұтындық. Сол себепті де біздің оқу-ағарту жүйеміз өткен ғасырларда да, жаппай бәріміз сауаттанған кеңес заманында да, тіптен бүгінгі таңда да қалыпқа түсе алмады; білім жүйесінің жаңа моделін жасай алмай, шарқ ұрудамыз. «Реформадан көз аспаған Білім министрлігі» деген жақауратқан, жауыр болған өкініштің астарында ұлттық мемлекет құруға деген талпынысымыздың сәтсіздігі жатқанын, ал ұлттық мемлекет құрылмаса, ұлттық оқу-ағарту жүйесі де қалыптаспайтындығына енді-енді көзіміз жете бастағандай.

Өткен ғасыр басында алашшыл Ахметтер зар қылады: «Хүкіметке жағымдысы–қол астындағы жұрттың жазу-сызуы, тілі, діні бір болу. Россия қол астында түрлі тілді, түрлі дінді, түрлі жазу-сызуды тұтынып отырған жұрттар бар. Солардың бәрі тілін, дінін, жазу-сызуын орысқа аударса, хүкіметке ұнамды іс болмақ» [1]. Қолы ұзын, мойны озық Россияға бұлай болмасын деп дау айтар кім бар?!. Тіптен неге өкпелесіп, тонымызды өртеуіміз керек, ол империяның өзіндік ішкі ісі, биліктің ұлық мақсат-мүддесі емес пе? Қайта біз рахмет айтуымыз керек: қазақтың көзі ашылды, ақ патшаға заманына сай тілмаш, старшын-болыстар дайындалды. Биліктің он ойланьп, жүз толғанып тапқан «ғасыр жаңалығы» – «русская-киргизская туземная школа»-ға шексіз мадақ айтқанымыз жөн-ақ. Өйткені, қос тілді, қос дінді (шәкірттер екіге жарылып, бірі Құранды жаттаса, бірі «Боже, Отче наш»-ты айтатын) бұл жүйе ғасырлық сынақтан өтті, өзінің өміршендігін, қазақ үшін әбден ділгірлігін дәлелдеді. Әйтпесе бүгінгі самсаған аралас-құралас мектептер баяғыда жойылып-ақ кетпес пе еді!?

Бір ғасыр бұрын өзі шығарып отырған «Қазақ» газетінде Ахаң – Ахмет Байтұрсынұлы жалпақ қазаққа жар салады: «Қазақ бастауыш мектебі қандай боларға керек? Бұл туралы ашылып пікір айтылған жоқ. Петербургта болатын мұсылман кеңесінде мектеп мәселелері қаралмақшы, оған қазақтан баратын адамдар қазаққа қандай мектеп керек екендігін біліп барарға тиіс. Сондықтан «Қазақ» өз пікірін айтып, жұрт құлағына салмақшы» [1].

Шынында да, «Қазақ бастауыш мектебі қандай боларға керек?».

І БАСТАУЫШ МЕКТЕП

Бұрынғы қазақ мектебі, дала төсіндегі оқу-ағарту жай-күйі дегенде ойымызға тиянақты ештеңе келе қоймайды. Әрі кетсе, «революцияға дейін қазақтың екі-ақ пайызы сауатты болған» деген жаттанды цифр-цитата, болмаса бала оқытқанда қолынан таяғы түспейтін надандау молда бейнесі көз алдымызға келеді.

Көшпелі қазақ қоғамындағы мектебі жайындағы орыс мұрағаттарындағы алғашқы деректер ХІХ ғасырдың екінші жартысына сілтейді. Яғни 1850-ші жылдардан бергі қырдағы оқу туралы там-тұмдап біле бастаймыз. Жалпы қазақта өткен ғасырларда тәртіпті бастауыш мектеп екі түрлі болған: бірі – «мақтап» (яғни, мектеп), екіншісі – «үшкөш» (яғни, школа). Өйткені, Ахаң жазады: «Осы кезде қазақ балалары оқуды екі түрлі бастап жүр. Біреулері оқуды ауылдағы мектептен бастайды, екіншілері ел ішіндегі орыс школасынан бастайды. Солай болған соң, қазақтың қазіргі бастауыш мектептері осылар дейміз».

Тәжірибелі мұғалім, педучилищені басқарып отырған ұстаздардың ұстазы Ахаң ғасыр басында-ақ қазаққа керек бастауыш мектептің жөн-жобасын ойластырып, құрылымын айқындап берген. Оның ойынша ұнамды бастауыш мектеп мынау:

- Бастауыш мектептер оқуы қазақ үшін 5 жыл боларға керек.
- Әуелгі үш жылда балалар кілең қазақша оқуы керек.
- Соңғы екі жылда кілең орысша оқу керек [Бұл арада Ресей қол астындағы қазақ қамы жатқанын ескеру керек. – Ә.Ғ.]

Қазақ бастауыш мектебі екі түрлі болады:

- Қала болған жерлерде [отырықшы қазақтар. – Ә.Ғ.], қыстауы жиын жерлерде *келіп оқитын мектептер*.

- Сирек-сирек отырған жерлерде *жатып оқитын мектептер* [интернат үлгісіндегі болса керек. – Ә.Ғ.]

Сондай-ақ, болашақ бастауыш қазақ мектебі *қыр мектебі* және *қала мектебі* болып ажыратылады. Қыр мектебінің өзі *ауыл мектебі* және *болыс мектебі* деп бөлінеді.

- Ауыл мектебі кілең қазақ тілінде оқылатын үш жылдық.

- Болыс мектебінде кілең орысша оқылатын екі жыл.

- Болыс мектебіне ауыл мектептерін бітіргендер алынады.

- Қала мектебі қаланың үлкендігіне қарай үш жылдық және бес жылдық оқу болады.

Одан әрі ағартушы «бастауыш мектепте кілең қазақ тілінде үйретілетін нәрселер» деп мыналарды атайды:

- оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрафия, шаруа-кәсіп және жаратылыс жайы.

Бұл пәндер, сірә, сол заманның ең басты үйретілер білім бастаулары болса керек. Көріп отырғанымыздай, Ахаң бастауыш мектептің өзінде (бүгінгеше ұғынсақ) ұлт тарихы, шаруа-кәсіпті оқытуды ұсынады. Сонымен бірге ол бастауыш мектептің кілең орысша оқитын екі жылындағы білім аясы гимназияның не реальный [кәсіби – Ә.Ғ.] мектептердің төменгі кластарына түсіп, жалғастыруға жарамды болуы керек дейді. Оған, әрине, бастауыш мектепте оқылатын шаруа-кәсіп пен жаратылыс жайы [табиғат тану – Ә.Ғ.] көмек болары сөзсіз.

Осындай жөн-жоба түзген Ахаң «бастауыш мектептер осындай болса, бұлардан әрі мұсылманша я орысша оқыту үшін қазақ балаларының бастауыш мектепте үйренген білімі негіз болуға жарайды» деп түйіндейді.

Алты жыл ауыл мектебінде міндетті мұғалімдік борышын атқарған А.Байтұрсынұлының, әрине, оларға көңілі тола қоймайды: «Осы күнгі ауыл мектептерін мектеп деп айтарлық емес. Оқуға керек құрал жоқ, оқыта білетін мұғалімдер аз». Әйтседе сол аздың өзіне зар болып қалармын дегендей, ағартушы іле-шала әлі аяғынан тұра алмай жатқан ауыл мектебін әділ бағалап, «ақтап» та алады: «Сонда да қазақша хат білушілердің проценті мұжықтардан жоғары. Осы күнгі хат жаза білетін қазақтардан бастап, газета, журнал, кітап шығарып жатқандарымыздың бәрі сондай мектептен оқып, хат танып, жазу үйреніп шыққандар». Бұдан керек-жарағы толықпаған, жүйелі қалыпқа түспеген бұл бастауыш мектептердің Алаш баласы үшін аса қымбат қазына, артқы дүниеге артықша із қалдырар мирас екенін кереміз. Өйткені, ол – қазақша оқытатын, қазақша тәрбие-тәлім беретін *қазақ мектебі* болатын. Дана Ахаң да оны мақтанғыш етеді: «Бұл мектептің халыққа жақындығы – балалар білімді *ана тілімен* үйренгендігі».

Осынау 1914 жылғы тасқа басылған жолдарды оқығанда көкірегіңді шер қауып, көзіңе өксікті жас келеді. Отыз жылда есі кірмеген ағайындардың, балалары нағыз орыс мектебінде, болмаса бір замандарда «русско-киргизкая туземная школа» атанған, бүгінгі тонын айналдырған аралас мектепте оқып жатқан қандастардың алғы күндерді ойламайтындығына, бүгіннен-ақ ұлттың болашағына балта шауып жатқанына күйінесіз. Бір кезде «санымыз аз» дедік, «қазақ мектебінің сапасы нашар» дедік, ал ендігімізге жол болсын!.. Орыс мектебіне тісіміз батпағанның өзінде, дүбәра аралас мектептен арылуымызға кім кедергі?.. Қанға сіңген қаныпезер сылтау – Мәскеу ме?!

Жоқ, ағайын, жақсылық көрсем де өзімнен, жамандық көрсем де өзімнен...

Қазақша оқу жер бауырлап мешел күйінде жатқан зар заманында орыс тілін төбеге шығарып, орыс оқуына табынған Абай хәкімнің өзі интернатта оқып жатқан талай қазақ баласының «Ойында жоқ олардың / Шарифатқа шаласы» екенін ескерткенін неге естен шығардық? Өз тілінен жерінгендер я тілмаш, я адвокат болуын болар, бірақ туған халқының жоғын жоқтап, мұнын мұндайтын «Ойында жоқ олардың / Салтықов пен Толстой» бола алмайтынын неге парықтамаймыз?!

Ахаң қазақ арасындағы бастауыш мектептің мақсат-мүддесін де нақты айқындап береді: «Бастауыш мектептен оқығандар писар, учител, фелшер, адвокат, судия, инженер, агроном болам демей, ең әуелі, қазақша толық хат білетін дәрежеде болуын көздеу керек. Екінші, бастауыш мектептен үйренген білім әрі оқимын дегендерге негіз боларлық жағын көздеу керек. Егерде бастауыш мектептен оқып шыққандар ілгері оқымай, үйінде қалса, ұлт әдебиеті мен мәтбуғатының [баспасөз – Ә.Ғ.] мүлкін пайдаланарлық дәрежелі біліммен қалсын. Әрі оқимын деген халде: мұсылманша оқыса, бастауыш мектеп оқуы артқы оқудың негізі болуға жарасын; орысша оқыса, орысша үйренудің қиындығын жеңілтерлік демеу һәм негіз болуға жарасын».

Міне, Ахаңның асыл ойы, осы ұлттық мақсат-мүдде жолы бүгінгі қазақ қоғамына, жаңа Қазақстан болмысына Темірқазық етіп алар бағыт-бағдарды нұсқап тұр.

Бүгінгі таңда біздің қолымыздан келері бір-ақ шаруа, жалғыз рәуішті іс-әрекет – еліміздегі барлық бала, күллі шәкірт, ата-анасы қай ұлттың өкілі екеніне қарамастан, бастауыш білімді бір-ақ тілде – *Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілінде* алуы және ол тегін болуы шарт. Ол үшін барлық мектепке дайындау орындары мен балабақшалар да бір-ақ тілде – *Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілінде* болуы міндетті. Өзге ұлт өкілдері мен олардың балалары қосымша оқу орындарында, тілдік үйірмелер мен жексенбілік мектептерде өз тілдерінде ақылы білім алуына кез келген Қазақстан азаматы ретінде құқылы.

Әрине, мұндай төңкерісті ұлттық мақсат-мүддеге қол жеткізуіміз үшін Білім заңын қайта қарап, міндетті түрде «Мемлекеттік тіл туралы заң» қабылдауымызға тура келеді. Темірді қызған кезінде соқ деген, отыз жылға созылған рухани мимырт жолымызды жүріп өтуді тездететін, шын мәнінде қоғамымызда «Рухани жаңғыру» болып табылатын жаңа белесті кез келгеніне күмән жоқ.

18. Ахмет Байтұрсынұв «Галия» медресесінің шәкірттерімен бірге.
Уфа, 1916 жыл.

18. Ахмет Байтұрсынұв вместе с учениками медресе «Галия».
Уфа, 1916 год.

18. Akhmet Baitursynov with the students of "Galiya" Madrasah .
Ufa, 1916.

II «ӘЛІППЕ»

Табиғат-тіршілік мәңгілік болғанымен адамзат қоғамы үнемі қозғалысқа түсіп, жаңарып, түлеп отырмақ. Ғасырлар бойы бұйығып жатқан мұсылман қауымы да бас көтеріп, XIX ғасырдың ортасынан ауа Ресей империясының Орал мен Еділ бойын, Қапқаз бен Қырымды жайлаған түркі жұрты рухани инновацияға ұмтылды, модернетіп «жәдит» желі есті. Татардың ұлы перзенті, түркі бірлігінің негізін салушы, ағартушы Исмағыл Гаспринскийдің (8[20].03.1851 – 11[24].09.1914) ұлы идеялары барша түркі зиялыларын баурады, ол шығарып тұрған «Тәржіман» газеті [10.04.1883–23.02.1918] патшалықтың қоластындағы түбі бір, тілі ортақ бауырлардың қоғамдық-саяси жалауына айналды. Жамалетдин әл-Ауғани, Шиғабутдин Маржани, Мухаммед Абдо, Ғанасбек Зардаби, Махмудқожа Бехбуди және басқа көптеген түркі философтары мен ағартушылары И.Гаспринскийдің озық көзқарасын іліп әкеліп, одан әрі дамытты. Міне, бұлар шын мәнінде мыңдаған жылдық даңқты тарихы бар Тұран жұртының топырағынан жаралған қос ғасыр өліарасында өмір сүрген түркінің пассионерлік тұлғалары еді. Солардың қатарынан шалғайдағы Торғайдан ұшқан қыр қарлығашы Ахмет Байтұрсынұлының табылуы ұлтқа құт, намысқа шарқайрақ болды. Ысмағыл бабамыздың іс-қимылы, жазбалары, көпке ұран шашқан үн парағы барша мұсылман түркі бауырларды өркениеттің өріне сүйресе, ағартушы Ахмет қазаққа тұңғыш «Әліппе» сыйлады, тіл табиғатын жаңаша танып, төл жазуымызға реформа жасады, қазақтың бағына туған «Қазақ» газетін жарыққа шығарды...

Орынбордағы Мұғалімдер семинариясын мемлекет қаржысына бітірген ұстаз алты жыл мектепте жұмыс істеуге міндетті болатын. Ахмет Байтұрсынұлы 1895-1901 жылдары Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінің шалғай ауылдағы мектептерінде мұғалім болды. 1901-1909 жылдары Қарқаралы екікластық училищесін басқарып, енді өзі мектептерге мұғалім кадрларын дайындады (1905 жылы осы Қарқаралыда мыңдаған адам қол қойған Петиция ақ патшаға жолданғаны, Ахаңның саяси сенімсіз ретінде тыңшылардың бақылауында болғаны, сегіз ай Семей түрмесіне қамалғаны, қазақ Даласына сыймай, 1910 жылдың 9-наурызында Орынборға жер ауып келгені бүгінде көпке мәлім).

Қандай да бір оқу – құралсыз болмайды. Ахаңның ұстаздық қылған жылдарындағы тәртіпті мектептерде барша пән орысша оқытылатын. Бірақ сол нан тауып жерлік орысшанның өзін амалсыз қазақ/татар тілінде меңгерместен басқа жол жоқ. Орыс тілінде сауат ашар кітаптар жетіп артылады: Н.Ф.Бунаковтың «Буквары», К.Д.Ушинскийдің талай басылым көрген «Родное слово» оқулығы, «В школе и доме» хрестоматиясы, т.б. Әрине, алғашқы ағартушымыз Ыбырай Алтынсариннің «Начальное руководство к обучению русскому языку», миссионер И.И.Ильминскийдің «Самоучитель русской грамоте для казахов» кітаптары мен алғашқы орыс-қазақ сөздіктері пайдалануда болды. Өкінішке орай, олардың қазақшасы тым мардымсыз, қазіргі көнеден жеткен мұралар деп жалған жазбаларды жариялап, насихаттап жүргендердің бетін шиедей қылатын ұғым-түсініктерге толы болатын. Мысалы, Ыбырай ағамыз аталмыш кітабында: «Первый, второй, третий және онан басқа біздің тілді «нші» қосылған сандар имя прилагательное рәуішті склоняють етіледі», – деп жазса, бұл автордың, болмаса біздің тіліміздің кемістігі емес, сол кезеңдегі ілім-біліміміздің дәрежесін, деңгей-шамасын білдіріп тұр.

Жоғарыда айтқанымыздай, Орынборға жер ауып келген ұстаз (Ахаңның газет бетінде генерал-губернаторға айтқан «рахметі» бар: «Қырда бала оқытып жүре берсем, көп болса жүз шәкірттің көзін ашар едім, бүгінде Сіздің арқаңызда газет шығарып, алты миллион Алашқа үнім жетеді») бірінші кезекте кітап бастыру, газет шығарумен шұғылданады. Әрине, ұлт қажетінің мыңнан бірі жоқ қазақ үшін бұл

онайлыққа түспейді. «Қырық мысалды» әуірімдеп 1909 жылы Петерборда, 1913 жылы Қазаннан бастырса, «Маса» 1911 жылы Орынборда, 1914 жылы Қазан қаласында жарық көрді. Ал 1905 жылы басталған ұлы майданның нәтижесінде 1913 жылдың 2 ақпанында ғана татар ағайындардың білек күшімен «Қазақ» газеті дүниеге келді. Мұны тәптіштеп айтып жатқанымыз, 1912 жылы Орынбор қаласында жарық көрген тұңғыш қазақ «Әліппесі» нақты қай жылы құрастырылды, шәкірттер арасында тәжірибеден өтіп, қолданылды деген сұрақтарға жауабымыз жоқ. Өкінішке орай, әзірше біздің қолымызға бұл мәселенің басын ашар архивтік құжаттар, болмаса сол заманның сырын ашар естеліктері түскен емес...

Сонымен қазақтың тұңғыш тәртіпті «Әліппесі» (бұған дейін де, кейін де бірқатар «Әліппелер» болған, олар туралы әңгіме бұл жолы өз кезегін күтпек) – Ахмет Байтұрсынұлының араб хәрімімен жарық көрген «Оқу құралы». Оның толық аты-жөні – *Оқу құралы. Усул сотие жолымен тәртіп етілген қазақша алифба. Бірінші кітап*. Орынбор, 1912 (40 бет). Бұл жердегі «усул сотие» – жаңа әдістеме деген мағынаны білдіреді.

Мектепте жүріп қиналған ұстаздың бұл жаңа жолға – «төте жазуға» училищеде әуелі мұғалім, кейін бастық болып жүргенінде көшкені, оны мың толғанып жетілдіргені, шәкірттер ортасында сынап көргені сөзсіз. Өйткені Ахаң айтады: «Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды, не жазса да қиындықпен жазады, себебі жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген, ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген, қазақ сөздерін алып орыс не ноғай жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін әр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазуға үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқыту тиіс» [2].

Бұл алғашқы төл «Әліппенің» басты озықтығы мен жетістігін бір ауыз сөзбен баяндар болсақ, араб әліпбиіндегі 28 хәріпті қазақшаға бейімдеу, әр дыбысқа жеке-жеке таңба алу. Қазақ сөздерінде қолданылмайтын, тек араб тіліне тән хәріптерден бас тарту. Қазақтың жіңішке төл дыбыстарын таңбалағанда «дәйекше»-ні қолданып, үлкен үнем жасау. Тілді оқыту мен меңгертуге қатысты терминдерді ойлап тауып, ат тағу.

Ахаң көптің де Құраннан, мұсылманшылықтан қол үзбеуін ойласа керек, ілешала жаңа «Әліпбиін» жарыққа шығарады. Ол – *Оқу құралы. Қазақтан басқа түркі, ғараб, фарсы сөздеріне жазылатын әріптерді үйрету үшін һәм оқуға төселту үшін тәртіп етілген. Алифбаға жалғас. Екінші кітап*. Орынбор, 1913 (52 бет). Заман талабы солай болды ма, әлде қоғамның сұранысы болмады ма, әйтеуір біз бұл «Әліппеге» жалғас екінші кітаптың қайталап басылғанын көрмедік.

Ал бірінші кітап, нағыз «Әліппеміз» талай қайталап басылды, мол данамен жаңғырып жарияланып отырды. Күні кешеге дейін осы «Әліппемен» хат таныған ағаларымыз ортамызда жүрді. Қытайдағы қалың қазақ оны әлі де тұтынуда. Негізінен Ахаңның «төте жазуы» ресми түрде мемлекет тарапынан 1924 жылы ғана бекітілгенімен, оны 1913-1929 жылдар аралығында барша бұқара тұтынды. Өйткені, біздің қолымызда «Оқу құралының» бірнеше басылымы бар:

- Екінші басылуы. Орынбор, 1914, 96 бет.
- Үшінші басылуы. Орынбор, 1916, 98 бет.
- Төртінші басылуы. Ташкент, 1922, 95 бет.

– Алтыншы басылуы. Орынбор, 1923, 72 бет.

– Жетінші басылуы. Орынбор, 1925, 72 бет.

Бұның сыртында қолымызға жақында түскен ерекше құнды жәдігер – Семей облыстық «Алашорда» советінің қолдауымен Алаш (Семей) қаласында жарық көрген «Оқу құралының» 1919 жылғы (40 бет) басылымы.

لوگو قورالى

اصول صوتيه جولى مین ترتيب ايتلگهن

قازاقچا الفبا

عرب تېچى كىتاب

پسالار! بول جولى تاپسى دانسالقنا
كولكندەر، موسس، بارتاب، قازاقچا دا
بول جولى مین بارا تانان اوزگندى كوپ،
سولاردى كوره تهورا تالانما ؟
دانالقي اوچىس چارقى، كىتەس بايلقى،
جوزگندەر. از دەب تاوب آللورد!
ا. ب.

پاسلار! بول جولى تاپسى دانسالقنا

Издатель: Семипалатинской Обл. Сов. А. Д. А. Ш. - О. Р. Д. А.

А. Д. А. Ш. - О. Р. Д. А.

سەمەئى اوبلاستىنىڭ آلاچ-اوردۇ مولېمىنىڭ باشچىلىقىدا

آلاچ نالما - ۱۹۱۹ - جىلدا

Типография Секции. Обл. Сов. *Алаш-Орда

Сауатсыздықпен аяусыз күрес жүргізген совет үкіметіде Ахмет Байтұрсынұлының «Әліппесінен» қашып құтыла алмады. Ол енді «*Сауат ашқыш. Дыбыс жолымен тәртіптелген қазақша әліп-би. Сауатсыз үлкендер үшін бірінші кітап.* Орынбор, 1924» (114 бет) деп аталды. Бұл үлкендерге арналған «Сауат ашқыш» түрлі суреттерімен толықтырылып 1926 жылы Семейде (83 бет) қайта басылса, бұдан кейін «*Әліп-би. Жаңа құрал*» деген атпен 1927 жылы Қызылорда-Тәшкенде (116 бет), 1928 жылы Қызылордада (116 бет), соңғы рет 1936 жылы тағы да астана Қызылордада басылып шықты.

Әрине, бұлардың баршасының басын қосып, толық тиражын есептеген ешкім жоқ әзірге. Түркістан АССР-да жанқиярлықпен ондаған төл оқулық шығарып, халықтың көзін ашқан ағартушы Халел Досмұхамедовтің де Ахаңның еңбектерін бірнеше рет ыждағатпен, мол тиражбен Тәшкен қаласында бастырып шығарып, таратқанын есте тұтсақ, бұл «Әліппелердің» қазақ халқы үшін рухани сауабы шексіз деуге қақымыз бар.

Бұл «Әліппелер» мен «Сауат ашқыштар» (үлкендер үшін) сыртында ағартушы көптеген әдістемелік құралдар жазып, «Баяншы», «Әліппе астары», «Тіл жұмсар», «Нұсқаушы» кітаптарын шығарғанын келесі бір талдамада толықтыра кетерміз.

Сонымен Ағартушының жазған-сызған, баспа бетін көрген жарияланымдарына сүйене отырып, оның тұтас филологиялық (тіл мен әдебиет) ілімінің эволюциясы жақында төмендегідей сатылы жүйе түзуге болады:

– Дәстүрлі араб әліпбиіндегі көптеген таңбалардың басы артық екенін сезінуі.

– Қазақ тілінің дыбыстық жүйесін (фонетикасын) ден қойып зерттеуі.

- Қазақ тіліндегі үндестік заңдылығын (сингармонизм) танып-білуі.
- «Бір дыбыс – бір таңба» немесе керісінше «бір таңба – бір дыбыс» принципіне тоқталуы.
- Қазақ әліпбиін (алфавитін) жаңаша түзуі.
- «Дәйекше» таңбасын ойлап табуы.
- Жаңа оқу әдісі (усул сотие) жолымен тәртіп етілген тұңғыш қазақша «Әліппе» – «Оқу құралын» жазуы.
- «Оқу құралының» «Қазақтан басқа түркі, ғараб, фарсы сөздеріне жазылатын хәріптерді үйрету үшін» «Әліппеге» жалғас екінші кітабын жарыққа шығаруы.
- Үлкендер үшін төте жазулы «Сауат ашқышты» дайындауы.
- Қазақ мектебінің мұғалімдері үшін қосымша «Баяншы», «Әліппе астары», «Тіл жұмсар», «Нұсқаушы», «Оқу құралы» (Хрестоматия. Т.Шонановпен бірге, үш басылым көрген) сынды әдістемелі құралдар құрастырғаны.
- «Тіл – құрал» атты үш кітаптан тұратын (Фонетика, Морфология және Синтаксис) қазақ грамматикасын түзуі.
- «Әдебиет танытқыш» (Ташкент, 1926) атты қазақ әдебиеттануы мен фольклоры бойынша оқулық жазып, бастыруы.
- Көп еңбектерінің («Қазақ тілінің теориясы», «Мәдениет тарихы») қолды болуы және мол мұрасының тиянықты іздестірілмеуі.

Бір марқаятынымыз – ұлттың ұлы ұстазы қазақ топырағында алғаш дүниеге келген бұл ізденісті ізашар еңбектерінде әрбір ғылыми ұғым-түсінікке атаулық мән беріліп, қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының тұтас терминдік жүйесін қалыптастырды.

Ұлы Мұхаң – Мұхтар Әуезов ғасыр басында: «Ахаң соңғы жылдары уақытының бәрін қазақтың мектебіне сарып қылып, істеген ісі де, жазған жазуы да жалғыз соған арналған... Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран ... өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын», – деп заманауи бағасын берген-тұғын. Ағартушының осы ерен еңбегін біз қалайша ұмытамыз?! Ұлы ұстаздың «Оқусыз [бүгінше айтсақ, «білімсіз»] халық қанша бай болса да, біраз жылдардан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшеді» деген көрегендігінен қорытынды шығара алдық па?! Алаш көсемінің «Олжалы жерде үлестен қалғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз – бәрі надандық кесапаты» дегені алдымыздан шығып жүрмей ме?! Тағы да Ахаң айтады: «Қазақта білімді адам жоқ емес, көп; бірақ солардың көбі бар білімін халалға емес, харамға жұмсап ғадеттенген». Ойланайық, ағайын! Әсіресе бүгінгі білім күні баламыз көзін «Әліппемен» тырнап аша ма, әлде кіндігімен «Букварьға» байлана ма?! Бүгінгі күннің ең ауыр, ең салмақты сұрағы осы болса керек...

III ОҚУЛЫҚ

Бұдан бір ғасыр бұрын тілі таза қазақша үш жылдық бастауыш мектепке зар болған Ахаң – Ахмет Байтұрсынұлы ауыл (қыр) мектептерінде «оқуға керек құрал жоқ, тәртіп [жүйе – Ә.Ғ.] жоқ, мөлшер жоқ, жоспар жоқ» деп сынай отырып, «екіншісінде, яғни орысша школдарда тәртіп те бар, құралдар да сай, мөлшер, жоспар – бәрі бар», бірақ сонысына қарай пайдасы аз дейді. Ақ патшаның қорлық-зорлығын да, қызылдардың қырғынын да бастан кешіп, көзбен көрген ұстаздардың ұстазын көріпкел көреген демеске шарамыз жоқ, ол бүгінгі ХХІ ғасырдың заманауи қазағының да тірлік-тынысын дәлме-дәл кейіптейді: «Олардың [школаның. – Ә.Ғ.] пайдасын кемітіп отырған бір-ақ нәрсе: қазақты орысқа аударамыз деген пікір бәрін бүлдіріп отырған. Сол школалар арқылы қазақ тілін жоғалтып, орыс тіліне түсіреміз

дейді; қазақ тұтынып отырған араб хәрпін тастатып, орыс хәрпін алдырамыз дейді. Сол үшін әуелі балалар ана тілімен оқымай, орыс тілімен оқысын; ана тілімен оқыса да орыс хәрпімен оқысын дейді. Сол үшін біреулері ана тілінде оқыған аты болу үшін қазақ тілінде орыс хәрпі[мен] басылған кітаптардан бастап оқытып, әрірек барған соң кілең орысшаға түспек керек дейді. Бұлар ептеп қайырмаушылардың жолы. Біреулері еп-септі қойып, бірден орысша оқыту керек дейді» [1].

Ағартушы осы «ептеп қайырмаушылардың» қақпанынан құтылу үшін, алдымен өзіне-өзі «Қазақ бастауыш мектебіне не керек?» деген төте сұрақ қояды да, артынша өзі шығарып отырған газетіне «Мектеп керектері» атты мақала жазып [3], көкейкесті сұрақтарға жауап беруге тырысады.

Расында да осы қазақ бастауыш мектебіне не керек?! Өзге ұлттың қам-қарекетін өздеріне ысыра қойып, бір сәт шындықтың бетіне тура қарап, ақиқатын ашық айтайықшы. Жалбыр тонға жайылған жабысқақ биттей отыз жыл бойы арыла алмайтындай орыс оқуы әулие ме?! Сиам егіздеріндей орыс тіліне немеге кіндігімізбен байланып қалдық?! Ұлан-ғайыр қазақ даласының түкпір-түкпіріндегі бір түйір орысы жоқ жерлердегі аралас мектептер кімге дәру, неге зәру?! Әлде бұл елден ерек қазақ пен қырғыздың басына келген нәубет пе?! Қазақтың үш жүзіндей, ошақтың үш бұтындай славян ағайындары жан-жаққа бытырап қашып жатқанда, біздің өз еркімізбен, шын пейілімізбен аю-құшаққа құлауымыздың сыры неде?! Шынымен осы қазаққа не керек?!

Ахаңша айтсақ, қазақ мектебіне сол XX ғасыр басында, тіптен қазір де үш-ақ нәрсе керек екен.

Біріншіден – мұғалім («Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі хәм сондай болмақшы... Ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім»).

Екіншіден – оқулық («Оқыту ісіне керек құралдар қолайлы хәм сайлы болу керек... Істің толық жақсы болуына құралдар сайлы хәм жақсы болуы шарт»).

Үшіншіден – жүйелі бағдарлама («Мектепке керегі белгіленген программа. [Оқытудың] үлгісі я мерзімді өлшеуі боларға керек... Үйрететін нәрселердің кесімі-пішімі болуға тиіс. Сол пішім программа деп аталады»).

Ал екінші керек – оқыту құралдарының өзін Ахаң тағы екіге ажыратады: 1) пұлға табылатын хәм 2) пұлға табылмайтын заттар.

Алғашқы пұлға табылатын заттар: қалам, қағаз, қара сия, сауыт, отыруға керек нәрселер (яғни, парта, үстелдер). Бүгінгі заманның пұлға табылатын нәрселері – ғимарат (екі, тіптен үш ауысыммен оқымас үшін), компьютер, қолжетімді ғаламтор... Ертенгі өскелең заман бұдан басқа да керектерді алдымызға тартпақ. Бір өкінішті қап дегізери – сол пұлыңыздың өзі табылмай тұрғандығы!..

Келесі «қазірінде пұлға табылмайтын: қазақ мектебінде қазақ тілінде оқытуға керек кітаптар. Өткен нөмірде қазақ бастауыш мектебінде үйретілетін білімдер мынау дедік: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, шаруа-кәсіп, жағрафия, жаратылыс жайы. Осыларды үйретуге керек кітаптар қазақ тілінде жоқ. Міне, қазір іздесек ақшаға табылмайтын құралдар осы. Осыларды дүнияға шығару керек» [3].

Тон жағасыз, ел ағасыз болмайды. Болашағынан үміті бар ұлт ұлыларын туғызбай тұра алмайды. Өткен ғасыр басында ұлтым, жұртым деп атқа қонған Алаш арыстары арасынан қазақтың бағына туған қос бірдей ағартушы бел шешіп, білек сыбанып, осы ақша-пұлға табылмайтын құралдарды – алғашқы қазақы оқулықтарды дүнияға шығарды.

Жоқтан бар жасап, тыңға түрен салған алғашқы ұлы ұстаз Ахмет Байтұрсынұлы астана Орынборда өзінің үш кітаптан тұратын «Тіл-құрал» хәм «Әдебиет танытқыш» сынды оқулықтарымен қазақ қоғамдық ғылымдарының іргетасын қаласа,

одан бір мүшел кейін туған энциклопедист-ғалым, ұлтының тән дауасы мен жан жарасының шипагері Халел Досмұхамедұлы астана Тәшкенде жалғыз өзі жанталаса жүріп, «Табиғат тану», «Адамның тән тірлігі», үш томдық «Жануарлар» атты тұңғыш төл оқулықтарымен қазақ жаратылыс тану ғылымын аяғынан тұрғызып, төл терминологиясын (пән сөздерін) қалыптастырды. Олардың ізін қуған шәкірт-тұстастары, ұлт жанашырлары ғылым-білімнің әр саласы бойынша оқулық түзіп, төл дүние тудыруға талаптанып, қолдарына қалам ала бастаған болатын...

Бір медет тұтарымыз, ұлт көсемдері, аласапыран заманда Алаш арыстары еккен дән, төккен тер босқа кетпеді. Әсіресе, Ахмет Байтұрсынұлының ана тілін түрлеген, қазақ ұлттық мектебін қалыптастырған педагогикалық еңбектері «біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болды» (М.Әуезов бағасы). Өйткені ол қазақтың жаны – ана тіліне қатысты еңбектер еді. Өйткені ол балталаса да мұқалмайтын, қай заманның да ыстық-суығына төзімді кешенді, ер-тұрманы келісті қайталанбас туындылар еді.

Кешенді дейтініміз Ахаң ана тілін қопара зерттеп, саты-сатымен, қазақы ұғым-түсінікпен туған тілдің бар ерекше қасиет-қадірін түгел ажыратып, айқындап берді. Алғашқы «Әліппелер» («Оқу құралы» атаулы) мен «Сауат ашқыштар» Ана Тілі Сарайының іргетасы болып төселсе, қабырғаларын «Тіл-құралмен» өріп тұрғызды, шатырын «Әліппе астары», «Тіл жұмсар», «Баяншы»-лармен жапты.

Жасыратыны жоқ, мамандар арасында жүз жасаған үш томдық «Тіл-құрал» мұғалімдер сүйенер оқу құралы ғана ма, әлде тіл білімінің бастауы бола алатын ғылыми еңбек пе деген заңды сұрақ, басын ашып алар түйткіл мәселе бар. Әрине, бұған атүсті қарап, бірден үзілді-кесілді жауап беру жауапсыздық болмақ. Оның үстіне Ахаңның ілімінің негізінде тек тілтаным тараулары ғана емес, жазу, емле, орфография мен орфоэпия, фольклор мен мұратану, педагогика ғылымының сан тарау салалары дамып, өркен жайып отыр. Сондықтан ахметтану әлі де ұштала түссе, түрлі сала мамандары тереңдеп зерделеп, өз үлестерін қоса түссе деген тілек бар.

Біздің байқап, таң қалудан танбай келе жатқан Ахаңның тілтанымдық еңбектерінің бір ерекшелігі – оның қазақы табиғилығы, ұғымға жеңілдігі және атау сөз, терминдерге өте орынды, сәтті жіп тағатындығы. Қос ағартушы – Ахмет Байтұрсынұлы мен Халел Досмұхамедұлының еңбектерін алғаш қолға алған оқырманның өзі еш қиналмайды, белгісіз де белгілі бір ғажайып әлемге еніп кеткендей, бұрын білмесе де, ол туралы ешқашан ойланбаса да, оқулықты оқығанда сол жазылған құбылысты баяғыдан білетіндей бір сиқырға тап болады. Ахаңның тілтанымдық еңбектері қанша дегенмен абстрактілі дүние ғой, ал Халекеңнің анатомиясын – «Адамның тән тірлігін» (Алматы: «Арыс» баспасы, 2019) бажайлап оқып көріңізші. Бастан башпайға дейінгі дене мүшелері, олардың құрылысы мен қызметі, жүрек соғысы, қан айналысы, ас қорыту, бәрі-бәрі ғылыми негізде, бірақ қарапайым да нақты қазақы ұғым-түсініктермен жүрекке жетеді. Көз жүгіртіп шыққаныңыздың өзінде көп нәрсе есте қалады, білім ұшқынын сап етіп ұстап алғандай болып, еш қиналмастан жадыңызға жазып аласыз. Біз мұны өкінішке орай кейінгі бірнеше буынның жоғалтқан, байырғы қазақ тілінің мәйекті сөз тұнбасының қадір-қасиеті деп білеміз. Ахандардың сарқыты – Мұхтар Әуезовтің көркем ойлау жүйесі мен сиқырлы сырлы тіл әлеміне ынтамен бойласаңыз, қазіргі тіліміздің жұтаңдығын, қазақилық кеңістігіміздің қаншалықты тарыла түскенін байқар едіңіз. «Таяқтың екі ұшы бар» демей ме, әсіре сауаттығымыз кейде бізге қазақы сауатсыздыққа алып келетіндей болып көрінеді...

Хош, Ахаңның «Тіл-құралына» оралайық. Орынбор қаласында 1914 жылы «Тіл-құралдың» екі кітабы қатарынан жарық көрді. Оның бірі – «Тіл-құрал (қазақ тілінің сарфы). Бірінші жылдық» деп аталса, келесісі – «Тіл-құрал (қазақ тілінің сарфы). Екінші жылдық».

Жоғарыда Ахаңның «Әліппесінің» бірінші кітабы Орынборда 1912 жылы, екінші кітабы 1913 жылы жарық көргенін айтқанбыз. Енді, міне, 1914 жылы баспа бетін көрген тағы жаңа қос оқулығына куә болып отырмыз. Біздіңше, мұндай хронология бұл еңбектердің жазылып біту уақытын дәл көрсетпейді, тек татар ағайындардың қол ұшын созып, баспаханалық мүмкіндіктерінің орайын тапқан сәті деп білген дұрыс.

Қос кітап та өзінің үшінші басылымында атын өзгертіп, мазмұнын нақтылай түседі: «Тіл-құрал. Дыбыс жүйесі хәм түрлері. Бірінші тіл танытқыш кітап. Үшінші басылуы» (Орынбор, 1923) және «Тіл-құрал. Сөз жүйесі хәм түрлері. Екінші тіл танытқыш кітап. Үшінші басылуы» (Орынбор, 1923). Осылайша алғашқы оқулық бүгінгі ұғым-түсінікке сай «Фонетика», ал келесісі «Морфология» екені айқындалып тұр.

Ахаң тұңғыш кітабының «Сөз басында» тіл, жазу, оқу, оқушыларды дағдыландыру, сынау тақырыбында қысқа да нұсқа тұжырымды ойларын жеткізе кетеді: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі», «Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман», «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, қатта жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде әр халықтың тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздердің бір-бірімен жалғасып тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады».

Бірінші кітаптың сөйлеу мен сөйлемді, сөйлем мен сөзді, сөз бен буынды, буын мен дыбысты танытанын айтады. Ал дыбыс танудан хәріп мәселесі туады. Дыбыс пен хәріп мәселесінен жазу ережелері мен сөз түрлері, сөз түлғалары мен сөз өзгерулері туады. «Сөйтіп «Тіл-құралдың» 1-ші бөліміндегі дыбыс жүйесі мен түрлері деген тіл таныту бөліміне осы айтылған нәрселердің бәрі де кіреді, әрқайсысынан қысқаша бастауыштық дәрежелі білім беріледі» дейді ұстаз.

Ахаңның «Әліппесі» сияқты «Тіл-құралдар» да үлкен сұранысқа ие болды. Олардың нақты қанша рет, қанша таралыммен басылып шыққаны әлі нақтылана қойған жоқ. Біз төменде бұл кітаптардың қолымызға түскендерін таныстыра кетуді жөн көрдік.

Тіл-құрал (қазақ тілінің сарфы). Бірінші жылдық. – Орынбор, 1914. – 53 бет.

Тіл-құрал (қазақ тілінің сарфы). Бірінші жылдық. – Ташкент, 1918. – 32 бет.

Тіл-құрал (қазақ тілінің сарфы). Бірінші жылдық. – Ташкент, 1922. – 90 бет.

Тіл-құрал. Дыбыс жүйесі хәм түрлері. Бірінші тіл танытқыш кітап. Үшінші басылуы. – Орынбор, 1923. – 46 бет.

Тіл-құрал. Дыбыс жүйесі хәм түрлері. Бірінші тіл танытқыш кітап. Төртінші басылуы. – Орынбор, 1924. – 48 бет.

Тіл-құрал. Дыбыс жүйесі хәм түрлері. Бірінші тіл танытқыш кітап. Бесінші басылуы. – Орынбор, 1924. – 48 бет.

Тіл-құрал. Дыбыс жүйесі мен түрлері. Бірінші тіл танытқыш кітап. Бесінші басылуы. – Қызылорда, 1925. – 39 бет.

Тіл-құрал. Дыбыс жүйесі мен түрлері. Бірінші тіл танытқыш кітап. Өзгертпей бесінші басылуы. – Қызылорда, 1926. – 39 бет.

Тіл-құрал. Дыбыс жүйесі мен түрлері. Бірінші тіл танытқыш кітап. Өзгертіліп, алтыншы басылуы. – Қызылорда, 1927. – 39 бет.

«Тіл-құралдың» екінші кітабы – «Морфологияның» мазмұнына да көңіл аударсаңыз жүз жылды артқа тастап, тілімізде мәңгілікке орнаған Ахаңның терминдеріне ұшырасасыз: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, егістік, егістер, райлар, көсемше, есімше, үстеу, демеу, жалғаулықтар, одағай...

Морфологияның бізге белгілі басылымдары мыналар.

Тіл-құрал (қазақ тілінің сарфы). Екінші жылдық. – Орынбор, 1914 (Сыртқы мұқабада – 1915). – 120 бет.

Тіл-құрал (қазақ тілінің сарфы). Екінші жылдық. – Ташкент, 1920. – 96 б.

Тіл-құрал (қазақ тілінің сарфы). Екінші жылдық. – Қазан, 1920. – 104 бет.

Тіл-құрал (қазақ тілінің сарфы). Екінші жылдық. Екінші рет басылуы. – Ташкент, 1922. – 96 бет.

Тіл-құрал. Сөз жүйесі һәм түрлері. Екінші тіл танытқыш кітап. Үшінші басылуы. – Орынбор, 1923. – 128 бет.

Тіл-құрал. Сөз жүйесі һәм түрлері. Екінші тіл танытқыш кітап. Төртінші басылуы. – Орынбор, 1924. – 128 бет.

Тіл-құрал. Сөздің жүйесі мен түрлері. Екінші тіл танытқыш кітап. Түзетіліп, толықтырылып, жаңа емлемен бесінші басылуы. – Қызылорда, 1925. – 122 бет.

Тіл-құрал. Сөздің жүйесі мен түрлері. Екінші тіл танытқыш кітап. Түзетіліп, толықтырылып, жаңа емлемен алтыншы басылуы. – Қызылорда, 1927. – 122 бет.

Сонау 1914 жылы-ақ бастауыш мектепте балаларға тіл таныту үш тарау болып бөлінетінін ашып айтқан Ахан: «Сөзді дұрыс тізіп сөйлеу, әсіресе дұрыс тізіп жазу үшінші жылдық «Тіл-құралда» айтылмақшы», – дегенімен қазақ грамматикасының соңғы тарауы – «Синтаксис» кітабы көп кейін, 1923 жылдан бастап ғана жарық көрді. Мұның себебі қазір де ғылыми ортада синтаксис саласының табиғаты күрделі саналып, оңайлықпен танып, зерттеп-зерделеуге көне бермейтіндігінен болса керек.

Үшінші тіл танытқыш кітап – Синтаксистің таралымына келсек, қолымызда мынадай мәліметтер бар.

Тіл-құрал. Сөйлем жүйесі һәм түрлері. Үшінші тіл танытқыш кітап. Бірінші басылуы. – Орынбор, 1923. – 68 бет.

Тіл-құрал. Сөйлем жүйесі һәм түрлері. Үшінші тіл тантқыш кітап. Екінші басылуы. – Орынбор, 1924. – 67 бет.

Тіл-құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері. Үшінші тіл танытқыш кітап. Түзетіліп, толықтырылып, жаңа емлемен үшінші басылуы. – Қызылорда, 1925. – 73 бет.

Тіл-құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері. Үшінші тіл танытқыш кітап. Төртінші басылуы. – Қызылорда, 1927. – 73 бет.

Тіл-құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері. Үшінші тіл танытқыш кітап. Түзетіліп, толықтырылып, жаңа емлемен бесінші басылуы. – Қызылорда, 1927. – 73 бет.

Тіл-құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері. Үшінші тіл танытқыш кітап. Түзетіліп, толықтырылып, жаңа емлемен алтыншы басылуы. – Ташкент-Қызылорда, 1928. – 72 бет.

Сонымен кеңестік тоталитарлық жүйе жолын кесіп, көшін тоқтатқан алғашқы қазақ оқулықтары мен олардың авторлары туралы әңгіме енді ғана басталды. Бүгінгі өзекжарды талап – қазақ ұлттық мектебін қалыптауға бұл мұра оқулықтардың қаншалықты пайдасы барлығы туралы ең алдымен ұстаздар қауымы үн қосса, нұр үстіне нұр болар еді. Өйткені, кеңесіп пішкен тон ешқашан келте болмас.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] «Қазақ» газеті, 1914, № 61, 9 май. – 4 б.

[2] Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы, 2013, 13-14-бб.

[3] «Қазақ» газеті, 1914, №62, 17 май. – 2 б.

REFERENCES

[1] "Kazakh" newspaper, 1914, No. 61, May 9. – 4 p.

[2] Baitursynuly A. Problems of Kazakh linguistics. Almaty, 2013, pp. 13-14.

[3] "Kazakh" newspaper, 1914, No. 62, May 17. – 2 P.

*Б. Момынова¹ , У. Әнесова²

^{*1}Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері филология ғылымдарының докторы, профессор
Грамматика бөлімінің меңгерушісі, Алматы, Қазақстан
²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқытушысы, PhD докторы, Алматы, Қазақстан
*e-mail: momynova_b@mail.ru

ТІРНЕК-КӨРНЕК ӨНЕР ДИХОТОМИЯСЫН ЗЕРДЕЛЕГЕН ҒАЛЫМ

Аннотация: Мақалада этнолингвистиканың даму кезеңдерінің бірі, сондай-ақ осы кезеңде жазылған ғылыми еңбектер қарастырылады. Атап айтқанда, профессор Е.Жанпейісовтің қазақ этнолингвистикасын зерттеудегі ролі мен үлесі туралы сөз болып отыр. Мақалада ғалымның ғылыми еңбектері, соның ішінде «Қазақ ескіліктері» атты соңғы монографиясы талданады. Кейбір лексикалық бірліктер егжей-тегжейлі сипатталады.

Тірек сөздер: этнолингвистика, этнос, материалдық лексика, белгі, мәдениет феномені, идиоэтникалық семантика, символ, семиотика, концептуалдану.

*Б. Момынова¹, У. Анесова²

^{*1}главный научный сотрудник, зав. отделом грамматики
Института языкознания имени Ахмета Байтұрсынұлы
доктор филологических наук, профессор, Алматы, Казахстан
²преподаватель КазНУ им.аль-Фараби, докторант PhD
Алматы, Казахстан
*e-mail: momynova_b@mail.ru

УЧЕНЫЙ, ИЗУЧАВШИЙ ДИХОТОМИЮ ЖИВОГО ИСКУССТВА

Аннотация. В статье рассматривается один из периодов развития этнолингвистики, а также научные труды, написанные в этот период. В частности, речь идет о роли и вкладе профессора Э. Жанпейсова в изучение казахской этнолингвистики. В статье анализируются научные труды ученого, в том числе его последняя монография «Қазақ ескіліктері». Подробно описаны некоторые лексические единицы.

Ключевые слова: этнолингвистика, этнос, материальная лексика, знак, феномен культуры, идиоэтническая семантика, символ, семиотика, концептуализация.

*B. Momynova¹, U. Anesova²

^{*1}Chief researcher of the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly,
Doctor of philological sciences, professor
Head of the Grammar Department, Almaty, Kazakhstan
²Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University, PhD student, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: momynova_b@mail.ru

THE SCIENTIST WHO STUDIED THE DICHOTOMY OF LIVING ART

Abstract: The article examines one of the periods of the development of ethnolinguistics,

as well as scientific works written during this period. In particular, the article considers the role and contribution of Professor E. Zhanpeisov in the study of Kazakh ethnolinguistics. The article analyzes the scientist's works, including his last monograph «Қазақ ескіліктері». Some lexical units are described in detail.

Key words: ethnolinguistics, ethnos, material vocabulary, sign, cultural phenomenon, idioethnic semantics, semiotics, conceptualization.

Сөз басында бірден айта кету керек, қазақ этнолингвистикасының қалыптасуына, дамуына тоқталуды мақсат етіп, оны мақала жүгіне айналдыру көзделген жоқ. Этнолингвистика нысаны материалдық лексиканы зерттеу жеке бір ұлттың, тұтасымен алғанда адамзат қауымының даму үрдісіне; көрші жатқан елдердің бір-біріне, тіпті тым алыс елдердің белгілі бір ұлт пен халықтың, этностың тұрмыс-тіршілігіне жанасатын тұстарын; сол арқылы тіліне тигізген әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Сол мүмкіндікті тудырған ғалым Ербол Жанпейісов еді. Филология ғылымдарының докторы Ербол Жанпейісов білімінің тереңдігімен есімізде қалды. Ғалымның М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы этнолингвистикалық бірліктерді жинақтап, жүйелеп, мағыналық және құрылымдық талдау жасаған еңбегінің өзі ірі дүние еді. Ал өмірінің соңында жазған «Қазақ ескіліктері» [1] этнолингвистикалық монографиясы да күрделілігімен, болжамдарының тереңдігімен, материал молдығымен, тек тарихи-салыстырмалы емес, тарихи-салғастырмалы тәсілді кең қолдануымен, ғылыми аппаратының жан-жақтылығымен айрықшаланады. Бұл еңбек – бұрын-соңды жазылған этнолингвистикалық еңбектерді тереңдеткен, алдыңғы еңбектерден көп ілгерілеген зерттеу. Өйткені әр халық өзіне тән образдар, ұғымдар мен символдарды жинақтап, мәдениеттің ұлттық формасын жасайды. Ұлттық түрді құрауға материалдық лексика элементтері қатысады. Былай қарағанда заттық лексика элементтері – жансыз, бірақ ғасырлар мен ғасырлардың мәдени диалогына қатысушылар үшін көп мәлімет жеткізетіндігімен қуатты. Кез келген мәдениетте салт-дәстүр, әдет-ғұрып, амандасу мен қоштасу, тұрмыстық заттар мен бұйымдар (үй, үй жиһазы, киім, дәм-тұз), адамның сыртқы бейнесі, оның мінез-құлқы – бәрі де мәдени-танымдық функция атқарады. Шындығында, тұтасымен алғанда мәдениеттің көптеген құбылыстары қосқырлы: а) олар өздерінің негізгі утилитарлық функциясын атқарады, б) белгінің орнына жүреді. Осы екі қызметті қатар алып жүретін материалдық лексика мәдениетті құрайтын ірі құрамдас бөлік және лексикалық тақырыптық топ құрайтын сөздер. Сондықтан материалдық лексика кез келген ұлттың дамуын, эволюциясын көрсететін тілдік айғақтар ретінде халық тарихымен сабақтастықта зерттеледі. Айталық, киім-кешек атаулары – тарихи-этнографиялық қайнар көз әрі тілдегі сандаған бірліктердің қалыптасуына негіз бірліктер, ұлт мәдениетінің үлкен бір бөлімі. Е. Жанпейісовтің айтуынша: «Мәдениеттің нақты этникалық табиғатын оның осы біртұтас семиотикалық жүйе болып табылатын архаикалық қалпын зерттеу арқылы ғана тереңірек танып білуге болады. Мәдениетті жеке заттар, құбылыстар, оқиғалар түріндегі таңбалар жиынтығы ретінде алып қарастыру керек». Расында да, мәдениет – ең алдымен күрделі семиотикалық жүйе, оның қызметі – сана қалыптастыру, негізгі ерекшелігі – жинақтау, сақтау. Шындығында, ғалым Е.Жанпейісовтің монографиясында жеке заттар, құбылыстар мен оқиғалар түріндегі таңбалар атау, символ, қимыл-қозғалыс актілері ретінде семантикаланады. Мәдени заттардың кейбірі символданады. Қоршаған ортаны, тіпті дүниедегі барлық нәрсені символдар арқылы кескіндеуге болады. Символдар – таным мен қарым-қатынас үдерісінде басты да, көмекші де мағынасы бар таңба түрі. Символдардың адамзат қоғамындағы, адам өміріндегі рөлі зор, бірақ символды басты және дүниені танудың жеке-дара жалғыз формасы деп қарауға болмайды. Адамдарға әркелкі әсер ететін, сондықтан да белгілі бір сезімдермен, жағдайлармен, қатынастармен байланыста болатын әртүрлі заттар мен олар-

дың ерекшеліктері де символ ретінде қолданыла береді. Символдың коммуникативтік, атауыштық, сипаттамалық, жалпылауыштық, абстрактілі қызметтері бар. Соған қоса, символ таңбаға қарағанда, танымдық қызметімен, мазмұнымен ерекшеленеді. Мәселен, таңба көбінесе шартты немесе бірқырлы болуы мүмкін, ал символ концептуалдану үдерісінің нәтижесі және кез келген тілдік бірлік тәрізді кумулятивтік қызметі арқылы халықтың эстетикалық таным-түсініктерін, шаруашылық кәсібін, мінез-құлық, ырым-нанымы, салт-дәстүрін танытады. Ал «символдың тілдегі көрінісі мен адам өміріндегі ролі және қызметі, мәдениетке, этностың дүниетанымы мен өмір сүру принциптеріне тигізетін ықпалы нақты тілдік материалдар, тілдік фактілермен дәйектелегіндіктен, символдар мәдениеттің көрсеткішіне жатады». Ал сөз символ болу үшін белгілі бір мәтінде, көбінесе мәдени мәтінде қолдану керек. Е. Жанпейісов өз еңбегінде осындай бірліктерді жинақтап, ала білген. Ал мәдениет феноменінің ғылымда жалпы көпәспектiлi және өте көптармақты проблемаға жатуы осындай себептерден келіп шығады. Осыған байланысты оны зерттеудің түрлі жолдары қалыптасқан. Осыны терең түсінген Е.Жанпейісовтің монографиясы жаңа бағыттағы өзгеше ізденістің жемісі деуге болады. Ғалым алдымен *тірнек* өнерді жеке бөліп алып, оған киім-кешек үлгілерін, үй мүліктерін, баспана түрлерін, төрт-түліктен өндіретін бұйымдарды, азық-түлік өнімдерін, яғни заттық мәдениетті жат-қызады (ғылымда культурологтар, этнографтар қарастырады); әдет-ғұрыптық ишара көріністері мен символдық түрлі рәсімдік актілер жиынтығы рухани мәдениетті, яғни *көрнек* өнерді құрайды деп бөледі. Ал бұлардың тілдік көріністері этнолингвистиканың зерттеу объектісіне жататыны шындық және олар *заттық мәдениет лексикасын* құрайды. Бірақ ғалымның айтуынша: «аталмыш заттық-рухани мәдениет, яғни *тірнек-көрнек өнер дихотомиясы* көбінесе берірек дәуірге қаратылып айтылады. Берірек дәуірге қаратылып айтылатыны архаикалық мәдениет бұлай мүшеленбейді. Мүшеленбейтіні ол – біртұтас семиотикалық жүйе». Міне, зерттеуші осы семиотикалық жүйені барынша «аралап көрген». Заттық мәдениет лексикасының идиоэтникалық ерекшеліктерін айқындауды бүгінге жеткен ескілікті *лына* – *киім* түрлерінің «әр тарап тілдік көріністерін, олардың атаулар жүйесін қарастырудан бастап көрейік» деген ғалым зерттеуді *бас киім атауларынан* бастайды. Бас киімге байланысты атауларды фольклор, жыраулар поэзиясы, көп жанрлы жазба әдебиет үлгілерімен қатар басқа да дереккөздерден түгендеген. Ең бастысы қазақ бас киімінің элементтерінің, сегменттерінің өзге ұлт өкілдерінің киімдеріндегі сегменттермен байланысын ашып бере алған. Сөйтіп барып киім атауларының идиоэтникалық семантикасын ашуда бұрыннан бар жолға түспей, одан түбегейлі бас та тартпай, жаңа тәсілдерді пайдаланған. Мысалы, *сәукеле* сөзінің ұлттық танымдық семантикасына бару үшін ғалым айтарлықтай көп сөздердің тарихи-фонетикалық өзгерістерін көрсетеді, семантикалық дамуына тоқталады, сөздердің арасындағы мағынадан, тұлғасынан тарихи сабақтас-тықты іздейді, сөйтіп барып этимологиялық, идиоэтникалық семантикалық болжам арқылы бір тоқтамға келіп, тілдік фактімен тиянақталған дәлелін айтады. Сәукеленің идиоэтникалық семантикасын ашу үшін мына сөздердің даму эволюциясын көрсетіп, сәукеленің таңбалық сипатын ашуда пайдаланады: *жалбағай, далбағай, телпегей, бүркей, жабасалма, қайырма, жапетер, қарқара, бергек, малақай, далбай, жалбай, желпей, төбетей, төбөбөрік, желбегей, қама, жаулық, жұмыршақ, кәләпұши, күләпара, башлық, желек, тымақ, мильық, тақия, қалпақ, тәж, телтек, пәрәнжі, паранжы, шалма, қатырма, құлақшыын, салы, сал, шәлі, сәлде, сұлама, жепен, зере, күндік, кепе, кепеш, кеп, шарқат, баутақ, кимешек, шаршы, желек, шылауыши, тебегей, бөкебай, бөрік, топы, топпа, дулыға, жыға, қырпу, бүркеншік, келе, күлә, сәукеле*. Дыбыстық варианттарымен қоса алғанда «алпыстан асатын мол тілдік материалды» пайдаланып, *сәукеле* сөзін талдайды. Аталған сөздер – бас киімге ғана қатысты сараланғандары. Ғылыми еңбектерде соңғы кездерде осындай жиынтық мәліметтерді, ғылымдар

тоғысынан жиналған материалдарды пайдаланып зерттеу жүргізу өрістеп келеді. Ғылымдағы осы қозғалыстың тиімді жақтары мол. Осы бағытты ұстана жазылған ғалым монографиясы жөні бөлек еңбек болып шыққан. Неге жөні бөлек еңбек? Айталық, ғалым бас киімді тек киім ретінде ғана емес, «бас киім түрлері дененің тек сырт жамылғысы ғана емес, сонымен қоса оның, яғни дененің жалғасы, тұлғаның өзіндік «экстериоризациясы» деп таниды. Шынында да, «киім үлгілерінің жалпы қай-қайсысының да адам денесінің белгілі бір бөлігін жауып тұруы – оның таза сырт жамылғы ретіндегі қызметі ғана. Ал оны (киімді) дененің жалғасы, тұлғаның өзіндік экстериоризациясы деп білу психологияда белгілі бір процесс нәтижесінде адамның ішкі психикалық өмірінің ерекше бір таңбалық құралы, нақты бір киім кию, шаш қою сияқты түрде вербалдануы» деп түсіндіреді. Семантикалық қосполнотілікпен байланысты қарастыра келіп, жеке адамның, тұлғаның *экстериоризациясы* дегеніміз индивидтің ішкі психикалық дүниесінің белгілі бір шаш қою, киім киісі түрінде таңбалануы, көріністенуі деп біледі. Яғни бас киім тек киім емес, мағынасы әлдеқайда терең, материалдық семиотикасы аса жоғары, *таңбалық қасиеті* басым материалдық құндылыққа жатқызылады. Еңбекте талданған тілдік бірліктердің бәрінің де таңбалық қасиеті қарастырылған, нәтижесінде аталған еңбек түрлі ғылымдар тоғысынан, синтезінен туындаған ерекше еңбек болып шыққан. Мысалы, *сәукеле* туралы мәліметтермен танысу барысында 100 жылқының, тіпті 500 жылқының құнына бағаланған сәукелелер болғанын, олардың музейлерде сақталғанын келтірген ғалым сәукеленің бөліктерін танытағын *құндыз, шұға, ақ киіз, сусар, бұлғын, алтын, күміс, маржан, ақық, мәрмәр, сауһар тізбектері, шоқ үкі, оқаланған лента, таналар* т.б. тілдік бірліктерді тек атап қоюмен шектелмеген. Келтірілген әрбір сөздің семантикалық, ділдік, танымдық дамуын өзге киімдерде кездесу себептерімен байланыстыра отырып, кешенді талдау жүргізіп, материалды жүйелей келе, тұжырым жасайды: сәукеле көшпелілер үшін ғажайып өнер туындысы болған, өнер туындысы екені тілдегі қолданыстардан көрінеді, мысалы: «Сәукеле *алтын шашақ березелі*, Күмістен *күмбез қаққан керегелі*. Өзінің *ауырлығы сегіз батпан*, Төбесі *төрт қапсырма кебежелі* (Н.Ахметбеков); Төсек алдында жаңа түскен жас келіншек. Сәукелесі басында, қайын сіңлісі қасында. Ұзындығы *кез сәукеле, етегінен төгілген маржандар, алтын, күміс жарқыраған теңгелер, қатар-қатар ою салып тізген меруерттер қызылды-жасылды болып*, алыстан қараған кісінің көзіне шағылысып, таңырқарлық [болып] тамаша көрінеді (А.Асылбеков. Әдебиет кеші // «Қазақ» газеті); Жарас-ау мына сәнді көрмейсің бе? *Сыбаза сәукелеге бермейсің бе?* (М.Әуезов); Қолымда сақинам бар бармақ-бармақ, *Сәукеле басқа түссе ауыр салмақ* (фольклор); *Қапталы сәукеле тас құлын жайлау* (Ә.Найманбаев); Әшекейлі *тоғыз қатар сәукеле* (Х.Арғынаев). Мысалдарды оқып отырып, *кебежелінің, тоғыз қатардың, сегіз батпан ауырлықтың, керегелі күмбездің* сәукелеге не қатысы бар деген ой келеді. Ғалым бұлардың бәрінің де байланысы барын деректерді сөйлету арқылы бұлжытпай дәлелдей алған: «Жоғарыда Н.Ахметбековтен келтірілген *Сәукеле алтын шашақ березелі* деген өлең жолындағы *березелі* – туынды сын есім, түбірі *березе* < п. *زوريف / زوريب* (транскрипцияласақ, *пируза ~ фируза* болып шығады – Е.Ж.) бирюза (камень) [БСЛ I: 325]. Парсы тілінде «асыл тас» мағынасын білдіретін бұл *пируза//фируза* есімі қазақ тілінде *березе* болып қалыптасқан. Ол сондай-ақ *перезе, перуза* түрінде де айтылады (Р.Н.Шойбековтен). Тіліміздегі Перуза, Фариза, Мариза антропонимдері осы *пируза // фируза* парсизмінің негізінде жасалған» деп, сәукеленің семантикасын ашу барысында қаншама тілдік бірліктердің этимологиясына қозғау салған. Алдында айтылған экстериоризациясының мәнін былай ашады: «Еңбектерде ескілікті заттық мәдениет бұйымдарының әдетте әрі жай бір нәрсе, әрі таңба, символ ретінде тұтынылатыны жиі айтылады. Қай халықта да тек бір ғана тұрақты жоғары семиотикалы статусқа ие нәрселер де болады, ... оларға масқалар, амулеттер, әшекейлер жатады және бұлардың заттан гөрі таңбалық

қасиеті жоғары», яғни таңбалық, семиотикалық қасиеттеріне тоқталып, осы бағытта ізденген.

Еңбекте бірнеше атаулар талданады. Соның бірі – *жүзік*. *Жүзік* сөзінің түрік тілдеріндегі жазба ескерткіштерінде, өзге де түрлі дереккөздерінде кездесетін фонетикалық варианттарының ең толық тізбесін Л.С.Левитскаяның этимологиялық зерттеулерінен табуға болатыны айтылған. Е.Жанпейісов *жүзік* сөзі жоғарыда келтірілген түрлі лексикографиялық еңбектерде көбіне-көп сәндік бұйым, әшекей заттар атауы ретінде сипатталғанын, бірақ сәндік сипаты уақыт өте келе кейін пайда болғанын, рухани мәдениеттегі әуелгі бастау ұғымы бұдан басқарақ деп ойлайтынын дәлелдеген. *Жүзік* палеолитте сүйектен, неолитте тастан, қола дәуірінде металдан жасалған. Асыл тастардан көз қондырылғанын – *жүзік*, тасы жоқ тек алтын, күмістің өзінен ғана көз шығарылғанын – *сақина*, көзі жоқ шығыр түріндегісін – *балдақ* деп атайтынын, ал сырғаның да *шығыршық сырға* дөңгелек сырға болатынын келтіруі – таныс мәліметтерді сөйлетуі. Бірақ шумерлік деректерден тапқан: «Женитьба у шумеров считалась делом весьма обременительным. Они определили свое отношение к браку следующим образом: *Кто не содержал жену или ребенка, тот не носил кольца в ноздрях, мужьям в шумере, как видно, приходилось порой несладко*» (Семюэл Н.Крамер) сынды пікірлерді тауып алуы, сүйсінтеді. Ғалымның бұл деректі жай келтірмегені мына сөзінен байқалады: «Біздің жобалауымызша: шығыршық түріндегі *жүзік* сияқты шығыршық түріндегі сырға да солай шу бастан таңба (символ) ретінде қолданылған. Өйткені «кольцо»-ның заттылығынан гөрі таңбалылығы басым сияқты көрінеді». Қазақ өмірінен алынған мынадай дерек ғалымның пікірін тереңдете түседі: «Тоқбаланың өз әкесі Теңізбай, ұлы атасы Бектемір екеуі де айран ішерлігі мол дөңгелек дәулетті адамдар болыпты. Сүйікті немересін жат елге ұзатарда жасауын толық қылып, мінген атының *алдыңғы екі аяғына күміс білезік* салғызыпты. Немересінің *мұрын кеңсірігіне қысатын салтынышақ алтын сырғасымен* қоса ұзатылыпты. Ертеде қазақтың кейбір руларында осындай салт ұстанған. Өзбекстанның Сұрхан Дария (Термез) облысында мұндай салт әлі күнге бар. Түрікмендер мен өзбектер ондай сырғаны «Арабек» деп атайды. Ал қазақтар алтыннан соғылғанына байланысты *зер* сөзінен туындатып *Зере* деп атаған тәрізді. Тоқбала ұзатылып барған тобықты елінде *мұрынға сырға тағу* салты бұрыннан болмаған ба, немесе ұмытыла бастаған кезі ме, әйтеуір бөтен жасау-жабдықпен түскен жас келінді мұрын сырғасына қарап *Зере* атандырыпты. Шежіреші Рахымбековтің түсіндіруі осылай» деген дерек келтіреді. *Зере* – шығыршық түріндегі мұрын сырғасы. Қазақтар – оны *зере, зейір, арабек, арабек, қарақалпақтар – арабек, өзбектер – аравак, латива*, ал түрікмендер – *ысырға* деп түрліше атайды. Қазақтарда ертеде малдың мұрнына салынатын шығыршық та осылай *зере* деп аталған көрінеді. Ал бұның жаңада ғана шаңырақ көтерген жас отбасының ендігі бар тірлігінің үнемі осындай бір айналма тұйық аяда өтетінін *символдайтұны* есепке көп алынбайды. Сүйектен, тастан, қарапайым металдан, кейін келе күміс пен алтыннан жай шығыршық түрінде соғылған жүзік атаулының қай дәуірде де тек жұбайлық өмірдің шеңбер-шегінен әлдеқалай қия басып, аттап шығуға қатаң тию есепті *символдық қызмет* атқарған. Шынында да символ – адам баласын өзге тіршілік иелерінен айрықшалап тұратын нәрсе. Символдар әлемінің пайда болуы салт-жоралармен байланысты. Салт-жоралар символдар түрінде қызмет атқарған және оларды білу тұлғаның әлеуметтік орны мен мәдениетті білу деңгейін анықтаған. Символдар – өз-өзімен пайда болатын құбылыс емес, адам санасының жемісі. Ғалым қазіргі заман жастарының да үйленген күннен бастап қолдарына жүзік салатыны бұдан төрт-бес мың жыл бұрынғы сол шумерлерден жалғасып келе жатқан дүниедегі ең бір көне салттың жаңғырығы деп біледі. Бірақ *жүзіктің* бұл таубітті қызметі, таңбалық статусы кейін жүре-келе ұмытылғанға ұқсайды. Өйткені ол бүгінде тек сәндік үшін әшекей ретінде ғана тұтынылады. *Жүзік* сөзінің түрік тілдерінде қалыптасқан идио-этникалық семантикасы жалпы алғанда осындай. Ал оның этимологиялық түбірі

төңірегінде жалпы *жүз* формасының таза лингвистикалық табиғатына барған ғалым, бұл этимонды «буын» ұғымымен байланыстырады. *Жүзік* шынында «буындық», «буынға тиесілі», «буынға салынатын» деген тәрізді мағына білдіретін сынды. «Мына бір дерек те соған айғақ: «*Буундукъ* украшение, надеваемое на запястье, браслет – от *буун* сустав руки, переходящий в пятерню». Себебі алдыңғының да, кейінгінің де семантикалық құрылымының негізінде сол «буын» ұғымы жатыр. «Идиоэтнический аталмыш *жүзік* бірлігінің *жүз* түбірі және тіліміздегі *кіші жүз*, *орта жүз*, *ұлы жүз* тіркестерінің жетек *жүз* сыңары да солай генетикалық жақтан бір сөзге келіңкірейді. Келіңкірейтіні екеуі де, алдыңғы да, артқы да бүтіннің жеке сегменттерінің, «буын» ұғымының тілдік көрінісі болып табылады. С.Аманжоловтың этноним сипатындағы бұл *кіші жүз*, *орта жүз*, *ұлы жүз* тіркестерінің *жүз* бөлігі *бұтақ*, *бөлік* дегенді білдіреді дегенін, әрі қарай *жүзік* сөзі *жүз* этимонымен *ұлы* (*орта*, *кіші*) *жүз* дегендегі *жүз* сыңары екеуінің идиоэтнический семантикасының соншалықты дәлме-дәл сәйкес, абсолютті бірдей деп санайтынына ден қойып, келтіреді. Ендеше кейінгі тіркес құрамындағы *жүз* есімі де сол алдыңғы *жүзік* жасалымының *жүз* этимоны сияқты «буын (звено)» мағынасында сипатталуға тиістілігі анықталады. «Біздің ойымызша, «буын» мағынасындағы көне түркілік *йүз* тува, хакас, карачай тілдерінде ғана емес, солармен қоса қазақ тілінде де *кіші жүз*, *орта жүз*, *ұлы жүз* тіркестерінің құрамында сақталған. Осылардағы *жүз* де, *жүзік* дегендегі *жүз* екеуі де, айналып келгенде, бір сөз. Бар айырмасы оның бірде морфологиялық (яғни туынды сөз құрамында түбір зат есім) енді бір жағдайда синтаксистік (яғни сөз тіркесінің жетек компоненті) қызметінде қолданылатыны. Бірақ бұл екі жағдайда да оның аталмыш «буын» мағынасы өзгермейді». Сөздің семантикасына, тарихи фонетикасына қарай ғалым жасаған тұжырым. Аталған тілдік бірліктерден өзге ғалым *шекпен*, *ішік*, *самалық*, *селебе*, *көйлек* т.б. көптеген атаулардың семантикалық дамуын сан тілден, сан дереккөзден тынымсыз ізденіспен жинастырған деректерді сабақтастыра талдаған. Левитская Л.С., Малов С.Е., Манжигеев И., Маргулан А.Х., Менгес К.Г., Наджип А., Номинханов Ц.Д., Поппе Н.Н., Потеня А.А., Рамстедт М.И., Ряснен М., Севортян Э.В., Цинциус В.И., Юнусалиев Б.М., Янушкевич А., Gabain A. және қазақ ғалымдарының ғылыми еңбектерін бағалай оқыған, филология ғылымдарының докторы Ербол Жанпейісов монографиясының азғана бөлігінің өзі салмақпен саралап оқуды, жүгірте емес, ойлана оқуды керек ететін мәнді де терең, санаға салмақ беретін, бірақ танымдық, тарихи-семантикалық тұрғыдан бай дереккөз қоры бар, этнолингвистика мен тіл тарихына тереңдеуге мүмкіндік тудыратын ерекше еңбек. Бүгінде арамызда жоқ Ербол ағамыздың еңбегіне құрметпен қарайтынымызды білдіру мақсатында жазылған осы мақаланың соңында ғалым еңбектерінің жастар үшін, филологтар мен этнографтар үшін, когнитивтік лингвистика мен концептуалды зерттеулер жүргізіп, ғылымның қиындығынан ләззат алғысы келетіндер үшін әрі бағдар, әрі үлгі, әрі тіл әлемінің ерекшелігін танытатын нағыз ізденіс жемісі екенін қайталап айту ғана. Яғни бүгін жиі айтылатын антропоэлекті бағыттағы когнитивті, концептуалды зерттеулердің бастау көзі ғалым еңбектерінде жатқаны сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Жанпейісов Е. Қазақ ескіліктері. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018. – 352 б.

REFERENCES

[1] Zhanpeisov E. Kazakh Antiquities. Almaty: Kazak Tili publishing house, 2018. – 352 P.

Ж. Манкеева

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы, Қазақстан
e-mail: zhamal.mankeeva@tilbilimi.kz

ҚҰЛМАТ ӨМІРӘЛИЕВТИҢ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ МҰРАСЫ: ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛІ (XV-XIX ҒҒ.)

Аннотация. Мақала кәсіби қазақ поэзиясының бастау көзі мен тарихи арналарын, дәстүр мен сабақтастығын, жалғастық пен жаңару үрдісін XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының сөз үлгілері негізінде жан-жақты кешенді (филологиялық, тарихи-лингвистикалық т.б.) зерттеген көрнекті тілші-ғалым Қ.Өмірәлиевтің еңбектерін бүгінгі тіл білімі жетістіктері биігінен бағалауға арналған.

Тірек сөздер: тіл тарихы, сабақтастық, поэзия тілі, жанр, зерттеушілік таным.

Ж. Манкеева

главный научный сотрудник Института языкознания
имени Ахмета Байтурсынова, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан
e-mail: zhamal.mankeeva@tilbilimi.kz

ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ К.ОМИРАЛИЕВА: ЯЗЫК КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ (XV-XIX ВВ.)

Аннотация. Статья посвящена оценке достижений в современном языкознании трудов выдающегося ученого-лингвиста К. Омиралиева, всесторонне и комплексно (филологический, историко-лингвистический и др.) исследовавшего источники профессиональной казахской поэзии, традиции и преемственность, тенденции продолжения и обновления на основе образцов казахской поэзии XV-XIX веков.

Ключевые слова: история языка, преемственность, язык поэзии, жанр, исследовательское знание.

Zh. Mankeeva

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Doctor of Philological sciences, Professor
Almaty, Kazakhstan
e-mail: zhamal.mankeeva@tilbilimi.kz

LINGUISTIC HERITAGE OF K. OMIRALIEV: LANGUAGE OF KAZAKH POETRY (XV-XIX)

Annotation. This article provides a scientific and analytical description of the works of famous linguist, turkologist K. Omiraliyev, dedicated to the study of sources of professional Kazakh poetry, traditions and continuity, and tendencies of innovation on the basis of Kazakh

poetry samples of the XV-XIX centuries. The complex system of research, philological character, and historical-linguistic principle of the scientist's works are evaluated from the perspective of the anthropocentric paradigm of linguistics.

Keywords: history of language, continuity, language of poetry, genre, research knowledge.

Ұлттық мәдениетіміздің болмысын көрсетіп, ұлттық тәрбиенің негізі болып отырған қазақ әдебиетін ғылым ретінде жүйелеуге өз үлесін қосқан қазақ тілі тарихын, әдебиет тарихын, ел тарихын жарыстыра зерттеп, ғылыми терең еңбектер жазып, артына бай мұра қалдырған ғалым, белгілі түрколог, тілі білімі маманы Құлмат Өмірәлиев Шымкент облысы, Қазығұрт ауданында 1930 жылы 10 қарашада дүниеге келген. Шымкенттегі мұғалімдер институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетін бітірген соң (1951) орта мектепте қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен мұғалім, мектеп директоры болып істеген.

1953-1957 ж. Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының филология факультетін бітіріп, 1957-1960 ж. сол жерде аспирантурада оқыды. Алғашқы ғылыми жетекшісі қазақ тілінің көрнекті маманы проф. Сәрсен Аманжолов қайтыс болғаннан кейін ғылыми жетекшісі болып академик Ісмет Кеңесбаев белгіленді.

1960-1962 жж. Атырау (Гурьев) институтының оқытушысы.

1962-1972 жж. «Қазақстан мектебі» журнал редакциясының бөлім меңгерушісі.

1970 ж. академик І.Кеңесбаевтың жетекшілігімен Қ.Өмірәлиев «Язык казахской поэзии XV-XIX (40-е гг.) веков» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғайды.

1972-1985 жж. ҚазКСР ҒА-ның Тіл білімі институтының түркітану және тіл тарихы бөлімінің аға ғылым қызметкері.

Құлмат Өмірәлиев 1985 жылдың 25 мамыр айында қайтыс болған.

Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің ономастика жөніндегі комиссиясының шешімімен өзі оқыған Үшбұлақ мектебіне 1991 жылы Құлмат Өмірәлиевтің есімі берілді.

Ғалымның «Дулат» жөніндегі еңбегі жоғары бағаланған Семей облысының Аягөз ауданының Ақшатау орталығындағы көшенің біріне Құлмат Өмірәлиевтің аты берілді.

2001 ж. ҚР А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымның түркітанудағы еңбектерін жоғары бағалап, «Ата тарих айғақтары» жинағын шығарды.

2010 ж. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымның 80-жылдығына орай ғылыми конференция өткізіп, 2010 ж. «Арыс» баспасы Қ.Өмірәлиевтің «Көне түркі әдеби ескерткіштер туралы зерттеулер» атты монографиясын шығарды.

2012 ж. Астана қаласындағы Түркі Академиясында, «Парасат» ҚҚИ-нің ғылыми-зерттеу орталығында, Алматыдағы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-де кітаптың тұсау кесері өтті.

Өткен ғасырдың 70-ші – 80-ші жылдары А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов негізін салған дәстүрлі қазақ тіл білімін одан әрі дамытып, өрісін кеңейткен І.Кеңесбаев, М.Балақаев, Ғ.Мұсабаев, Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ш.Сарыбаевтардың үрдісін жалғастырған ғалымдардың жаңа легі келді. Олар қазақ тілін зерттеудің тың ғылыми-әдіснамалық негізін жетілдіріп, қолдану арқылы қазақ тіл білімін жаңа сапалық деңгейге көтерді.

Олар ана тілінің қазынасын бүкіл болмысына сіңіріп, қасиетін сезінген, тумысынан қабілетті, сөзді өнер деп ұққан ата-бабамыздың асыл қасиетін игерген, сөйлеп кетсе шешен, зерттеушілік танымы кең де терең, ойларындағы романтикалық, эвристикалық сезімдері тұлғалық деңгейге ұласқан ғалымдар шоғыры болатын. Атап айтқанда, Т.Жанұзақов, Е.Жұбанов, Е.Жанпейісов, Қ.Өмірәлиев, С.Омарбеков, С.Нұрханов т.б. Осы топтың ішінде өзінің дара ізденушілік және таза ғалымдық

болмысымен, терең де кең пайымымен ерекшеленетін шоқтығы биік тұлға – Қ.Өмірәлиев.

Ғалымның мұрасын зерделеу үстінде қатарлас жүрген рухтас жолдасы, көрнекті тілші-ғалым Е.Жанпейісовтің Қ.Өмірәлиев шығармашылығын «тіл тарихы, әдебиет тарихы, ел тарихы тоғысы» деп бағалаған пікірінің шындығын көреміз. Ғалымның үш жүзден астам үлкенді-кішілі еңбектері тікелей, я жанамалай болса да тарихқа соқпай кетпейді. Бұл ғалым өрісінің кеңдігін ғана емес, зерттеушілік тереңдігін көрсетіп, сол заманның өзінде тілді адам танымының өзегін айқындап, құрал ретінде танитын бүгінгі таңдағы кешенді бағытпен ұштасқан «Құлматов феноменін» де дәлелдейді. Себебі «Зерттеулерін бұлай бірнеше ғылым тоғысында жүргізетін, ғұламалығы жағынан сойы бөлек мұндай тұрпатты ғалымдар ғылымда жалпы сирек құбылыс» (Е.Жанпейісов).

Charl F.Carson мен Hasan Oraltay сынды шетелдік ғалымдардың 1983 жылы Лондондағы «Central Asian Survey» ағылшын басылымында жарияланған «Күл Тегін: келешек үшін насихат па?» мақаласында және оның 1985 жылы Анкарадағы «Asia – Afrika Araktirmalari Grubu» жинағындағы түрік тіліне аударылған нұсқасында Қ.Өмірәлиевтің 1982 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде шыққан «Күл Тегін» мақаласына 68 жерде сілтеме жасалуы да ғалымның өзіндік тұлғасы мен зерттеулерінің жоғары бағасын дәлелдейді.

Осыған орай «тұтастық», «жалғастық», «сабақтастық» ұғымдары арқау болған Қ.Өмірәлиевтің ғылыми ой жүйесі оның барлық еңбектерін ортақ бір арнаға тоғыстыратынын байқаймыз. («XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі», «Қазақ поэзиясының жанры мен стилі», «VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері», «Оғуз қаған» эпосының тілі» т.б).

Бұл зерттеулердің бәрінің қазығы – көне түркілік ескерткіштер тіліндегі сұлу сөз орамдары мен бейнелі тіл өрнектерінен басталып, ақын-жыраулар мен Махамбет, Дулат өлеңдерінде жалғасқан поэтикалық тіл арқылы бейнеленген «көркем әлем».

Осыған сәйкес ғалым шығармашылығына қазақ көркем ойлау жүйесін айшықтаудың қазақ поэзиясындағы бастау көздерін көне түркілік тамырымен сабақтастырған әдебиет пен тіл тоғысындағы филологиялық сипат тән. Мұндай зерттеулердің қазіргі таңдағы тіл білімі мен әдебиеттанудың лингвопоэтика, мәтінтану, дискурс, текстология мәселелерінің мәнін ашуда ғылыми құндылығы аса жоғары. Олай болса, Қ.Өмірәлиевтің монографиялары мен өзекті ғылыми мақалалары өз заманында да зиялы-ғылыми ортаның рухани-әлеуметтік санасында тың серпін туғызса, қазіргі таңда да қазақ филологиясы мен руханиятын, түркітану саласын зерттеуді жаңа сапалық деңгейге көтеруде, жаңғыру үрдісінде тиімді ғылыми-әдіснамалық құрал ретінде бағалануы тиіс.

Мысалы, посткеңестік замандағы Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылғанын тойлап жатқан 1982 жылы Қ.Өмірәлиев «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған «Күл Тегін» атты мақаласы әуелден бостансүйгіш түркі (қазақ) рухының отаршылдыққа қарсылығын астарлаған үні іспетті.

Ғалым талдаған Күл Тегіннің сөзінде «ертедегі түркілердің таным-түсінігі, мінез-құлқы, сана-сезімі, ой өрісі, мұң-шері, аңсаған арман-мұраты, өрлік пен ерлік үні» тасқа қашап таңбаланған. Сөз мазмұнын талдау барысында ертедегі түркілердің тарихи шындықты тануы, өткен тарихын, өз заманын, өздерін қоршаған ортасын қалай, қай дәрежеде танығаны анықталады. Соның нәтижесінде зерттеуші осыдан 1250 жыл бұрын Орхон бойына қойылған тас кітапты (бітігташ) түркі халықтарының тарих сахнасына шығуы мен өзің тануының, өзгелерге осы танымды мойындатуының тарихи куәсі іспетті қызмет атқарғанын көрсетеді.

Қ.Өмірәлиевтің Күл Тегін сынды тұлғаға берген бұл бағасы бүгінгі таңдағы «рухани жаңғыру» үрдісінің құндылықтық мәнін түсіндіргендей. Ең бастысы, Күл

Тегіннің тұлғалық болмысын, ой-пайымын ескерткіштің көркем тілі арқылы бейнелеп тұрғаны.

Демек, өлең – сөздегі поэтикалық дискурстың ұлттық болмысын мәдени-әлеуметтік тұрғыдан сипаттаған Қ.Өмірәлиевтің мұрасынан тілдік тұлға деңгейін ашуға қатысты тұжырымдарды табуымыз – заңдылық.

Жалпы, сөз өнерінің теориясында қарастырылатын поэтика мәселесін танудың ғылыми концепциясы А.Потебняның, В.Виноградовтың, В.М.Жирмунскийдің еңбектерінде қарастырылғаны белгілі.

Ал қазақ тіл білімінде сөз өнері тұрғысынан қазақ көркем сөзінің поэтикасы алғаш рет А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұмалиев, М.Әуезов еңбектерінде негізделсе, одан әрі жетілуі Р.Сыздық, Қ.Өмірәлиев, Е.Жұбанов зерттеулерінде жеке сөз зергерлерінің тұлғалық болмысымен байланыста және оның динамикалық категория ретінде коммуникативтік қызметіне мән беру арқылы тереңдей түсті.

Ал Қ.Өмірәлиевтің поэтика тілін зерттеулерінің ерекшелігі – әуелде ауызша туып, тараған поэзия үлгілерінің одан әрі жанрлық сөз үлгілерінің қалыптасуына ықпалын тарихи даму сипатында қарастыруында. Бұл мақсаттағы зерттеулерін ғалым қазақ поэзиясының XV ғасырға дейінгі арналарынан бастап (VIII, XI, XIII ғғ.) сақталған, кейінге жалғасқан (XV-XIX ғғ.) көне жазбалардағы ауызша сөз үлгілеріне жан-жақты талдау жасаған «XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясы тілі» атты монографиясы (1976 ж.) арқылы жүзеге асырды. Оны қазақ поэзиясы тілінің генезисін сипаттаған кешенді жүйе деп бағалауға болады. Бұл туралы көрнекті әдебиеттанушы ғалым Р.Бердібаевтің сөзімен айтқанда, «Әдебиеттану мен тіл білімінің аралық жігінен келіп, бұл егіз ғылымның басын біріктіретін ортақ проблемаларды сөз ету автордың (Қ.Өмірәлиевтің – М.Ж.) негізгі бағыты деуге болады».

Осымен байланысты қазақ филологиясындағы маңызды мәселенің бірі әдеби тіл тарихына байланысты екені белгілі. Қазақ әдеби тілінің қалыптасуын жазумен байланыстыратын евроэзектік қасаң қағидаға сай қазақ әдеби тілінің бастауын Бұқарға тірейтін тұжырымдармен келіспейтін әдебиетіміздің көне замандағы үлгілері мен нұсқаларын түбегейлі зерттеген Б.Кенжебаев, М.Мағауин, Н.Келімбетов, Р.Бердібаев сынды ғалымдардың қатарында тілші-ғалым болып саналатын ғылыми өрісі кең, зердесі терең зерттеуші Қ.Өмірәлиевтің «VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері» атты монографиясының да маңызы зор.

Осы кітапқа ғалым ертедегі түркі қағанатының әдебиетіне жататын Күл Тегін, Білге қаған, Тонькөк туралы сөздеріне және ежелгі түркі халқының фольклорына қатысты «Оғыз қаған» дастанына дәйекті зерттеу жүргізеді.

Қазақ әдебиеті тарихындағы көне мұралар бойынша білгір маман-ғалым Н.Келімбетов көрсеткендей, VIII жазылған «Күл Тегін батыр туралы сөздің» алдындағы рухани қайнар көздер одан да ежелгі дүние тарихының қойнауына жетелесе, ал VIII-XII ғасырлар мен XIII-XIV ғасырларда түркілер бай жазба әдебиет жасау дәрежесіне жеткен.

Ал, 1983 жылы жарық көрген «Қазақ поэзиясының жанрымен стилі» монографиясында XIV ғасырда жасаған Асан Қайғы, одан кейінгі Шалкиіз, Қазтуғанға жалғасқан Бұқар, Махамбет, Дулат өлеңдерін Қ.Өмірәлиев «ауызша әдебиет» деп санайды. Осы кітаптың Дулатқа арналған екі тарауында ақын өлеңдерінің композициялық құрылысын, сөз-образдарын талдай келіп, Дулаттағы өзінен ілгерідегі Бұқар, Махамбеттерден мүлде басқа жаңа өлең үлгісін көрсетеді. Осылайша «дулаттану» ұғымын шынайы ғылыми айналымға енгізген Қ.Өмірәлиев Дулат ақынның ұлы Абай алдындағы қазақ поэзиясындағы орнын көрсеткен.

Ал, лингвист-ғалым Қ.Өмірәлиев поэтикалық тілді зерттеуде мына мәселелерге ерекше назар аударады:

1. Өлең құрылысын зерттеуде ырғаққа ерекше назар аударып, «ырғақ – өлеңнің

моторы» деп бағалайды [1,5]. Мұны Қ.Өмірәлиев зерттеулеріндегі XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілін өзге жанр тілінен ерекшелігін грамматикасының ырғақпен, ұйқаспен астасып, синтаксистік-морфологиялық нормасына сай құрылымдалатын көнетүркілік рух мазмұнын берудің тәсілі деп түсінген жөн.

Соған орай, өлеңнің синтаксистік жүйесі грамматикалық формалары арқылы өлең ырғағымен бірлікте қаралып, жанрлық сипатын айқындайды. Мысалы, XV ғасырдағы Бұқар жырау жырында көрінетін синтаксистік ерекшелік – өлеңнің ырғақ заңдылығы негізінде туған поэтикалық тіл тұрақты тәсіл ретінде көрсетіледі:

Құландар ойнар құр тақыр
 Қурай бітпес *демеңіз*
 Қурай біткен құба жон
 Құлан жортпас *демеңіз*
 Құрсағы жуан боз бие
 Құлын салмас *демеңіз*.

2. Поэзия тілін (XV-XIX ғғ.) оның көтерген тақырыбымен, идеясымен, жанрымен бірлікте қарау.

Мысалы, Махамбет поэзиясы тілінің қуаты Бұқар сияқты қазақты тұтас алмай, оны қара халық (бұқара) пен ел-билеуші әкім хан-сұлтанға бөліп қарап, оларға көтерілістің көзімен қарсы сөйлеуінде деп түсіндіреді. Осымен байланысты ғалымның: «Ал енді қалай айту – түсініктің, идеяның жемісі. Демек, қазақ поэзиясында ненің айтылып, ненің айтылмауында осы поэзияның сезіну, көру, бағалау тарихы жатыр» [1,12] деген пікірін «тілдік тұлға» ұғымымен байланыстыруға болады.

Сол сияқты Махамбет жырларындағы «менді» Қ.Өмірәлиев ақындық «мен» емес, батыр «мен» деп танып, оны өзіне дейінгі жыраулар поэзиясына, «Едіге» т.б. жырларға тән белгілердің жалғастығы деп қарайды. Махамбеттің поэзиясындағы көркем ойдың тілдік бейнесін беру мақсатында сөздің мағыналық аясының автор танымына сәйкес символдық өріске дейін шығуын, дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысын ғалым «қызғыш» сөзінің қолданысы арқылы көрсетеді: «Айталық, өзге бір жерде *арыстанға* теңеп отырған Исатайын бірде Махамбет: *қызғыштай болған есіл ер, қайранда жұрттан не көрді* – деп қызғышқа теңейді. Мұнда ақын Исатайдың ерлігін айтайын деп отырған жоқ, оның халыққа, жұртқа қамқоршы болуын, ел қорғаны болуын, жанашырлығын ескеріп отыр» [1, 215]. Бұл – халық ұғымындағы *қызғыштай қорыды* деген тіркестің, *қызғыш құс – көл қорықшысы* деген түсініктің негізінде ашылған лингвомәдени код.

Сонымен қатар осы кезеңдегі қазақ поэзиясында «көшіп жүрген» даулы өлең жолдарын Қ.Өмірәлиев олардың арасындағы жанрлық тілдік-стильдік тәсіл байланысының мұралық-жалғастық дамуының көріністері деп санайды. Яғни цитаттық сипаттағы жолдар – жағдай сипатына қарай қажеттіктен туған қолданыстар, сабақтастық көрінісі.

Ғалымның: «*Балдағы алтын құрғыш болат* тіркесі XV ғасырға тән бе? Ол дәуір жырында үнемі *түсі суық шым болат* түрінде келеді емес пе?

Азамат ердің баласы деген тіркес XV ғасыр поэзиясына тән бе?

Махамбеттің өзге өлеңдерінде осы тіркес өте жиі келетіні назар аудармай ма?» деген талдаулары қазіргі тарихи, мәнмәтіндік, мәтіндік және текстологиялық талдаулармен астасады.

Қ.Өмірәлиев көрсеткен Махамбет поэзиясы тілінде жиі кездесетін (*қарындас, хан, сұлтан т.б.*) қоғамдық-әлеуметтік мазмұнды бейнелейтін лексика ғана емес. Немесе топонимдік жүйе (*Еділ, Жайық, Нарын, Сағыз, Жем т.б.*) тек географиялық ұғым ретінде ғана қолданылмайды. Сол сияқты қару-жарақ атауларының көп кездесуі (*найза, ақ алмас, көк семсер т.б.* және өзіндік эпитеттер, теңеулер, метафоралар т.б.) «*Еділ үшін егескен, Жайық үшін жандасқан*» ақынның асқақ та күрескерлік рухы-

мен сабақтас талданып, қазіргі лингвокогнитивтік, антропоэлектік бағытқа сәйкес тіл қызметін түсіндіретін қағидалармен ұштасады.

«Едіге» т.б. тарихи жырларда *қызыл нар, ақбота, желмая, боз інген* сияқты сұлулық мәнді дәстүрлі тіркестердің орнына Махамбетте қайрат пен күшті, шыдамдылықты бейнелейтін *қара нар, қас үлек, сары атан* сияқты тіркестердің қолданысы қазіргі тілмен айтқанда, Махамбет танымына, тұлғасына, не дискурсына сай ғалым назарынан тыс қалмаған.

Ғалымның өз сөзімен айтқанда, «екі сөз ұстасының (Бұқар, Махамбет) өлеңдерін зерттеу осы дәуір (XV-XIX ғғ.) поэзиясы тілін тануға толық жауап бере алады».

Осы кітаптың соңын ғалым: «...Дулат поэзиясы тілі туралы зерттеусіз XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы тілі Абайға дейінгі дәуір поэзиясы тілі туралы соңғы тұжырым пікір айтуға болмайды. Жалпы Абайға дейінгі қазақ поэзиясы тілі – Абай шығармалары тілінің өзекті бір саласы – Дулат шығармалары арқылы ғана анық танылмақ» деп қорытады [1, 268].

Осы тұжырымның ғылыми-дәйектік жалғастығы Қ.Өмірәлиевтің 1983 жылы жарық көрген «Қазақ поэзиясының жанры және стилі» деген келесі еңбегінде жүзеге асқанын жоғарыда көрсеттік [2].

Алдыңғы еңбекте Махамбет тілін танудағы қоғамдық-әлеуметтік, тарихи жағдайлардың ықпалы мен байланысы Дулат поэзиясын зерттеуде де ғалымның негізгі ұстанымы ретінде қолданылған.

Қ.Өмірәлиев – қазақ тіл білімінде лингвопоэтика жүйесінің ғылыми-әдіснамалық негізін қалаудың басында тұрған көрнекті ғалымдардың бірі. Ғалым поэзия тілін (Дулат айтқандай: *Сөз – жібек жіп, Жыр – кесте*), «сөздің ұқсас әрі ұйқас емес өрнекті бірнеше қайталау арқылы ұқсас көп өрнектердің тізбек қатарын жасап барып, бір бүтін кесте шығаруы, үйлесімді, гармониялы стильдің тууы» деп анықтайды [2, 19].

Ғалымның осы кестені құру үстіндегі «айтушының психологиясы, сезім-күйі, көзқарасы, идеясы сөз иесінің айту шеберлігіне тән таңба түсіреді» деген пікірі В.Виноградов сынды ғалымдардың поэтикаға «автор бейнесіне» қатысты пікірімен үндесіп, қазақ көркем әдебиет стилистикасының өрісін дамыту туралы ойларымен жалғасады. Осымен байланысты Қ.Өмірәлиев ойларының ғылыми құндылығы ақын тілін мәтіндік тұтастықта талдауға қатысты заманауи зерттеу үрдісімен сабақтастығында.

Мысалы, ғалым Дулат өлеңдері тілінің қазақ филологиясында бұл күнге дейін жеке өлең-сөздерінің өлшем-өрнектері негізінде ғана бағаланып келгенін тілге тиек етеді де, шын мәнінде, «...өлеңнің барша өлшем-өрнектері өлең синтаксисінің аясында, тұтас бір форманың ішінде, яғни өлеңнің ырғақ жігі, шумақ жігі өлеңнің синтаксистік жүйесімен бірлікте қарастырылуы тиіс» деген тұжырым ұсынады [2, 28].

Осымен байланысты өлең туғызатын *ырғақ ағымы, әуез үйлесімі, дыбыс үйлесімі* т.б. ұғымдар тұтастықты ғана білдірмей, олардың көркем дүние де туғызуда негіз болатынын XIX ғ. 30-40 жылдарына дейінгі қазақ поэзиясының өлең түрлері арқылы көрсетеді.

Өлең-сөздің сыртқа шығуы үшін ең әуелі өлеңнің өлшем-өрнегін, қалыбын табу маңызды екенін Дулат өлеңдерінің жыр өлшемін Абай өлеңдерімен салыстыру арқылы анықтап, «өлең», «жыр», «сөз» түрлерін саралайды.

«Жаңа үлгідегі ақындық» кәсіп емес, өнер тұтынған, ...өлең-сөздің қоғамдық қызметін өте терең түсініп, зор бағалаған, әлеуметтік тартыстың үлкен бір құралы» деп анықтаған ғалым пайымына сай Дулат поэзиясы тілінің кәсіби жаңалық сипатын тану ақын өлеңдері мәтінінің композициялық-синтаксистік жүйесі арқылы жүзеге асқан.

Қорыта айтқанда, қазақ көркем ойлау жүйесін бейнелеудегі қазақ өлең-сөз әлеуетін, поэзия тілінің жанрлық даму генезисін зерттеуге бар рухани-танымдық

қайратын жұмсаған ғұлама ғалым Қ.Өмірәлиевтің ғылыми мұрасы, рухани-көркем қазынасы қазақ өлеңінің көркем тілі арқылы ұлт болмысын танытуға бағытталған зерттеулері қазақтану іліміне қосылған үлес деп санаймыз.

Қ.Өмірәлиевтің өткен ғасырдың сексенінші жылдарында айтқан: «Егер де тіл білімі грамматикалық категориялардың анықтамалары мен ерекшеліктерінен ғана тұратын болса, онда бұл ғылым үшін қазақ әдебиетінің ұлы классиктері Абай мен Мұхтардың шығармаларына соқпай да, оларды мүлде ұмыт қалдырып та оқулық-тар жасауға, осы оқулық талаптары сипатындағы монографияларды жазуға әбден болады» деген тұжырымы қазіргі тіл білімінің антропоэзеттік парадигмасы мен болашақ межесін белгілейді [2,18]. Бұл пікір Қ.Өмірәлиев зерттеулерінің филологиялық қана емес, «ұлттық сана мен тіл» байланысына құрылған кешенді сипатын да көрсетеді.

Өзекті ғылыми мақалалары мен монографиялары:

1. Абай текстологиясы және оны бірізге келтіру мәселесі // Қазақстан мектебі, 1962, №11. – 71-78 б.
2. Шығыс әдебиеті және Абай // Қазақстан мұғалімі, 13 қыркүйек, 1962.
3. Тіліміздегі кейбір сөздердің этимологиясы төңірегіндегі ой // Қазақстан мектебі, 1966, № 2. – 70-72 б.
4. Қазақ және мадияр (венгр) тілдеріне ортақ сөздер // Қазақстан мектебі, 1967, № 5. –82-83 б.
5. Көне дәуірдегі сөз үлгілері және оларды зерттеу тәсілі // Қазақстан мектебі, 1971, № 2. –88-93 б.
6. М.Қашқари «Сөздігіндегі» поэзия үлгілері және оның дәуірі // Қазақстан мектебі, 1972, № 2. – 77-82 б.
7. Қазақ тілінің тарихи іздері // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы, 1978. № 2. –53-61 б.
8. «Қазақ тілі тарихының мәселесі» // Қазақстан мектебі, 1974, № 1. – 78-82 б.
9. Қазақ тілі грамматикасының практикумы. Алматы, 1973 (авт. бірі).
10. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы (Бақылау-пысықтау жаттығулары). Алматы, 1975. (авт. бірі).
11. XV-XIX ғ. қазақ поэзиясының тілі. Алматы, 1976. (монография) –240 б.
12. «Ен-танба туралы», «Ай санау дәстүрлері туралы» // І. Кенесбаев. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1978.
13. «Күл тегін» ескерткішіне 1250 жыл // Қазақ әдебиеті, 23 шілде, 1982.
14. Қазақ поэзиясының жанры және стилі (XIX ғ. бірінші жартысы) –Алматы, 1983. (монография) – 239 б.
15. VIII-XII ғ. көне түркі әдеби ескерткіштері. –Алматы, 1985 (монография). –128 б.
16. «Оғуз қаған» эпосының тілі. – Алматы: Ғылым, 1988 – 280 б. (монография).
17. Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері. – Алматы, 1989 (авт. бірі).
18. Дулат Бабатайұлы. Замана сазы: өлендер мен дастандар. –Алматы, 1991. –160 б.
19. Абай афоризмы. – Алматы, 1993.
20. Ата тарих айғақтары. – Алматы, 2001.
21. Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер. –Алматы: Арыс, 2010. –656 б.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. Алматы: Ғылым, 1976. – 270 б.

[2] Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры және стилі (XIX ғ. Бірінші жартысы) – Алматы: Ғылым, 1983. – 239 б.

REFERENCES

[1] Umiraliyev K. Language of Kazakh poetry of the XV-XIX centuries. Almaty: Nauka publ., 1976. – 270 P.

[2] Umiraliyev K. Genre and style of Kazakh poetry (first half of the XIX century) – Almaty: Nauka, 1983. – 239 P.

А.Жаңабекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы,
Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі
Алматы, Қазақстан
e-mail: aiman_miras@mail.ru

КҮРДЕЛІ СЫН ЕСІМ, ЕСІМДІК ЖӘНЕ ҮСТЕУ СӨЗДЕРДІҢ ОРФОГРАФИЯСЫ

Аннотация: Қазақ орфографиясындағы маңызды мәселелердің бірі – күрделі сөздердің (сын есім, есімдік, үстеу) жазылуы. Мақалада «әр» сөзінен жасалған күрделі сын есімдер, сондай-ақ екі сөзден жасалған есімдіктер мен үстеулердің орфографиялану мәселелері қарастырылады.

Аталған сөздерге құрылымдық-семантикалық талдау негізінде олардың орфографиялануын реттеу жөнінде ұсыныстар жасалады.

Тірек сөздер: емле, біріккен сөздер, орфографиялану, бөлек жазылатын сөздер, сын есім, күрделі сөздер, есімдіктер және үстеу сөздер.

А.Жанабекова

Главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтұрсынұлы,
доктор филологических наук, заведующая отделом Прикладной лингвистики,
Алматы, Казахстан
e-mail: aiman_miras@mail.ru

ОРФОГРАФИЯ СЛОЖНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ, МЕСТОИМЕНИЙ И НАРЕЧИЙ

Аннотация: Одна из важных проблем в казахской орфографии – правописание сложных слов (прилагательных, местоимений, наречий).

В статье анализируются сложные прилагательные, образованные от слова «әр», а также орфографирование местоимений и наречий, образованных из двух слов. На основе структурно-семантического анализа выдвигается ряд рекомендаций по унификации их орфографирования.

Ключевые слова: правописание, слитные слова, орфографирование, раздельное написание слов, имя прилагательное, сложные слова, местоимения, наречия.

A.Zhanabekova

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of Philology, Head of the Department of Applied Linguistics,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: aiman_miras@mail.ru

SPELLING OF COMPLEX ADJECTIVES, PRONOUNS, AND ADVERBS

Annotation: One of the important problems in Kazakh spelling is the spelling of complex words (adjectives, pronouns, adverbs).

The article analyzes complex adjectives formed from the word «әр», as well as the spelling of pronouns and adverbs formed from two words. On the basis of the structural-semantic analysis, a number of recommendations are put forward for the unification of their spelling.

Keywords: spelling, merged words, adjective, compound words, pronouns, adverbs.

Қазіргі кезде жазуда қиындық тудырып жүрген күрделі сын есімдердің бірі – *бір, әр, алуан, сан* (кейде басқа да сандар: екі түрлі, он түрлі, жүз түрлі, мың түрлі) сөздері мен қатыстық мәнді білдіретін *түрлі, қырлы, қилы* сөздерінің тіркесіп келуі арқылы жасалған сөздер. Орфографиялық сөздікте бұл модельмен жасалған сөздердің кейбірі бірге, кейбірі бөлек жазылып жүр [1].

Әртүрлі сын есімі жасалу жолы жағынан әрі синтетикалық әрі аналитикалық тәсіл арқылы жасалған сөзге жатады. *-лі* – қатыстық сын есім тудырушы жұрнақ. Қатыстық сын есімдер шыраймен түрленбейтіні белгілі, ал түрленгенде олар сапалық сын есімдердің семантикасына көшеді. Яғни *әртүрлі* сөзі осындай қатыстық мәннен айрылып, заттың сипатына, түріне қатысты ұғымды білдіріп, яғни лексикаланып, бір ұғымға айналған. Сөйтіп, заттың түріне қатысты сапаны білдіру мәніне көшкен, екіншіден, шыраймен *әртүрлірек, әртүрлілеу, тым әртүрлі* деп те арагидік түрлендіре аламыз. Ал жоғарыда жақша ішіндегі *жүз түрлі* күрделі сөзін *жүз түрлілеу, жүз түрлірек, тым жүз түрлі* деп қолданбаймыз. Бұл сөздер қатыстық мағынаны ғана білдіріп, сапалық сын есімдерге тән шырай жұрнақтарын қабылдамайтындықтан, оларды бөлек жазған дұрыс. *Әртүрлі* сөзінің орфограммасын бірге жазуға тағы бір уәж – тілімізде *әр* сөзімен тіркесіп келетін (әрқашан, әркім, әрдене) сөздердің бірге жазуға семантикалық валенттілігінің болуы (мазмұн межесінің тұтасуы, лексикалануы) мен тұрпат межесіндегі ықшамдылық және дәстүрлі сөзжасамдық модель болуы (*әр* сөзімен келетін есімдіктердің бірігіп отыруы), дәстүрлі принцип бойынша орфографиялық сөздікте бірге беріліп келе жатқандығы, соған сәйкес қалың көпшіліктің бұл сөзді бірге жазуға дағдылана бастауы.

Осы сияқты *әртүрлі* сөзіне ұқсас *бір* есімдігімен келген *біртүрлі* сөзі де лексикаланып, а) қызық (*өзі біртүрлі*), ә) қолайсыз болу, жайсыз сезіну (*біртүрлі болу*) мағыналарын білдіреді. *Біртүрлі* сөзі шырай жұрнақтарын да қабылдайды. *Біртүрлілеу, біртүрлірек*. Бұдан *біртүрлі* сөзі сапалық сын есімдер семантикасына көшкендігін көреміз. Сондықтан бұл сөз бірге жазылады.

Ал енді *біртүрлі* сөзі сапалық мәнді иеленіп, шырай жұрнақтарымен түрленіп (*біртүрлілеу, біртүрлірек*) келетін жағдайда бірге жазылғанмен, сан мағынасын ажыратып көрсетуде, мысалы: *бір түрлі (түсті) киімдер, екі түрлі ұғым, мың түрлі пікір, сан түрлі жағдай* т.б. қолданыстарда бөлек жазылады.

Жоғарыдағы *әртүрлі* және *біртүрлі* сөздерімен жасалу жолы жағынан ұқсас модельдер болғанмен, тілімізде *сан* және *алуан* сөздерімен тіркесіп келген сөздер бөлек жазылады: *сан түрлі, сан алуан, сан қилы, сан қырлы, алуан түрлі* т.б. Мұндай күрделі сын есімдер бірге жазуға сұранып тұрған жоқ. *Сан, алуан* сөздерін басқа есептік сан есімдермен ауыстырып та қолдануға болады. Мысалы: *мың алуан, мың қилы, жүз түрлі* т.б. жалпы алғанда сөзжасамдық моделі ұқсас болғанмен, *әр* сөзімен *сан, алуан* сөздерінің тіркестегі семантикалық валенттіктері бірдей емес екендігін байқаймыз, *әр* сөзі тіркескен сөзін тұтастырып, бірігіп алуға бейім де, ал *сан, алуан* сөздері керісінше тіркескен сөзбен тұтаспай, оларға саралау мағынасын үстеп тұрады. Сондықтан *әр* мен *бір* сөзімен және *сан, алуан* сөздерімен келген сөздердің тіркесімде бірігу валенттілігі бірдей емес.

Осы модельдегі *әртүрлі* сын есімінің бірге жазылуын *әр, кей, бір, еш, қайсы, әлде* сияқты бірігуге бейім сөздердің семантикасынан іздеу қажет. Өйткені бұл сөздер арқылы жасалған біріккен сөздер, әсіресе есімдіктер қазақ тілінде біршама, олар бірігу процесінен ертерек өткен. Мысалы: *кейбір, әркім, бірдеңе, ешкім, ешбір, ешқашан, әлдекім, әлдебіреу, әлденеше, қайсыбір* т.б. Бұл есімдіктер 30-40 жылдары латын қарпі жазуында бөлек жазылған болатын. Қазір бұл сөздерді бөлек жазу/бірге жазу туралы ешқандай дау жоқ, когнитивтік санамызға біртұтас сөз/лексикалық бірлік ретінде қабылданған.

Әртүрлі сын есімінің бірге жазылатыны туралы емледе:

§34. *Еш, әр, кей, бір, қай, қайсы, әлде* сөздерімен келген есімдік, сын есімдердің түбір тұлғалары сақталып, бірге жазылады: *ешкім; әркім, әртүрлі; кейбір; қайбір; қайсыбіреу; әлдеқалай. Бірақ әр; кей, бір, қай, әлде* сөздері зат есіммен тіркескенде бөлек жазылады: *әр ел; кей бала; бір қаси; қай заман; әлде отрық, әлде шын [2].*

Әр сөзімен келетін тілімізде бірге кейде бөлек жазылып жүрген күрделі сын есімдер бар. Мысалы, олардың мына түрлері орфографиялық сөздікте бөлек жазылса (*әр алуан, әр басқа, әр жақты*), ал мына түрлері бірге (*әрқалай, әрқилы*) берілген [1].

Бұл сөздердің ішінде *әрқалай* сөзін *әр қалай* деп бөлек жазуға мүлде келмейді, *кейбіреу, ешқайсы* т.б. есімдіктердің біріккені сияқты екі сыңарды біріктіріп қана сөз ретінде тануға болады.

Әр сөзі зат есімдермен келгенде сөзді анықтап, бөлек жазылады. Есімдіктермен келгенде бірігуге өте бейім.

Осы ретте қазақ тіліндегі *әржақты, біржақты* сөздерін де бірге жазу қажет. *Әржақты* сөзі – бірдей емес, әртүрлі деген мағынаны білдіреді. Бұл мағынаны *әр* және *жақты* сөзінің біріккен семантикасы арқылы ғана білдіре алады. Осыған қарсы мәнді *біржақты* сөзі де біріккен тұлғасында бір мағынаны білдіріп, а) Айтылған пікір біржақты болды (бір тарапқа немесе мәселеге ғана қатысты) және ә) Шаршағаны соншалық, біржақты болып жатыр (әбден шаршау, енді қайталамастай болу); Жұмысты бітіріп, біржақты болып қайтайық (тиянақтау, бітіру) деген сөйлемдердегі мағыналарды білдіреді.

Әржақты, біржақты сөздеріне ұқсас *екі жақты болу* тіркесіндегі *екі жақты* сөзін *біржақты* сөзіндегідей біріктіруге келмейді. Өйткені *екі жақты* сөзі *біржақты* сөзіндегідей мағыналық реңктердің бәрін білдірмейді. Яғни *екі жақты* сөзі *біржақты* сөзіндегі толық универб бірлікке айналмаған.

Әр сөзімен *басқа* сөзінің тіркесін де *әрбасқа* деп бірге жазу семантикалық жағынан да, тұлғалық жағынан қажеттік тудырады. Екі сөз бірігіп келіп, бірдей емес, әртүрлі деген мағынаны үстейді.

Демек, *әр* сөзінің аналитикалық тәсілдің бірігу жолы арқылы сөзжасамдық қызмет атқарып, тіркесетін сөзін универб бірлікке айналдырып, бірігіп алу мүмкіндігі зор екен. Тек *алуан* сөзімен келгенде ғана бөлек жазған дұрыс сияқты. Өйткені *алуан* сөзі бұдан *басқа сан алуан, мың алуан, алуан түрлі* сияқты тіркестерді де құрап, бөлек жазылады. *Әртүрлі, әржақты, әрқилы* дегендердегі *-лы/лі* жұрнағының жоқтығы да *алуан* сөзінің *әр* сөзінен бөлек жазылып, жеке сөздік тұрпатын сақтап тұруға ықпал етеді.

Есімдіктер – мағыналары жалпы, контексте қолданылу мақсатына қарай нақтылы мағыналарға ие болатын субъективтік-объективтік нұсқаушы сөздер. Мағыналық ерекшеліктері жағынан 7-ге бөліп жүр: *жіктеу, сілтеу, сұрау, өздік, жалтылау, белгісіздік, болымсыздық*.

Құрамы жағынан есімдіктер де дара және күрделі болып жіктеледі. *Жіктеу, сілтеу, жалтылау есімдіктері, сол сияқты сұрау* есімдіктері негізінен дара тұлғада түбір және қосымша жалғану арқылы жасалған туынды есімдіктер болып, жазуда мәселе туындамайды.

Бірге не қосарлану арқылы жасалған есімдіктер бірге ме бөлек пе, дефиспен бе, дефиссіз бе деген сұрақ туындатағын түрлері – бірігу арқылы жасалған *белгісіздік* және *болымсыздық* есімдіктері және *өздік есімдігінің* тәуелдік формадағы түрленуі. Бұлар бірігу және қосарлану арқылы жасалатын болғандықтан, есімдіктердің күрделі түрін құрайды.

Белгісіздік есімдіктерінің дара түріне бірнеше ғана есімдік жағайды: *бір, біреу, кей, әр, әлде*. Белгісіздік есімдіктерінің көпшілігі бірігу арқылы жасалған. Олар: *бірдеңе, бірнеше, бірнәрсе, кейбір, кейбіреу, әлдекім, әлдене, әлденеше, әлдеқайда, әлдеқалай, әлдеқашан, әлдебір, әркім, әрнәрсе, әрбір* т.б. Көріп отырғанымыздай, күрделі есімдіктердің жасалуына *бір, кей, әлде, әр* дара түрлері негіз болған. Бұл есімдіктер де бір кездері бөлек жазылып, лексикаланған сөздер ретінде біріктіріліп, қазір бірізді бірге жазылып жүр.

Болымсыздық есімдіктерінің де көпшілігі *еш* сөзімен бірігу арқылы жасалады: *ешкім, ештеңе, ешнәрсе, ешбір, ешқайсы, ешқандай, ешқашан*. Түбір есімдіктер аз: *еш, дәнеңе, дым, түк*.

Өздік есімдігі түбір тұлғада да, тәуелдік тұлғада септеліп те, көптеліп те жұмсала береді. Мысалы: *өзі, өзінің, өзіне, өзін, өзінде, өзінен, өзімен*. Мұндай түрленім тұлғалары жазуда проблема туындатпайды. Бұлар әрқашан тіркескен сөзден бөлек жазылады. Ал күрделі қолданыста дефис арқылы жазылады. Мысалы: *өз-өзі, өзінен-өзі, өзімен-өзі, өз-өзінен, өзді-өзіне, өз-өзімен* т.б. Бұл күрделі өздік есімдіктері дефис арқылы жазылып, екі сыңары бірігіп, бір мағынаны білдіреді. Себебі, біріншіден, бұл күрделі өздік есімдіктерінің сыңарлары қайталанып, қайталама қос сөздердің сөзжасамдық моделіне сәйкес келеді, екіншіден, бұл сөздер көп уақыттан бері дефиспен жазылып, орфографиялық сөздіктерде де осылай тұлғаланып келеді [1], яғни дәстүрлі принципке сәйкес *өз-өзі, өзінен-өзі, өзімен-өзі, өз-өзінен, өзді-өзіне, өз-өзімен* сияқты сөздерді қайталама қос сөздер ретінде дефис арқылы жазған жөн.

Үшіншіден, бұл сөздер сөйлемде біртұтас лексикалық бірлік ретінде қолданылады, сөйлемде сыңарлары өз алдына жеке сұраққа жауап бермейді, сыңарлар арасындағы синтаксистік қатынас жойылып, сөйлемде бір ғана сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір ғана мүшесі болады. Мысалы, *Бала өзімен-өзі ойнап отыр. Бала не істеп отыр – ойнап отыр. Кім ойнап отыр – Бала ойнап отыр. Бала қалай ойнап отыр – Бала өзімен-өзі ойнап отыр. Өзімен-өзі сөйлемде қалай? сұрағына жауап беріп, пысықтауыш қызметін атқарып тұр. Өзімен-өзі сөзіне Кім ойнап отыр – Бала өзі ойнап отыр. Өзі кіммен ойнап отыр – өзімен ойнап отыр* деп сұрақ қоюға болғанмен, дәстүрлі талдау бойынша *қалай? сұрағы* қойылып, пысықтауыш болады.

Ол өзінен-өзі күлімдеп қояды деген сөйлемді алайық. Бұл сөйлемде де *Ол не істеді – Ол күлімдеп қояды. Ол қалай күлімдеп қояды – Ол өзінен-өзі күлімдеп қояды* деп *өзінен-өзі* сөзіне *қалай?* сұрағын қоямыз. *Ол өзі күлімдеп қояды* деп, *Өзі кімнен күлімдеп қояды – өзінен күлімдеп қояды* деп сұрақ қойып, жауап бермейміз. Яғни *өзінен-өзі* сөзін синтаксистік қатынасқа ажыратуға келмейді.

Төртіншіден, сөзжасамның аналитикалық тәсілінің бір жолы ретінде тіркесу арқылы жаңа сөздің жасалуы болғанмен [3], сөздік бірлік ретінде таныла бермейді, соған орай сөздіктерде реестрлік қатардан орын алмайды. Бөлек жазылатын сөздер тұрақты не еркін тіркес ретінде сөздік ұяда [4] тұрады. Сондықтан тілдің даму кезеңдерінде лексема деңгейіне көтерілген тіркесімдерді мүмкіндігінше бірге не дефис арқылы жазу дәстүрге айналған.

Олай болса, *өз* есімдігінің қайталанып келуі арқылы тұрақты қолданылатын *өз-өзі, өзінен-өзі, өзімен-өзі, өз-өзінен, өзді-өзіне, өз-өзімен* сөздерді біртұтас универб атау ретінде танып, дефис арқылы жазған дұрыс болмақ.

Үстеу – қимылдың, іс-әрекеттің белгісін, жүзеге асу амал-тәсілін, мекенін, себебін, мезгілін, жай-күйін білдіретін сөз табы болып табылады.

Құрамы жағынан түбір үстеулер, туынды үстеулер, күрделі үстеулер болып бөлінеді. Негізгі үстеулер құрамы жағынан түбір қосымшаға бөлінбейді, мысалы, *жылдам, дейі, бұрын, ұдайы, жаңа, әрі, бері, нағыз, дәл, ерекше, тым, оқыс, мүлде т.б.*

Туынды үстеулер жұрнақ жалғану арқылы және қосарлану, бірігу, тіркесу тәсілдері арқылы жасалады. Жалпы алғанда үстеу сөз табы соңғы жылдары анықталған және де үстеу сөздер көп емес. Мағыналық жағынан *мезгіл, мекен, сын-қимыл, мөлшер, мақсат* үстеулеріне бөлінетіні белгілі.

Үстеуде жұрнақ жалғану арқылы кейін лексикаланып үстеуге айналған сөздер көп. Мысалы, септік жалғауларының көнеленуі арқылы: *босқа, бірге, жатқа, артқа, текке, кешке, мұнда, күнде, лезде, қапыда, шетінен, шалқасынан, кенеттен* сияқты т.б. Мұндай бір сөзге айналған туынды үстеулер қазіргі кезде түбір, яғни негізгі үстеулер қатарында қаралады.

Бірігу арқылы кірігіп кеткен мынадай сөздер бар: *бүгін (бұл күн), биыл (бұл жыл), жаздыгүні (жаздың күні)*. Мұндай үстеулерді бірге жазатынымыз белгілі.

Қосарлану арқылы жасалған үстеулер дефис арқылы жазылады. Мысалы: *бірте-бірте, оқта-текте, анда-санда, жапа-тармағай, күні-түні, жата-жастана, бет-бетімен* т.б.

Сөздердің тіркесуі арқылы жасалған, кейбірі идиомаланған үстеулер күрделі үстеулерге жатады. Бұл сөздер бөлек жазылады. Мысалы: *алдын ала, ала жаздай, күні кеше, таң ата, күні бүгін, күн ұзаққа, күн ілгері* т.б.

Үстеу сөздердің қатарын **бір** есімдігімен тіркесіп келіп, кейін бірігіп жазылып жүрген сөздер қатары толықтырады. Мысалы: *бірауыздан, бірқыдыру (жер), бірсыдырғы, біртабан, бірталай*, т.б.

Ал *бір* есімдігі *кез, уақыт, мезет* сөздерімен тіркескенде бөлек жазылады: *бір кезде, бір мезетте, бір уақытта* т.б. (*бір* сөзімен келетін сөздер орфограммасын келесі мақалаларымызда өз алдына сөз ететін боламыз).

Үстеу сөздердің ішінде кіріккен түбірлер де кездеседі. Мысалы: *жаздыгүні, күздігүні* т.б. Қазақ тілінде осындай бірігуге келе жатқан үстеу сөздер мыналар: *алдыңгүні, аргыгүні* т.б.

Міне, көріп отырғанымыздай, тілдің даму кезеңінде сөздер тіркесіп қолданылып, күрделі ұғымды атайды. Бертін келе олардың кейбірі екі сыңардың мағыналарынан тұтасып, бір ұғымды білдіре бастайды, кейде дефиспен жазылып, қос сөздер қатарына енеді, кейде бірден бірігу процесін басынан кешіреді. Сөйтіп, әртүрлі сөзжасамдық тәсілдер (аналитикалық) арқылы бірге не бөлек, не дефис арқылы жазылып, біртіндеп тұрақталып, емле ережелері, орфографиялық сөздіктер негізінде нормаға түсіріліп отырады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Орфографиялық сөздік. – Алматы, 2013. – 210 б.
- [2] Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле ережелері. – Алматы, 2021. – 305 б.
- [3] Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
- [4] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы, 2010. – 267 б.

REFERENCES

- [1] Spelling dictionary. – Almaty, 2013. – 210 P.
- [2] Spelling rules of the Kazakh language based on the new alphabet. – Almaty, 2021 – 305 P.
- [3] Kazakh grammar. – Astana, 2002. – 784 P.
- [4] Speech of the Kazakh literary language.

А. Сейітбекова

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Тіл тарихы бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.к.
Алматы, Қазақстан
e-mail: ainurseit@mail.ru

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУГЕ ТЕРЕҢ БОЙЛАҒАН ҒАЛЫМ

Аннотация. Бар ғұмырын өзін толғандырып жүрген көне түркі жазба ескерткіштері мен одан кейінгі дәуірлердегі XV-XIX ғғ. мәтіндерін түгендеуге, оларды тарихи, әдеби және тілдік тұрғыдан талдап, сүбелі ғылыми еңбектер жазуға арнаған бірегей ғалым – Құлмат Өмірәлиевтің көне жазбаларға қатысты кешенді түрде сатылай-сабақтастыра жүргізген талдауларын оқи отырып, бүгінгі зерттеушілерге үлгі боларлық ерекше зерттеу әдістеріне куә боламыз.

Тірек сөздер: түркітанушы, филолог-ғалым, топонимикалық атаулар, фонетика, грамматика, бірегей ғалым.

А. Сейтбекова

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы,
Заведующая отделом Истории языка, к.ф.н
Алматы, Казахстан
e-mail: ainurseit@mail.ru

УЧЕНЫЙ, ГЛУБОКО ПОГРУЖЕННЫЙ В ИЗУЧЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Аннотация. Изучая всесторонний пошаговый анализ древних текстов, осуществленный Кулматом Омиралиевым, уникальным ученым, посвятившим себя инвентаризации текстов, их историческому, литературному и лингвистическому анализу и написанию важных научных работ, мы знакомимся с уникальными методами исследования древнетюркских письменных памятников XV-XIX веков и более поздних эпох, которые могут служить примером для современных исследователей.

Ключевые слова: тюрколог, филолог-ученый, топонимические имена, фонетика, грамматика, уникальный ученый.

A. Seitbekova

Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly,
Head of the Department of Language History,
Candidate of philological science
Almaty, Kazakhstan
e-mail: ainurseit@mail.ru

A SCIENTIST DEEPLY IMMERSSED IN THE STUDY OF ANCIENT TURKIC WRITTEN MONUMENTS

Annotation. Reading the comprehensive step-by-step analysis of ancient texts carried

out by Kulmat Umraliev, the unique scientist who devoted himself to the inventory of texts, their historical, literary and linguistic analysis and writing important scientific works, we get to know unique methods of studying ancient Turkic written monuments of the XV-XIX centuries and later eras, which can serve as an example for modern researchers.

Keywords: turkologist, philologist-scientist, toponymic names, phonetics, grammar, unique scientist.

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ұйымдастыруымен өтіп жатқан «Тілтанымдық мектептер» іс-шарасының бір циклі филолог-ғалым, түркітанушы Құлмат Өміралиевтің 90 жылдығына арналып отыр.

Құлмат Өміралиевтің Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында қызмет етіп, бар саналы ғұмырын қазақ тіл білімінің тың тақырыптарын зерттеуге арналған еңбектерімен бірегей ғалым болғандығын, айрықша құрметке ие екендігін отандық түркітанушылардың ғана емес, шетел түркітанушылардың да жоғары бағалаған мақалалары мен әріптестік лебіздерінен аңғаруға болады. Ғалымды «түркітанушы» деуіміздің себебі тілтанушы ғалымдардың барлығы бара бермейтін көне түркі жазба ескерткіштерінің тілін зерттеу нысанына алғаны. Ғалымның осы жайында жазған мына өлең шумақтарына назар аударайық:

*Біле, білсең жгііттер,
Онсыз да жүрмін асығып,
Жиналмай жатқан дүние көп
Асығып келем, тасынып.
Бірін жария жасаймын,
Қазірше бірін жасырып,
Жөргекте қалған пікірлер
Қалмасын деп шашылып...
«Мұра» деген халқымның*

Мүлкі жатыр шашылып», – деп бар ғұмырын өзін толғандырып жүрген көне түркі жазба ескерткіштері мен одан кейінгі дәуірлердегі XV-XIX ғасыр мәтіндерін түгендеуге, оларды тарихи, әдеби және тілдік тұрғыдан талдап, сүбелі ғылыми еңбектер жазуға арнайды.

Ғалым әр дәуірдегі көне, ортағасыр жазба мұраларды зерттеуде өзіндік ғылыми принциптерді ұстанады. Шығарманың түпнұсқасын тану үшін, алдымен, нұсқалар арасындағы мәтіндік салыстыру жұмыстарын жасау қажеттілігін айтады. Және өз еңбектерінде осы бағыт бойынша зерттеу әдістерінің үлгісін көрсетеді. Ғалымның түсіндіруінше, «бізде белгілі бір ақын-жыраулар атымен аталып жүрген өлеңдердің қайсыбіреулері өзге бір жерлерде сол дәуірде жасаған екінші я үшінші бір кісінің атымен аталса, енді бірсыпырасы сол дәуірден екі я үш ғасыр ілгері туған әдеби нұсқаларда, я бірер ғасыр кейін жасаған кісілердікі деп танылып жүрген мұралардың ішінде жүреді. .... ешқандай зерттеуші-әдебиетші де, зерттеуші-тілші де осынау мұраларға текстологиялық барлау жасамайынша бұл салада тыңғылықты жұмысқа кірісуге мүмкіндігі есте болмайды» [1]. Ғалым зерттеу нысанына алған көне түркі жазба ескерткіштері туралы ғылыми тұжырым жасамастан бұрын мәтін мазмұнын өзге түркі жазба мұраларындағы тарихи, тілдік деректермен салыстырады. Ғалымның осындай тыңғылықты ғылыми ізденісі «Оғұз қаған эпосының тілі» еңбегінде ерекше байқалады. Еңбекте Оғыз қаған эпосына негіз болған аңыз-әңгімелер мен тарихи деректерді талдайды. Сондай деректердің бірі – Рашид-аддиннің «Жамиғ-ат тауарихы» және Әбілғазының «Түркі шежіресімен» сәйкес келетін ортақ тұстары мен айырмашылықтарын салыстырып, тұжырымдап отырады. Осы арқылы көне жазбаның бастапқы кездегі жанрлық, стильдік, композициялық табиғатын ажыратып көрсетеді. Эпостың графикалық, фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктерін талдайды. Сонымен қатар эпостың баяндау техникасын өзге эпостық шығармаларға

тән тұрақты қалыптасқан сөз үлгілерімен текстологиялық салыстырулар арқылы дәлелдейді. Содан кейін «Оғыз қаған эпосының» көне мәтінін толық қалпына келтіріп, қазақ тіліне аударады. Еңбектің соңында түсіндірме сөздігімен қосымшалардың тіркесімдер сөздігін де көрсетеді. Ғалымның жан-жақты, кең ауқымда талданған аталмыш еңбегі 2011 жылы филология ғылымдарының докторы, профессор М. Мырзахметовтың ұйымдастыруымен «Қазыналы Оңтүстік» деген атаумен «Нұрлы әлем» баспасынан қайта басылып шығады [2].

Ғалымның «*Көне мұраның түгендеушісі ғана болмайық, түстеп таңушысы да болайық*» деп, жалпы түркітанушыларды жазба мұралардың мәтіндерін талдауда өте мұқият болуға шақырады. Яғни, бұны мәтіндік салыстыру жұмыстарынан кейін, шығарманың тарихи, прозалық, тілтанымдық тұрғыдан талдаулар жасайтынын еңбектерінен аңғарамыз.

Осыдан қазақ тіл білімінде жазба мұралар бойынша түрлі (орхон, араб, латын) графикада лингвотекстологиялық талдаулардың негізгі ғылыми принциптері Құлмат Өмірәлиевтің еңбектерінен бастау алады деген ой түйеміз.

Құлмат Өмірәлиев еңбектерінің құндылығын, жан-жақтылығын, тереңдігін шетел ғалымдары жоғары бағалайды. Ғалымның 1983 жылы «Күлтегін Келешек үшін насихат па?» деген мақаласына Чарлес Ф. Карсон мен Хасан Оралтай мынадай пікір білдіреді: «Eğer Ömeraliyevin bu parçaları seçmiş olmasa yalnızca tesadüfe dayanıyorsa ve Kül Tiginde adı geçen Türklerin şartlarını bugünkü Orta Asya Türk halklarının ve Kazakların durumlarına bağlamaya çalışıyorsa, o zaman Ömeraliyevin anıttan aktardığı parçalarını bugünkü Türk halklarına günümüz Sovyet rejiminin politikasına karşı davranışlarını ayarlamak konusunda bir öğüt mahiyetinde olduğu ve «gelecek için bir nasihat» içerdiği anlamı çıkarılabilir. Ancak, önemli gerçek Ömeraliyevin makalesinde «Türk geçmişini kısım çıkarıp toplarlamış olması ve büyük bir kültür mirasını ortaya koyup, korumuş olmasıdır» [3].

Аудармасы: Егер Өмірәлиев бұл ескерткіштегі үзінділерді кездейсоқ таңдап алмаған болса және Күлтегінде аталған түркілердің жағдайларын Орта Азия түркі халықтары мен қазақтардың қазіргі жағдайларымен байланыстыруға тырысса, онда ол ескерткіштен аударған үзінділері арқылы қазіргі түркі халықтарына кеңестік саясатқа қарсы ұстанымдарын ретке келтіруге кеңес беріп отыр деген сөз. Бұны болашаққа бағдар ретінде де қарастыруға болады. Өмірәлиевтің түркілер тарихының маңызды тұстарын түгендеп, үлкен мәдени мұраны зерттеуі өзектілігі жағынан жоғары бағаға ие (аударған PhD К. Жұмабек). Сондай-ақ, венгр ғалымы, түркітанушы Иштван Коньыр Мандокимен де достық әрі ғылыми байланыста болғандығына өзара жазысқан хаттары дәлел. Ғалымның «Қазақ және мадияр (венгер) тілдеріне ортақ сөздер» мақаласында мадиярлар мен түркі халықтарын жақындастыратын тарихи, тілдік деректерді келтіреді. Ғалым «Қазіргі мадияр тіліндегі өзге түркі тілдеріне ортақ сөзді түркі тілдерінен ауысқан деп қарамай, фин-угорлармен бірге мадияр (венгер) халықтығын құруға белгілі дәрежеде ұйытқы болған тайпалардың тілдік белгісі замандар бойындағы тоғысу негізінде жеңген фин-угор тіліндегі жеңілген түркі тілінің сарқыншағы деп қарау керек деп тұжырымдайды [4]. Мадияр мен қазақ тілдеріне ортақ келетін жеке сөздер мен сөз тіркестері, топонимикалық атауларды анықтайды, соның ішінде кейбіреуін келтірейік:

мадиярда *alma* – қазақта *алма*

мадиярда *bor/eger* – қазақта *жар/қанат*

мадиярда *elet* – қазақта *күн елті*

мадиярда *kar/peres* – қазақта *білезік білек/жүзік*.

Мұндағы «*kar*» мадияр тілінде «қол» деген мағынаны білдіреді. Ал қазақ тілінде «қолдың қары» тіркесінде сақталған. Бұдан ғалымның венгр тілінен хабардар екендігін аңғартады. Ғалымның бұл зерттеу мақаласы бүгінгі зерттеушілер үшін венгр мен қазақ халықтары арасындағы мәдени, тарихи, тілдік тұрғыдан зерттеуді жалғастыруға болатын өзекті тақырып екендігін танытады. Ғалымның бұдан бөлек қазақ тілін чуваш, моңғол тілдерімен де салыстырып, фонетикалық, грамматикалық ортақ және айырым белгілерін көрсетеді.

Қ.Өмірәлиевтің тіл тарихы мен түркітану саласына ғылыми ізденістерінің нәтижелерін атап өтуді жөн көріп отырмыз:

– Ежелгі түркі халықтарының поэтикалық сөз үлгілерінің басталу межесін белгілейді.

– Орхон ескерткіштері мәтіндерінің поэзияға тән және тән емес белгілерін өзге жазба мұралармен салыстырып, ажыратып көрсетеді.

– М. Қашқаридің еңбегіндегі мақалдардың қазіргі түркі тілдеріндегі фонетикалық, лексикалық-синонимдік, морфема-формальдық өзгерістерін талдайды.

– Көне түркі ескерткіштерінің жанрын, адресатын анықтай отырып, мәтінде ауызекі (сөйлеу) тілінің тынысы бар екендігін тілдік құралдар (тұрақты, дағдылы сөз орамдары, сөз тіркестері және қайталануы) арқылы дәлелдейді. Бұл ескерткіштерді ауызекі тілге жақын, тіпті одан да бөлектене қоймаған, өзінің айқын үлгі-тәсілін жасап шыға қоймаған жазба әдеби нұсқа деген терминді ұсынады.

– «Тонукуқ», «Күлтегін», «Могилән» ескерткіштерін хан жарлықтары мен шежіренің алғашқы үлгі нұсқалары деген атау береді. Оның себебін ғалым «түркі халқында сыналы жазумен бірге туған хат, жарлық сөз жанры VIII ғасырға дейін болды. Ал «Тонукуқ», «Күлтегін», «Могилән» осы жанрлық жанрының VIII ғасырдың басында шежіре әңгімеге ұласқан әрі жарлық стилін сақтаған бір жанрлы үлгісі» деп түсіндіреді.

– VIII-IX ғасырлар ескерткішіндегі сөз үлгілерін (мақал сөз, шешендік сөз, мақтау үлгілеріндегі жоқтау-арнау) қазақ поэзиясымен өзара салыстыра, сабақтастыра зерттейді. Ғалым «өзара байланыстылықты бұл сөз үлгілерін жасауда негізгі рөл атқаратын стильдік-тілдік формалардың бірлігіне құру керек» дейді.

– Көне түркі және ортағасыр жазба мұраларында кездесетін мақалдардың ұйқас құраудағы фонетикалық, грамматикалық және лексикалық формаларын анықтайды.

– Көне түркі жазба ескерткіштерінде «сөз» атауымен қатар қолданылатын *сав*, *саб* сөзінің мағыналық өрісін талдап, терминдік атаудың қызметін атқарған деген пікірге келеді.

Ғалымның түркітану ғылымының дамуына қосқан үлесі бұнымен ғана шектелмейді, тізімді жалғастыра беруге болады. Қорықта айтқанда, ғалымның көне жазбаларға қатысты кешенді түрде сатылай-сабақтастыра жүргізген талдауларын оқи отырып, бүгінгі зерттеушілерге үлгі боларлық ерекше зерттеу әдістеріне куә боламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғғ. Қазақ поэзиясының тілі. – Алматы, 1976. – 240 б.
 [2] Қазыналы Оңтүстік: Оғуз қаған эпосы. – Алматы, Нұрлы әлем. 2011. – 320 б.
 [3] Ата тарих айғақтары (Қ. Өмірәлиевтің туғанына 70 жыл толуына) // Редактор: Е. Жанпейісов. ҚР Білім және Ғылым министрлігі. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. – Алматы: Ғылым, 2001. – 334 б.
 [4] Өмірәлиев Қ. Қазақ және мадияр (венгр) тілдеріне ортақ сөздер // Қазақстан мектебі, 1967. № 5. 82-83 б.

REFERENCES

- [1] Umiraliyev K. XV-XIX centuries. The language of Kazakh poetry. – Almaty, 1976. (monograph). – 240 P.
 [2] Treasure South: Oguz Kagan epic. – Almaty, Nurly Alem. 2011. – 320 P.
 [3] Ancient evidence of history (to the 70th anniversary of the birth of K. Omiraliyev) // Editor: E. Zhanpeisov. Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics. Almaty: Nauka publ., 2001. – 334 P.
 [4] Umiraliyev K. common words in Kazakh and Madiyar (Hungarian) Languages // School of Kazakhstan, 1967. No. 5, pp. 82-83.

*О. Қабадайы¹ , Н.С.Әміржанова²

*¹Қыршехир Ахи Эвран университеті, доктор PhD, Қыршехир, Түркия

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тіл мәдениеті бөлімінің меңгерушісі, ф.ғ.к.

Алматы, Қазақстан

*e-mail: kabadayiosman@yandex.com

ҚАЗАҚ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ПЛАТФОРМАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ, ДАМУ КЕЗЕНДЕРІ

Аннотация. Мақалада алғашқы қазақ емле ережелерінің құрылымдық ерекшелігі талданады. 1914 жылғы және 1918, 1920, 1923, 1924, 1925, 1927 жылдары толықтырылған қазақ емлесінің құрылымы сипатталып, қазіргі емле баптарымен салыстырылады. Ахмет Байтұрсынұлының негіздеуімен жасалған емле баптары 1929 жылғы латын графикасына негізделген емлеге, сондай-ақ қазіргі кирил графикасына негізделген емленің бастауы екені баяндалады. Мақалада әр жылдары толықтырылған емле баптары өзара салыстырылып, емле баптарындағы құрылымдық ерекшеліктер талданады.

Тірек сөздер: дауысты дыбыстар, дауыссыз дыбыстар, дыбыстар жүйесі, ұлттық әліпби, орфография, графика, қазақ емлесі.

*О. Қабадайы¹, Н.С. Амиржанова²

*¹Университет Кыршехир Ахи Эвран, доктор PhD, Кыршехир, Турция

²Заведующая отделом Культуры языка Института языкознания
имени Ахмета Байтурсынова, к.ф.н
Алматы, Казахстан

*e-mail: kabadayiosman@yandex.com

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ СТРУКТУРНОЙ ПЛАТФОРМЫ КАЗАХСКИХ ПРАВИЛ ПРАВОПИСАНИЯ

Аннотация. В статье анализируются структурные особенности первых казахских орфографических правил. Описана структура казахской орфографии, дополненная в 1914, 1918, 1920, 1923, 1924, 1925, 1927 годах, и проведено сравнение с современными разделами орфографии. Разделы орфографии на основе принципов Ахмета Байтурсынова считаются началом орфографии на основе латиницы 1929 года, а также орфографии на основе современной кириллической графики. В статье сравниваются разделы орфографии дополненные в разные годы, и анализируются их структурные особенности.

Ключевые слова: гласные, согласные, звуковая система, национальный алфавит, правописание, графика, казахское правописание.

*О. Kabadayi¹, N.S. Amirhanova²

*¹Ahi Evran University of Kirsehir, PhD, Kirsehir, Turkey

²Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly
Head of the Department of Language Culture, Candidate of philological sciences

Almaty, Kazakhstan
*e-mail: kabadayiosman@yandex.com

STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE STRUCTURAL PLATFORM OF KAZAKH SPELLING RULES

Annotation. The article analyzes the structural features of the first Kazakh spelling rules. The structure of the Kazakh spelling, supplemented in 1914, 1918, 1920, 1923, 1924, 1925, 1927 is described and compared with modern spelling articles. Spelling articles based on the principles of Akhmet Baitursynuly are considered to be the beginning of the spelling on the basis of the Latin script of 1929, as well as the spelling based on modern Cyrillic graphics. The article compares the spelling articles supplemented in different years and analyzes the structural features of the spelling articles.

Keywords: vowels, consonants, sound system, national alphabet, spelling, graphics, Kazakh spelling.

Қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесін арнайы зерттеп, әліпби құрастырған қазақтың алғашқы фонологі – *Ахмет Байтұрсынұлы*. А.Байтұрсынұлы – өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдерден синтаксистік ықпалынан тазартумен айналысып, қазақ тілі ғылымын дамытқан ірі ғұлама.

А.Байтұрсынұлы қоғам, ғылым және мәдениеттің өркендеуі жазу арқылы іске асатынын жақсы түсінді. Ғалым сауатсыздықты жою үшін әріп, оқулық мәселесі кезек күтірмейтін мәселе екенін біліп, 1910 жылдан бастап, араб жазуының қазақ тілі үшін қолайлы емес жақтарын түзеп, оны тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай етіп, *сингармониялық ұлттық әліпби* түзеді.

Әліпбиде қазақ тіліне тән, төл дыбыстарға ғана орын беріліп, кірме дыбыстар алынбайды. Ғалым гетерогенді сипат алған емлені, әліпбиді жалпыхалықтық, ұлттық негізде қарастырады. Сондықтан А.Байтұрсынұлының бұл жазу жүйесін *ұлттық қазақ жазуы* деп атаймыз.

А.Байтұрсынұлы араб әліпбиіндегі бірнеше мазмұнда қолданылатын таңбалардың бір ғана тұрпатын алады. Мысалы, араб әліпбиінде *س /с/* әрпінің үш түрі бар. Олардың айтылуы, жазылуы, қолданылуы әртүрлі болып келеді. Олар *ص (сад)* – эмфатикалық дыбыс, жуан айтылады, *ث* – тіс аралық дыбыс және *س (с)* әрпі. Осылардың ішінен ғалым қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне сәйкес келетін *س (с)* таңбасын, осы тәріздес мазмұндық және тұрпат межесі үш түрде болып келетін *ت* әрпінің *تا (т)*, дәл *د (д)*, жуан *ط (т)* үлгілерінен араб тіліндегі *تا (т)* формасын алады. Осылайша араб графикасындағы басы артық таңбаларды сығымдай, жүйелей отырып, қазақша дыбыстары жоқ таңбаларды әліпбиден шығарады, арабша таңбасы жоқ қазақ дыбысына таңба қосады. Сондай-ақ қазақ тілінің жуанды-жіңішкелі үндестік заңына сай жазу үшін дәйекше белгісін ұтымды пайдаланады. Сөйтіп, А.Байтұрсынұлы полиграфиялық жағынан қолайлы-қолайсыз жерлерін, оқыту процесіндегі тиімді-тиімсіз жақтарын таразылай отырып, 24 әріптен тұратын әліпби құрастырады.

Дауысты дыбыстар	а (ا), о (و), ұ (ۇ), ы (ي), е (ه)
Дауыссыз дыбыстар	б (ب), п (پ), т (ت), ж (ج), ш (ش), д (د), р (ر), з (ز), с (س), г (غ), к (ق), қ (ك), г (گ), ң (ك), л (ل), м (م), н (ن)
Жарты дауысты дыбыстар	у (و), й (ي) [48]

Бұл әліпбиде ерекше көзге түсіп, қызығушылық тудыратын бір таңба бар. Ол – дәйекше (жіңішкелік белгісі). Дәйекше – тек буындардың жіңішкелігін білдіретін белгі ғана, десек те, А.Байтұрсынұлы оны әріптер санағына кіргізген. Неге?

Қазақтың сөздері бірыңғай жуан буынды, не бірыңғай жіңішке буынды болып келетіндігін ескерсек, онда дәйекшенің ең алдымен осы тәртіпті қатаң қадағалайтындығын байқаймыз. Яғни, дәйекше – үндестік заңының орындалуының қатал бақылаушысы. Ешбір кірме сөз оны айналып өте алмайды.

Өзінің әліпбиінде ғалым араб графикасынан өзгеріссіз 16 таңбаны дайын күйінде алған. Олар: و, ا, ت, ج, د, ر, ز, س, ش, ع, ق, ك, ل, م, ن, ي. Ал 8 таңбаны араб жазуының негізінде алып, оларға тек түрлі нүктелер үстемелейді: پ, گ, گ, ی, و, ؤ, ه, ی.

А.Байтұрсынұлының әліпбиінде қолданылған 6 әріптің тұрпағы өзара ұқсастығы бар, ал мазмұн межесі әртүрлі болып табылады:

- 1) ن, ت, پ, ب
- 2) ز, ر
- 3) ش, س
- 4) و, ؤ, و, و
- 5) ی, ی
- 6) ك, گ, ك

Сонымен ғалым инвариант фонемалардың әрқайсысына таңба арнамай-ақ, дәйекше арқылы жуан және жіңішке әуезде оқылатындай жазу жүйесін жасаған [1, 54].

Ғалымның әліпби жүйесін профессор Р.Сыздықова жоғары бағалай отырып былай дейді: «...әліпби араб таңбаларын пайдаланылған, бірақ араб жазуы емес, ұлттық қазақ жазуы болатын. Кезінде мұны өзге түркі халықтарының, орыстың білімпаздары мен қазақ қауымы «Байтұрсынов жазуы» деп атаған еді, ал Аханның өзі мұны «Қазақ жазуы» дейді. «Қазақ жазуы» деуінің орны бар еді. Себебі бұл әліпбидің негізі араб таңбалары болғанымен, ол «араб жазуы» деп атала алмады, өйткені қазақтың жазба дүниесіне арналған бұл алфавит қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкестендіріліп, жаңа түзілген, яғни қазақ алфавитінде жоқ кейбір таңбалар қосылған мүлде жаңа әліпби болды» [2, 33-38].

А.Байтұрсынұлы құрастырған әліпби жөнінде М.Жүсіпов сингармониялық алфавит пен сингармониялық орфографияны жасауына объективтік және субъективтік себептер болды дей отырып, «қазақ тілінде үлкен диалектілік айырмашылықтар жоқ, Орталық Азияда қазақ тілінің табиғи (лингвистикалық) мүмкіншіліктері айқын, басым болды, сондықтан сингармониялық алфавит пен сингармониялық орфографияны жасауда осы мүмкіншіліктерді А.Байтұрсынов ұтымды пайдалана білді» – дейді [3, 62]. Шындығында да, қазақ жазуының орфографиясы ХХ ғасырдың басында Ахмет Байтұрсыновтың мақалаларында тұңғыш рет сөз болды.

Н.Уәли «А.Байтұрсынұлы жазу-сызудың арқауы халықтық тіл болуы керек деген тұжырымды ұстанды, жазуды аз ғана оқығандардың емес, көпшіліктің білім, тәрбие құралына айналдырды, яғни жазу-сызуды *демократияландырды*» деп көрсеткен болатын [4, 268-290].

А.Байтұрсынұлының әліпби жүйесі 1924 жылы маусымның 12-18 күндері аралығында Қазақ АССР-інің сол кездегі астанасы Орынбор қаласында тұңғыш құрылтайда талқыланады. Съезге А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейханұлы, Е.Омарұлы, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, Н.Төрекұлұлы, Т.Шонанұлы сынды қазақ зиялылары, сондай-ақ Мәскеуден, Қазақстан оқу комиссариатынан, Қостанай, Семей, Орал, Бөкей оқу губерниясынан, Қырғызстаннан, Башқұртстаннан делегаттар қатысады. Съезде жазу ережелерін нақтылау, әліпби мәселесі, қазақша пән сөздерін жүйе-леу, әдеби тілді қалыптастыру, бастауыш мектептің бағдарламаларын даярлау, қазақ тілінде оқулықтардың санын көбейту, у және и дыбыстарының дауысты немесе дауыссыз екенін анықтау, х, ш, ф, һ әріптерін қазақ әліпбиінен шығару, қысандардың жазылуы және т.б мәселелер қарастырылды [5].

Осы жиында өзі «Қазақ жазуы», «тәртіпті жазуы», өзгелер «Байтұрсынов жазуы», «Ұлттық жазу», «төте жазу» деп аталған әліпби үлгісі, емлесі ресми түрде бекітіледі.

Ахмет Байтұрсынұлының халқы үшін істеген игі істерінің бірі – қазақ әліпбиін қазақ тілінің дыбыстық ыңғайына қарай ұлттық әліпби түзуі. Қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесін арнайы зерттеп, әліпби құрастырған қазақтың алғашқы фонологі өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдерден синтаксистік ықпалынан тазартумен айналысып, қазақ тілі ғылымын дамытты.

А.Байтұрсынұлы қоғам, ғылым және мәдениеттің өркендеуі жазу арқылы іске асағанын жақсы түсінді. Ғалым сауатсыздықты жою үшін әріп, оқулық мәселесі кезек күттірмейтін мәселе екенін біліп, 1910 жылдан бастап, араб жазуының қазақ тілі үшін қолайлы емес жақтарын түзеп, оны тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай етіп, сингармониялық ұлттық әліпбиіне сәйкес емле ережелерін жасады.

Қазіргі қазақ емле ережелерінің құрылымы бірнеше ғасырлық зерттеудің жемісі. Дұрыс жазу қағидаларының құрылымдық платформасы «қазақ жазуы» немесе «төте жазу» деп аталатын жазу түрінің пайда болуымен байланысты. А.Байтұрсынұлы 1913 жылғы бір жазбасында: «Бұл күнде жазылып жатқан кітаптарда, газеттерде, журналдарда қазақ тілінде болсын, татар тілінде болсын анықталған қағидалы емле жоқ. Қағида жоқ болған соң, қисық, түзу емле деп айтуға да жол жоқ» (1913 ж.) деп көрсеткен. Ғалымның бұл сөзінен 1913 жылға дейін қазақ жазуында белгілі бір принциптің, жүйелі жазба тілдің нормасы болмағандығын байқау қиын емес. Осы кемшіліктің орнын толтыру үшін ғалым 1914 жылы алғашқы қазақ емле ережесін әзірлейді. 1914 жылы жасалған бұл ереже 1918, 1920, 1923, 1924, 1925, 1927 жылдары толықтырылды. Енді А.Байтұрсынұлының емле ережесінің құрылымына тоқталатын болсақ, ғалым емле құрылымын бес негізгі тарауға бөледі. Олар:

- Жазу қағидалары
- Сөз тұлғалары
- Сөз жазуының жалпы ережелері
- Жұрнақтар
- Мұғалімдер үшін баяндама

Жазу қағидаларында әріпке байланысты орфограммалардың жазылуын көрсетеді. Жазу қағидаларында 8 ереже беріледі. 1-ережеде *a* әрпінің жазылуы, 2-ережеде *o* әрпінің, 3-ережеде қысқа *y* әрпінің, 4-ережеде шолақ *y* әрпінің жазылуы, 5-ережеде *ы* әрпінің, 6-ережеде *й* әрпінің, 7-ережеде *a*, *o*, *ы* әріптеріне дәйекші белгісінің қойылу реті, 8-ережеде *e* әрпінің жазылуы көрсетіледі. Сонымен қатар *z – z*, *k – k* төл дыбыстардың емлесін де қалыс қалдырмаған. Емле ережелеріне негіз болған бұл әріп орфограммалар айтылым заңдылықтарына қарама-қарсы қойыла отырып қарастырылады.

А.Байтұрсынұлы емле ережелерінің екінші тарауы «Сөз тұлғалары» деп аталады. Ғалым сөздерді тұлғасына қарай беске бөліп (1) түбір сөз; 2) туынды сөз; 3) қос сөз; 4) қосалқы сөз; 5) қосымшалар), әрбір грамматикалық категориялардың анықтамасын көрсетеді.

Сөз жазуының жалпы ережесінде 6 ереже беріледі. Олар:

- һәр түбір сөз һәм туынды сөз жұрнақтарымен, жалғауларымен бірге, тұтас жазылады, бірақ үзетін харіфтер келген жерде үзіледі (үзетін харіфтер: *a*, *d*, *z*, *p*, *o*, *y*, *e*).
- Қос сөздердің арасы сызықша (-) мен айрылып жазылады (аяқ-табақ, киім-кешек).
- Қосалқы сөз бөлек жазылады.
- Жұрнақтар барша сөзге қосылып жазылады. Жұрнақ ішіндегі дүдәмал естілетін дыбыстар естілген қалыпша жазылады.
- Жалғаулар түбір сөзге де, туынды сөзге де қосылып жазылады. Жалғауда «т» мен «д» дыбыстары дүдәмал болса, «т» жазылмай, «д» жазылады.
- Жұрнақтар түбір сөздің, жалғаулар түбір һәм туынды сөздің аяқ дыбысының түріне қарай жалғанады.

Аталған емле баптары төте жазу әріптерінің таңбалық ерекшелігіне байланысты қарастырылып, сөздердің бөлек немесе дефис арқылы жазылатыны көрсетілген. Сонымен қатар қазақ тіліндегі жұрнақтардың инварианты ғана емес, олардың дыбыстық түрленімі жазылатыны беріледі. Мысалы, *-лық* формасының дауысты, жарты дауысты, ұяң, қатаң болғандағы жазылым ерекшелігін береді. Қазіргі кезде бұл ереже жалпыжұртышылыққа түсінікті болғанымен ғалымның көрсеткен барлық ережелері сол кездегі орфограммалар болып табылады (1-кестеге қараңыз).

А.Байтұрсынұлының жұрнақтардың жалғануына байланысты емле ережелері:

– *-лық* жұрнағы *a* және жарты дауысты болса *-лық*. Ал ұяң болса *-дық* жұрнағы жалғанады. Қатаң болса *-тық* жұрнағы жалғанады. Ал жіңішке сөзде жіңішке жұрнақ жалғанады.

– *-шы* жұрнағы жуан сөзде жуаны, жіңішке сөзде жіңішкесі жалғанады.

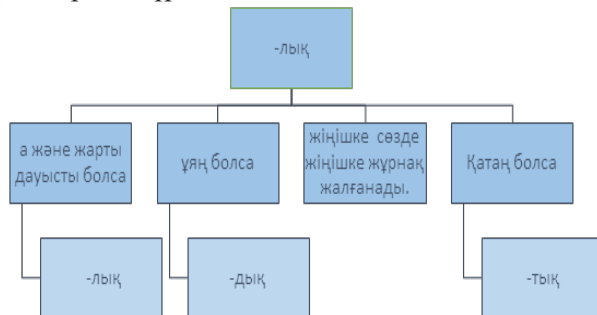
– *Жұрнақ «лас»*. Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса, яки «р» болса, осы «лас» күйінде жалғасады. Мәселен: *қора – қоралас, ау – аулас, ай – айлас, ақы – ақылас, сыр – сырлас*.

– Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса «лас» орнына «дас» болып жалғасады. Мәселен, *жол – жолдас, мұң – мұңдас, қан – қандас, ым – ымдас, тұз – тұздас*.

– Түбір сөздің аяғы қатаң дыбыс болса, «лас» орнына «тас» болып жалғасады. Мәселен: *от – оттас, тап – таптас, ошақ – ошақтас, қос – қостас, борыш – борыштас*.

– Түбір сөз жіңішке болса, «лас» орнына «лес», «дас» орнына «дес», «тас» орнына «тес» болып жалғасады, мәселен: *төбе – төбелес, көл – көлдес, жер – жерлес, тілек – тілектес, шек – шектес, шөп – шөптес*.

1-кесте. Жұрнақтардың түрленімі

1920 жылы А.Байтұрсынұлы емле ережелеріне толықтырулар енгізеді (2-кестеге қараңыз). 1914 жылғы емле баптары сақталғанымен, тыңнан «қорыту» және «тасымал» бөлімдері енгізгенін байқауға болады. Сонымен қатар ғалым «Жазу қағидалары» атты бөлімнің атын «Жазу ережелері» деп өзгерткенін көруге болады (2-кестені қараңыз). Бұдан ғалымның қағида мен жазу ережелері деген ұғымдарының арақатынасын түсінгенін, оның екі бөлек ұғымдық категория екенін түсінгенін байқауға болады [6].

Кесте 2. 1920-жылғы ереже.

1920 жылғы ереже
■ Жазу ережелері
■ Сөз тұлғалары
■ Сөз жазуының жалпы ережелері
■ Жұрнақтар
■ Қорыту
■ Тасымал

А. Байтұрсынұлы өзінің еңбектерінде таңба жүйелі емле, тарих жүйелі емле, туыс жүйелі емле, дыбыс жүйелі емле деп бөлгені жазу қағидалары болады. Ал ережеге осы қағида негізінде жасалған емле ережелері енетінін 1920-жылы анықтағанын байқаймыз. Қазіргі кезде *қағида* терминін *принцип* немесе *ұстаным* терминімен аударуға болады. Қазақ жазуының онтогенездік дамуын зерттеген ғалым Қ.Күдерінова емле ұстанымы (принцип) дегеніміз – сөзді жазғанда табан тірейтін ортақ тұғыр деп көрсете отырып, негізгі ұстаным жалпы жазудың 80-90 пайызын жабады дейді. Шындығында да, қазіргі кезде А.Байтұрсынұлының емлеге байланысты барлық концептілік тұжырымдары өз кезегімен мойындалып, қолданысқа түсу жағы зерттелуде. Қазіргі тілдегі немесе жалпы қазақ қоғамындағы қолданылған жазу түрлеріндегі (латын, кирил) емле баптары А.Байтұрсынұлының емлесінен тараған деп айтуға әбден болады. Оған дәлел келтіретін болсақ, 1923 жылы наурыздың 23 күні Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты жанындағы Білім комиссиясының №71 қаулысы бойынша және 27 наурыздағы Халық ағарту комиссарының №43 бұйрығымен алғашқы қазақ емлесі бекітілгені белгілі. Ресми түрде бекітілген бұл емле баптарында А.Байтұрсынұлының 1914 жылы жасаған және 1918, 1920-жылдары толықтырылған емле баптары негізге алынды. Ал 1929 жылы қабылданған латыннегізді әліпбидің де емле баптарындағы жеке әріптердің, қосымшалардың жалғануы, сөздердің бөлек жазылуы сияқты тараушалары осы Ахмет Байтұрсынұлының емле баптарының негізінде жасалған. Жаңадан енген емле баптарының қатарында сөздердің бірге жазылуы, бас әріптің қолданылуы және шеттілдік сөздердің жазылуына байланысты болды.

Қорыта айтқанда, Ахмет Байтұрсынұлы Қазақ емле ережелерінің құрылымдық, мазмұндық платформасының қалыптасу мен дамуына, жазба тілдің өміршеңдігіне өлшеусіз еңбек еткен қазақтың біртуар ғалымы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Машқанова Н. Ахмет Байтұрсынов – қазақ жазуының реформаторы: фил. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Алматы, 1994. – 154 б.
- [2] Сыздық Р. Тіл және ұлттық мәдениет. Ғылыми мақалалар жинағы. – Түркістан: Тұран, 2005. – 221 б.
- [3] Жүсіпұлы М. А. Байтұрсынов және қазақ тілінің фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 б.
- [4] Уәли Н. А. Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Алматы: Ғылым, 1999. – 566 б.
- [5] Қазақ білімпаздарының тұңғыш сійезі. Алматы, 2005. – 144 б.
- [6] Байтұрсынұлы А. Шығармашалар жинағы. – Алматы, 2016. – 214 б.

REFERENCES

- [1] Mashkanova N. Akhmet Baitursynov – reformer of the Kazakh script: Phil. science. Kand. dissertation prepared for the degree. Almaty, 1994. – 154 P.
- [2] Syzdyk R. Language and national culture. Collection of scientific articles. Turkestan: Turan, 2005. – 221 P.
- [3] Zhusupovich M. A. Baitursynov and Phonology of the Kazakh language. Almaty: Nauka publ., 1998. – 216 P.
- [4] Uali N. A. Baitursynuly and ontogenetic development of the Kazakh script // The great fabric of the national spirit. Almaty: Nauka publ., 1999-566 P.
- [5] The first congress of Kazakh experts. Almaty, 2005. – 144 P.
- [6] Baitursynuly A. Collection of works. – Almaty, 2016. – 214 P.

E.S.Patashkova

Master, Senior Lecturer, Department of Journalism and Translation Studies,
«Turan» University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: shikarnaya23@mail.ru

ON THE QUESTION OF THE FUNCTIONAL AND GRAMMATICAL STATUS OF STATE CATEGORY WORDS IN THE RUSSIAN LANGUAGE

Annotation. The article considers various points of view of outstanding scientists on the problem of belonging of state category words to an independent part of speech. An attempt is made to determine the status of the words under consideration at the level of semantic syntax.

Keywords: state category words, predicatives, state semantics, stativity, perceptivity.

Е.С. Паташкова

Магистр, старший преподаватель, кафедры журналистики и переводческого дела, Университета «Туран», Алматы, Казахстан
e-mail: shikarnaya23@mail.ru

К ВОПРОСУ О ФУНКЦИОНАЛЬНО-ГРАММАТИЧЕСКОМ СТАТУСЕ СЛОВ КАТЕГОРИИ СОСТОЯНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются различные точки зрения выдающихся ученых на проблему принадлежности слов категории состояния к самостоятельной части речи. Предпринята попытка определить статус рассматриваемых слов на уровне семантического синтаксиса.

Ключевые слова: слова категории состояния, предикативы, семантика состояния, стивность, перцептивность.

Е.С. Паташкова

Туран университеті, Журналистика және аударма бөлімі
аға оқытушы, магистр, Алматы, Қазақстан
e-mail: shikarnaya23@mail.ru

ОРЫС ТІЛІНДЕГІ КҮЙ КАТЕГОРИЯСЫНДАҒЫ СӨЗДЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ-ГРАММАТИКАЛЫҚ МӘРТЕБЕСІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ БОЙЫНША

Аннотация. Мақалада көрнекті ғалымдардың күй категориясындағы сөздердің сөйлеудің дербес бөлігіне жататындығы туралы әртүрлі көзқарастары қарастырылады. Қарастырылып отырған сөздердің мәртебесін мағыналық синтаксис деңгейінде анықтауға әрекет жасалды.

Түйінді сөздер: күй категориясының сөздері, предикативтер, күй семантикасы, тұрақтылық, байқағыштық.

For two hundred years in Russian studies a special group of words has been noted. These words are intermediate between names and verbs and express mainly the state of living

beings, nature, the environment, as well as various kinds of relations (modal, temporal, spatial), etc. Their use mainly in the function of the predicate, immutability in cases (when close to nouns and adjectives) and the meaning of time (N. Koshansky, A. Vostokov, F. Buslaev, A. A. Shakhmatov, L. V. Shcherba and etc.) were noted as grammatical features of this category of words. These words differed from adverbs by the presence of peculiar «nominatives» - sometimes with gender forms, the meaning of time, attitude to the face or shades of impersonality, and most importantly, all these words did not indicate a sign of quality and action (*становится холодно – холодает, морозно – морозит*, etc.).

However, until now, this group of words, in our opinion, does not have an established term in modern linguistics. There are various names for words of state, but each of them in its own way indicates the nature of these words and the composition of this group: impersonal-predicative words (I.P. Sapozhnikov, 2013; O.V. Ozarovskiy, 2018; V.P. Timofeev, 2019; T.A. Kozyreva, 2015), predicative words (V.I. Krasnykh, 2011; L.I. Eremina, 2019), «predicative adverbs» (L.M. Matveenkova, A.I. Valkova), instatives (Latin in - preposition, statio - state) (V.P. Timofeev, 2016).

The words of the category of state in all their various forms are still the subject of research by many linguists, but the general theoretical approach to them remains very vague. In syntactic science, two points of view have been noted regarding the categorial belonging of the analyzed words.

I. Some scientists have put forward the point of view according to which the words of the category of state represent a special independent part of speech.

For the first time in the article «On parts of speech in the Russian language» L.V. Shcherba singled out the category of the state into a special part of speech: «... these are words in conjunction with a ligament, which are neither full adjectives, nor the nominative case of a noun; they are expressed either by an unchangeable form, or by a form of a noun with a preposition, or by forms with generic endings, or by forms of the instrumental case of nouns, which then loses its usual, that is, instrumental meaning» ([1, p. 87]. In his opinion, grammatical categories should have «external spokesmen», the most diverse in nature, which A.A. Shakhmatov and A.M. Peshkovskiy spoke about: the combination of words is a substitute sign for establishing the belonging of a word to one or another part of speech in the absence of morphological indicators. In this regard, the composition of the category of state is grammatically heterogeneous: it also includes words *навеселе, на чеку, без памяти, в сюртуке, намерен, грустен, знаком* etc. [2, p. 87; 3, p. 124].

The most complete question about the category of state was developed by V.V. Vinogradov, the history of the development of which the author puts in connection with the history of the verb to be and with the history of the category of the verb, short forms of adjectives and adverbs, since «the category of state develops in modern language mainly due to adverbs and adjectives» and under the tremendous influence of the verb.

According to V.V. Vinogradov, non-segregated adjectives, having lost their declension forms, acquire a tinge of time and become predicates. He considers the grammatical core of the category of state to be the words glad, much, right, intent since in the short form of adjectives more meanings are developed that are not characteristic of full forms. However, «the lexical meanings of many short forms have not moved so far from the meanings of the correlative full forms that one could see them as independent words, torn away from the category of the adjective name [4, p. 323]. Therefore, the scientist considers it impossible to include them in the category of the state. That is, in the concept of V.V. Vinogradov, adjectives and impersonal-predicative forms are different words in modern Russian.

The ideas of L.V. Shcherba and V.V. Vinogradov were developed by I.I. Meshchaninov, who recognizes the category of state as a special part of speech, believing that «beyond the category of state, there are non-segregated adjectives that are not included in the verbal paradigm and cannot enter it and passive participles, which convey the state of the subject,

and not his actions«. At the same time, he notes: «In the impersonal-predicative words of the category of state, we have either a deep archaism that has lost its own grammatical categories, which has turned into common with a group of independent words called an adverb, or a new phenomenon that has not yet generated its own forms» [5, p.20].

One of the brightest adherents of this point of view was N.S. Pospelov. In his article «In Defense of the Category of State» he writes that the words of the category of state are a special part of speech, since they have specific analytical forms of expressing the grammatical categories of tense and mood. Moreover, the ligament or its significant absence is a necessary component of such analytic form. «It is thanks to the presence of a grammatical expression of the category of tense and mood that words from this category of states are combined with short adjectives and verbs and are opposed to other parts of speech that have no temporal meaning. Therefore, the analysis of grammatical features and constructive properties of words from the category of state on a specific linguistic material is a very urgent task of studying the grammatical structure of the Russian language» [6, p. 58].

A.V. Isachenko singled out a special group of words in Latin and Greek, noting the internal contradiction between their «nominal origin» and the new predicate function. He considers it legitimate to single out in a separate part of speech the words that form in our category a state. For the first time, he calls them «predicatives»: «In some Slavic languages, predicatives were formed into a special part of speech, not being characterized by special formal (morphological) indicators.» Although in Russian «and other Slavic languages, predicatives do not represent a formally sharply outlined class of words,« nevertheless, «for all their external heterogeneity, the given words are united by a common syntactic-semantic feature that allows us to single them out into a special, albeit small, group of predicatives» [7, p. 51].

II. Other scholars do not recognize the part-of-speech independence of this group of words, class them as different parts of speech.

In 1859 A.Kh. Vostokov classifies all words of state as a verb, including all short forms of adjectives, considering them «conjugated words». Following him, II Davydov notes: «Primitives, or conjugated, adjectives that differ from verbs in that they do not have mood, tenses, persons ... are mainly used in the meaning of predicates» [8, p. 183].

When analyzing impersonal sentences, A.A. Shakhmatov singles out into a special group conjugated-verb impersonal sentences, where the main term is expressed by an auxiliary verb in conjunction with an infinitive or an adverb. He wrote that «morphological signs by no means constitute in themselves the basis for distinguishing parts of speech,» pointing to deeper grounds for distinguishing semasiological. He comes to the conclusion that «it is necessary to determine the relationship of parts of speech to our psychological ideas«, without highlighting the «category of state» in a number of other parts of speech [2, p. 311].

In contrast to him, A.M. Peshkovsky considered it necessary to base the classification of words by parts of speech on the nature of the combination of words in a phrase. However, when analyzing an adjective and a verb, this feature cannot be used, since, according to the author, in these parts of speech, the formal features of the words themselves are sufficiently expressive so that, on their basis, belonging to the corresponding part of speech can be established. It was he who called the words of the category of state «the crystallized part of speech» [3, p. 402].

A.B. Shapiro opposed the allocation of the category of state into a separate part of speech, believing that since parts of speech are morphological classes of words, they cannot be distinguished either by lexical meaning or by function in a sentence, since in this case the parts of speech coincided would be with the members of the proposal. According to

AB Shapiro, the term «category of state» for naming a part of speech is unsuccessful, since it reflects the lexical meaning, and «predicatives» - only a syntactic function [9, p. 36]. A.B.Shapiro writes that «the refusal to recognize the category of state as a part of speech leads to the fact that a certain number of words usually included in it remains «homeless», since it cannot be included in any of the existing morphological classes (*жаль, надо, нельзя* etc.) [9, p. 37].

F. Travnichek also opposed the recognition of the category of state as a part of speech. The main argument against the allocation of these words in a special part of speech, he recognizes the absence of specific formal indicators in this group. He writes: «The nouns *sin, hunting, pity* began to be understood as adverbs, and therefore the ligaments of the feminine gender have changed into a ligament of the neuter gender» [10, p. 12]. But has an adverb ever been combined with a verb through a link? These words, according to F. Travnichek, when combined with the neuter *было*, they lose their generic meaning. Obviously, the scientist does not recognize the generalized meaning of «state». He is right that all these words do not even lexically form a single group. After all, changes in the lexical meaning by themselves can never be the cause of a change in the meaning of a word as a part of speech. Such a change, according to the author's conviction, can only be caused by grammatical features, syntactic changes in the structure of the sentence. He is also right that «... the link did not become a characteristic feature of the words of the category of state and a defended syntactic feature of predicative words, because the link is common in two-part constructions: *Он был здоров*» [10, p. 14]. This point of view was supported by M.V. Panov, V.V. Migirin, D.V. Utkin, L.I. Novikova and others.

Thus, the existence of two polar points of view on the categorial belonging of words to the category of state is explained by the complexity of the very nature of these words.

We adhere to the term «words of the category of state», since it most fully reflects the nature and essence of the words in question. «... The state is a special semantic structure, hierarchically organized, as a rule, closely connected with the objective situation (emotions, physiological symptoms, temperature, light, atmospheric signs of the environment); the state can be categorized in the language mainly lexically, mainly grammatically, in a complex manner and can be expressed at the level of word form, utterance and text» [11, p. 4].

A common feature of «state» predicates is that they describe not «properties» but «phenomena». In this case, a state can be considered as a structure, the organization of which is determined by the semantic characteristics of the subject and the predicted attribute, and in the designation of the state, the attribute and its subject are inextricably linked.

In modern Russian, there is a tendency for the transformation of high-quality lexemes into static ones: *Мне фиолетово; Было коричнево. Пахло корицей* (U. Gamayun). So, in the first case, the meaning of the state is associated with the semantics of the assessment; in the second, the semantic components «stativity» and «perceptivity» are actualized. Of particular note is the expansion of the group of words with the categorial semantics of the state in journalism and fictional speech: *Когда мы только встречались, например мне романтично было фотографироваться на прогулках* (from a blog, preserving punctuation); *На душе стало свободно, холодно, просторно* (B. Akunin); *Ему вдруг стало очень тепло и сонно, это, наверное, оттого, что заживает рана, подумал он...* (M. Galina). These tendencies, in our opinion, are primarily due to the process of transforming the meaning of lexical units with a qualitative meaning.

According to O.V. Tyukineeva, «Despite the fact that any grammatical form of a modern language is a product of a long historical development, in no case should one think that the development of this or that grammatical form has already been completed. The parts of speech, which are developing and interacting elements of a strictly organized grammatical system, are not separated by impenetrable partitions. Therefore, cases of transposition of words from one part of speech to another constantly occur in the language, there is a loss of

old and the acquisition of new qualities, which is undoubtedly associated with deep internal transformations of the lexical and grammatical characteristics of a word, with changes in the categorical status of a word, its structural and semantic characteristics in preservation of the external appearance of the word« [12, p. 135].

In general, we can say that the category of state is quite universal and finds its expression in multi-system languages. The establishment of general and specific features of their nominative semantics and means of its expression will allow qualifying the constructions they form in different types of languages as partial equivalents, the similarities between which will be more noticeable at the semantic-functional level than at the formal-grammatical level.

REFERENCES

- [1] Shcherba, L.V. On the Parts of Speech in the Russian Language // Shcherba, L.V. Language System and Speech Activity.– Moscow: Science, 2015. – P. 77–100.
- [2] Shakhmatov, A.A Syntax of the Russian Language – Moscow: Editorial URSS, 2016. – 624 p.
- [3] Peshkovsky, A. M. The Russian Syntax in a Scientific Light: Educational Book / Klobukov E.V. Prolusion E.B. 9-th Edition. – Moscow: «LIBROKOM» Book House, 2019. – 432 p.
- [4] Vinogradov, V. V. The Russian Language.– Moscow: Higher School, 2018. – 720 p.
- [5] Meshchaninov, I.I. Conceptual Categories and Grammatical // Vestnik of Moscow State Institute. №1. – USSR Academy of Sciences, 2016, – P.7-24.
- [6] Pospelov, N.S. To Protect the Category of State // The Questions of Linguistics. №2. – USSR Academy of Sciences, 2018, – P. 55-65.
- [7] Isachenko, A.V. About the Appearance and Development of the Category of State in the Slavic Languages // The Questions of Linguistics. №6. – USSR Academy of Sciences, 1955, – P. 48-65.
- [8] Fortunatov, F.F. Selected Works. V.2. – Moscow, 2014. – 924 p.
- [9] Shapiro, A.B. Essays on the Russian Folk Dialects Syntax. – Moscow, 2017. – 318 p.
- [10] Travnichek, Fr. Notes about the Category of State // The Questions of Linguistics. №3. – USSR Academy of Sciences, 1955, – P. 46-53.
- [11] Matkhanova, I.P. Statements with the Category of State in Modern Russian Language: Author's abstract of Doctor of Philological Sciences Thesis (10.02.01). – St. Petersburg, 2001. – 48 p.
- [12] Tyukineyeva, O.V. The History of the Category of State Words Semantics Forming in the Russian Language of XI-XVII Centuries.: According to the Historical Dictionaries of the Russian Language Material. Candidate of Philological Sciences Thesis (10.02.01). – Irkutsk, 2005. – 225 p.

Б.А.Таңсықбаева

Логистика және көлік академиясы, «Тілдер» кафедрасының
қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Алматы, Қазақстан
e-mail: b.tansykbaeva@alt.edu.kz

ҚАЙТАЛАМА ҚОС СӨЗДІ КҮРДЕЛІ ҮСТЕУЛЕР

Аннотация. Мақала аналитикалық тәсілдің түрлері, олардың сөзжасамдық қабілеті мен қызметі туралы мәселелерді қозғайды. Тіл білімінде күрделі сөз жасауда аналитикалық тәсілдің өте өнімді қызмет атқаратыны белгілі. Үстеудің сөзжасамдық жүйесінде ең көп күрделі үстеу жасаған – қайталау тәсілінің ерекшеліктері баяндалады. Күрделі үстеулер мәселесін зерттеу барысында тіл біліміндегі қос сөздер теориясы негізге алынған. Қос сөздер мәселесі ғылымда жан-жақты зерттелгеніне қарамастан, сөз таптарының сөзжасамдық жүйелеріндегі күрделі сөз мәселелері толық зерттелмеген. Қазіргі қазақ тіліндегі үстеу сөзжасам жүйесінде қайталау тәсілі арқылы жасалған күрделі қос сөзді үстеулер анықталып, ерекшеліктері көрсетілді.

Сонымен қатар қайталау тәсілімен жасалған бір текті сөздің түрлі формада қайталануы арқылы жасалған күрделі үстеулердің түрлері анықталып, ерекшеліктері нақтыланды. Қос сөзді күрделі үстеулердің сыңарларын негізге ала отырып, олардың түрлері көрсетіледі.

Тірек сөздер: сөзжасамдық қабілет, тіл білімі, қос сөздер, туынды үстеулер, сыңар, тілдік бірлік, сөзжасамдық модель, сингармонизм заңдылығы, қайталау тәсілі, жұрнақ.

Б.А. Тансықбаева

Академия логистики и транспорта, ассоциированный профессор кафедры языков.
Кандидат филологических наук, доцент,
Алматы, Казахстан
e-mail: b.tansykbaeva@alt.edu.kz

ПАРНО-ПОВТОРНЫЕ СЛОЖНЫЕ НАРЕЧИЯ

Аннотация. В данной статье рассматриваются виды аналитического способа, их словообразовательные способности и функции. Известно, что аналитический способ создания сложных слов выполняет в лингвистике весьма продуктивную функцию. В статье описаны особенности метода повторения, составляющего наиболее сложные наречия в словообразовательной системе наречий. В ходе исследования сложных наречий за основу была взята теория парных слов в языкознании. Несмотря на то, что парные слова изучены в науке всесторонне, в словообразовательных системах частей речи сложные слова изучены не в полной мере. В словообразовательной системе наречий современного казахского языка определены сложные парные наречия, созданные методом повторения, и представлены их особенности.

Также были определены сложные наречия, созданные путем повторения однокоренного слова в разных формах, уточнены их особенности. На основе компонентов парно-повторных сложных наречий указываются их виды.

Ключевые слова: словообразовательная способность, языкознание, парные слова, производные наречия, компонент, языковая единица, словообразовательная модель, закон сингармонизма, способ повторения, суффикс.

B.A. Tansykbayeva

Academy of Logistics and Transport, Associate Professor of the Department of Languages. Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Almaty, Kazakhstan
e-mail: b.tansykbayeva@alt.edu.kz

REPEATED COMPOUND ADVERBS

Annotation. The article discusses the types of analytical method, their word-forming abilities and functions. It is known that the analytical method of creating complex words performs a very productive function in linguistics. The article describes the features of the method of repetition in the formation of complex adverbs of the word-forming system. In the study of complex adverbs, the theory of repeated words in linguistics was taken as a basis. Despite the fact that repeated words were studied in science comprehensively, in word-forming systems of parts of speech, complex words were not fully studied. In the word-forming system of adverbs of the modern Kazakh language, complex repeated adverbs created by the method of repetition are defined, and their features are presented.

Complex adverbs created by repeating the same root word in different forms have also been defined. On the basis of compound adverbs consisting of two words, their types are indicated.

Keywords: word-forming ability, linguistics, repeated words, derived adverbs, component, language unit, word-forming model, law of synharmonism, method of repetition, suffix.

Өмірдің негізгі тірегі – қозғалыс. Қозғалыста, қолданыста, қажеттілікке қызмет етпейтін нәрсенің бәрі – өмір сүру процесін тоқтатады деген сөз. Тіл де басқа жанды дүние секілді – үнемі қозғалыс, даму үстінде болатын құбылыс. Тілдік бірліктер бір сөз табынан екінші бір сөз табына ауысып, мәні мен мағынасын өзгертіп отыратыны белгілі. Тіл білімінде бұл құбылысты – конверсия деп атайды. Бұл сөз таптарының құрамын толықтырып отыратын бірден бір құбылыс. Кез келген тілде болатын бұл құбылыс жайында ғалым В.В. Виноградовтың мына сөзі дәлел бола алады: «Не следует думать, что части речи отделены одна от другой непроницаемыми перегородками, напротив, в живой языковой действительности постоянно наблюдается случай передвижения слов из одного части речи в другую...» [1, 153].

Қоғам мен техника, технология дамыған сайын жаңа ұғымдар мен атаулардың пайда болуына байланысты жаңа тілдік бірліктер жасалып немесе тілдегі қолданыста бар сөздің жаңа ұғымға ие болып, тілдің сөздік құрамы толығып отырады. Бір сөз табының тілдік бірліктері әр түрлі жолдармен келесі бір сөз табының құрамына өтіп жатады. «Тілдің даму барысында белгілі бір сөз таптарындағы сөздер өзінің бастапқы лексика-грамматикалық категориясынан қол үзіп, екінші бір лексика-грамматикалық категорияға ауысады» дей келе, ғалым ол сөздердің уақыт өте түгелдей сол сөз табының барлық ерекшеліктері мен белгілерін қабылдап, толықтай сіңісіп кететінін айтады [2, 26].

Сөзжасамдық тәсілдердің әр түрлі жолдары арқылы жүзеге асып отыратын бұндай тілдік құбылыс әлем тілдері, оның ішінде қазақ тіліне де тән екеніне ғалымдар ертеден-ақ назар аударғаны мәлім. Әр сөз табының сөзжасамдық жүйесінде түрлі қызмет атқаратын тәсілдердің сөзжасамдық белсенділігі де әрқилы. Тілдік бірліктердің әр түрлі сөзжасамдық тәсілдердің көмегімен екінші бір сөз табына өтіп, түрлі эволюциялық дамуды бастан кешетінін белгілі.

Туынды үстеулердің жасалуында сөзжасамдық тәсілдің аналитикалық түрі де ерекше орын алады. Үстеудің сөзжасамдық жүйесінде тіліміздегі күрделі үстеулердің көбі – аналитикалық тәсіл арқылы жасалған қос сөзді туынды үстеулер.

Қазіргі қазақ тіл біліміндегі күрделі сөздер мәселесі жан-жақты зерттелгеніне қарамастан әр сөз табына қатысты [3- 5], оның ішінде үстеудің сөзжасамдық жүйесіне байланысты бұл мәселе өз деңгейінде зерттелді деуге болмайды.

Үстеудің сөзжасамдық жүйесінде ең көп күрделі туынды үстеу жасаған – қайталау тәсілі. Бұл тәсілмен жасалған бір текті сөздің түрлі формада қайталануы арқылы жасалған үстеулердің тіліміздің көп кездесетінін байқадық.

Қазақ тіліндегі үстеудің сөзжасамдық жүйесінде күрделі туынды үстеу жасауда бір сөздің қайталануы, қосымшалы түрлерінің қайталануы немесе қосарлау тәсілдері өте белсенді екенін айта кеткен жөн. Мысалы: Ол орнынан тұрды да, *ақырын-ақырын* шегініп есікке қарай жылжыды. Алыстан барлап, *бет-бетімен* басы ауған жаққа қашып бара жатқан жау әскерін көргенде қуанып кетті (Б.Момышұлы).

Жоғарыда берілген мысалдардағы *бет-бетімен*, *ақырын-ақырын* деген күрделі үстеулер. Өйткені олардың барлығы да қимылдың жайы-күйін білдіріп тұр. Сөйлемдегі синтаксистік қызметі – пысықтауыш. Сонымен қатар, екі түбірден жасалған қос сөздер біртұтас мағынаны білдіреді, яғни үстеудің өзіндік белгілерінің бәріне сай кеп тұр. Ал олардың құрамына назар салсақ *бет-бетімен*, *ақырын-ақырын* деген үстеулер бір түбірдің қайталануы және бір түбірі қосымшалы бір түбірі қосымшасыз күйде қайталанып келуі арқылы жасалғанын көреміз.

Қайталама қос сөзді күрделі үстеулер бір сөздің қайталанып келуі арқылы жасалып, бір лексикалық мағынаны білдіретін сөздер. Бұл тәсіл арқылы жасалған күрделі үстеулердің бірнеше түрлері бар:

1) *қосымшасыз түбір күйіндегі сөздің* немесе *туынды сөздің* қайталануы арқылы жасалған қос сөзді үстеулерге мынадай мысалдарды келтіруге болады: *жылдам-жылдам*, *тез-тез*, *жси-жси* түбір күйіндегі сөздің қайталануы арқылы жасалған үстеулер болса, ал *жалтақ-жалтақ*, *біртін-біртін*, *борсаң-борсаң*, *үстін-үстін* деген үстеулер *жалтақ*, *біртін*, *борсаң*, *үстін* деген туынды түбір сөздердің қайталануы арқылы жасалған. Ал ол туынды түбір сөздер – **-ақ** (жалт+ақ), **-тін** (бір+тін), **-аң** (борс+аң), **-ін** (үст+ін) жұрнақтары арқылы жасалған туынды түбір сөздер. Олай болса, қайталама қос сөзді күрделі үстеулер негізгі түбір, туынды түбір сөздерден жасалатыны анықталды.

2) Қос сөзді күрделі үстеулердің келесі түрі *алдыңғы сөзі қосымшалы, екінші сөзі қосымшасыз* үстеулерге мынадай түрлерін жатқызуға болады: *көзбе-көз* сөйлесті, *ауызба-ауыз* айтты, *бетпе-бет* кездесті, *қолма-қол* берді, *сөзбе-сөз* түсіндірді, *қарсыма-қарсы* отырды, *күнбе-күн* келді, *жылма-жыл* қайтalandы, *теңбе-тең* түсті, *шаппа-шап* ұстаса кетті, *баспа-бас* айырбастады, *әлме-әл* айтылатын, *шартпа-шарт* төбелесті, *жайма-жай* қарады, *тұспа-тұс* келе қалды, *кезекпе-кезек* ауысты, *жүзбе-жүз* сөйлесті. Оны мынадай модельдер арқылы көрсетуге болады:

а) **Т (-ба) – Т** моделі. Мұнда түбірден кейін жалғанған қосымшаның бір дыбыстық варианты ғана берілді. Ал екінші сыңары түбір күйінде қалады. Мысалы: *көзбе-көз* сөйлесті, *ауызба-ауыз* айтты, *бетпе-бет* кездесті, *қолма-қол* берді, *сөзбе-сөз* түсіндірді, *қарсыма-қарсы* отырды, *күнбе-күн* келді, *жылма-жыл* қайтalandы, *теңбе-тең* түсті, *шаппа-шап* ұстаса кетті, *баспа-бас* айырбастады, *әлме-әл* айтылатын, *шартпа-шарт* төбелесті, *жайма-жай* қарады, *тұспа-тұс* келе қалды, *кезекпе-кезек* ауысты, *жүзбе-жүз* сөйлесті.

Қосымшалы қайталама қос сөздің бұл моделі арқылы қимылдың қалай, қашан жасалғанын білдіреді. Бұл модельдің өнімділігі төмен. Алайда, бұл модель арқылы тек үстеу ғана жасалатынын атап кету керек.

А. Ысқақов қайталама қос сөздің бірінші сыңарына **-ба/-бе**, **-ма/-ме** қосымшасы жалғанған түріне ерекше мән береді: «Қайталама қос сөздердің ішінде арасына *-ма* (-ме, -ба, -бе, -па, -пе) қосылып айтылатын қос сөздің (*қарама-қарсы*, *ауызба-ауыз*, *бетпе-бет*) орны өзінше бір басқа. Бұл форма қазақ тілінде аса құнарлы емес және өзге

топтардан оның семантикасы мен қызметі де өзгеше. Мәселен, *көзбе-көз* кездестім, *қалма-қол* тапсырдым, *сөзбе-сөз* түсіндірдім дегендердегі қарамен терілген сөздер, біріншіден, амал мен істің біреу арқылы емес, екі субъектінің (адамның) арасында тікелей болатынын білдіреді, екіншіден, соған сәйкес, бұл сөздер тек етістік сөздермен тіркеседі, үшіншіден, сөйлемде олар тек қана пысықтауыш болып, үнемі адвербиалдық қызмет қана атқарады» [9, 112]. Бұл пікірді көркем шығармалардан келтірілген мысалдар да дәлелдейді. Мысалы: Онда қарсылық *шапта-шап* келген соғысқа айналмақ (М. Әуезов). Ханым сәскеде нөкерін ертіп *күнбе-күн* келіп тұрады (Ә. Кекілбаев). Бұл – оның жүрген ортасының *күнбе-күнгі* өмірінен *әлме-әл* айтылатын кәдімгі қызық импровизациялары («Лениншіл жас»). Қалаға кірер қақпа мен шығар қақпа бір-біріне *тұсна-тұс* орнатылған (Д. Досжанов). Мұндағы *шапта-шап* – қалай келген, *әлме-әл* – қалай айтылатын, *тұсна-тұс* – қалай орнатылған, *күнбе-күн* – қалай келіп тұратын, *әлме-әл* – қалай айтылатын деген сұрақтарға жауап беріп, қимыл, амалдың қалай жасалғанын білдіретін сын-қимыл пысықтауышы болып тұр. Бұл олардың үстеу екенін білдіреді.

ә) **Т (-тан)** – Т моделі. Қосымшалы қос сөзді үстеудің бұл моделі күрделі үстеудің бірінші сыңарының құрамындағы қосымшаны көрсетеді. Мысалы: *екеуден-екеу* отыр, *жазықсыздан-жазықсыз* жазғырады, *ұзыннан-ұзақ* созылған, *құрдан-құр* келдің бе? *бостан-бос* жүрме, *тегіннен-тегін* айтады, *турадан-тура* жүрді, *бекерден-бекер* жылама, *тектен-тек* жазғырма, *жайдан-жай* айтпа, *төтеден-төте* жүре бер, *тосыннан-тосын* ұшырастық, *күнәсыздан-күнәсыз* айыптады, *нақақтан-нақақ* күйдірді, *көптен-көп* сәлем айтты, *жалғыздан-жалғыз* отыр, *ашықтан-ашық* айтты сияқты қолданыстағы етістіктің алдынан келіп тіркесіп тұрған қосымшалы қайталама қос сөздердің бәрі күрделі үстеуге жатады. Олар үстеудің қызметін атқарып, үстеу мағынасында қолданылады. Көркем шығармалардан мысалдар келтірейік: Бағыр оны мұнда *тегіннен-тегін* шақырмаған шығар (М. Жұмағұлов). *Нақақтан-нақақ* күйген жан ғой, обалы жібермесін (Б. Тілегенов). Көп әндерде ылғи бір алып-ұшпа сезім, «күйдім, жандым» деген *бекерден-бекер* тамсану, *бостан-бос* күйзелу бар («Қазақ әдебиеті»). Олар *құрдан-құр* бет-бетімен есі шыға тырағайлап барады (О. Бөкеев).

б) **Т – Т (-тан)** моделі. Күрделі туынды қос сөзді үстеулердің бірінші сыңары қосымшасыз, 2-сыңары қосымшалы үстеулердің қайталама қосымшалы қос сөздің екінші сыңарының құрамына мән беріледі. Мысалы, *төрт-төрттен* кірің-дер, *он-оннан* тұрындар, *өз-өзінен* ұялды, *үй-үйден* жинады, *ауыл-ауылдан* келді, *көше-көшеден* ізде, *бөлме-бөлмеден* қара т.б. осы сияқты қосымшалы күрделі үстеулер тілде біраз бар, бірақ бұл модель өнімдіге жатпайды. Осы модельмен жасалған үстеулерге көркем шығармалардан мысалдар келтірер болсақ: Он төрт ескекке *жеті-жетіден* екі қатар болып отырған олардың түр-тұлғалары аса ірі еді (С. Мұқанов). Біз әуелі тобымызбен, сосын *екі-екіден*, *үй-үйшен* қосылып, бір-неше ән айттық (Н. Ғабдуллин). Айтылған сөздерді ой елегінен өткізген Инеш *өз-өзінен* ұялды (С. Шаймерденов). Сәбеннің көңілін сұрап, *ауыл-ауылдан* келіп-кетіп жатқандардың аяғы саябырсымады («Жетісу» газеті).

в) **Т – Т (-імен)** моделі. Қайталама қосымшалы қос сөздің бұл моделі де өнімді модельге жатпайды, алайда тілде ол бар құбылыс. Мысалы: *орын-орнымен* отырғыз, *бет-бетімен* кетпесін, *рет-ретімен* кірсін, *кез-кезімен* келеді, *өз-өзімен* ақылдассын, *кем-кемімен* санаспсын, *көп-көбімен* бірлессін, *аз-азымен* біріксің т.б. Көркем шығармалардан мысалдар: Табақшыларды үндемей нұсқап, *рет-ретімен* кіргізіп жібереді (М. Әуезов). Үйдің ішінде бірде-бір артық зат жоқ, бәрін *орын-орнымен* тап-тұйнақтай етіп орналастырған («Социалистік Қазақстан»). Бәтеске не жазарым басымда сайрап тұрғанмен, жазуға кіріспек болғанда, бар сөзім *бет-бетімен* бытырап қашады (С. Мұқанов).

г) **Т – Т (-дан)** моделі. Бұл модель құрамында біраз қосымшалы қайталама қос сөзді үстеулер сөздік қорымыздан орын алады. Мысалы, *аз-аздан* үйренді, *қат-қаттан* қойды, *қос-қоспан* келді, *шым-шымдан* ауырады, *кем-кемдеп* жұқарды, *көп-көптеп* жинады, *қаз-қаздан* жүреді, *ақырын-ақырындап* сөйлейді, *тез-тездеп* асықтырды, *кет-кеттеп* құды, *қой-қойлап* болмады, *ал-алдан* зорлады т.б. Көркем шығармалардан мысалдар: Жылылық екі күнге созылды, байқаймын, мұз *кем-кемдеп* жұқарып барады (Д. Дәрмағамбетов). Ата-ана баласының көкейіне жастайынан адамгершілік сезімін *шым-шымдан* құя береді («Қазақ әдебиеті»). Олар баланың наны тәтті екендігін білгеннен кейін *көп-көптеп* сағып алатын болады (Қазақ ертегілері).

ғ) **Т – Т (-да)** моделі. Қосымшалы қайталама қос сөзді күрделі үстеулердің бұл модельдегі түрлері де айтарлықтар өнімді емес. Оларға мына үстеулер жатады: *кей-кейде*, *баз-базда*, *кез-кезде*, *ара-арасында*, *ай-айда*, *жыл-жылда*, т.б. Олар да етістіктің алдынан келіп, қимылдың жайы-күйін сипаттайды. Мысалы, *кей-кейде* қалғиды, *кез-кезде* бара алмайды, *баз-базда* көмек күтеді, *ара-арасында* келіп тұрады, *ай-айда* бір келеді, *жыл-жылда* да көрінбейді т.б. Мысалы: Қайталау жұмысын жүргізгенде оқу материалын үнемі қайталап оқи бермей, оқушы өзін-өзі *ара-арасында* тексеріп отыруы керек (С. Мұқанов). Қалай болғанда да осындай ауыстырулар аударма үстінде *кей-кейде* керек-ақ (М. Әлімбаев).

д) **Т – Т (-қа)** моделі. Бұл модель өнімсіз деп танылды, аздаған қайталама қос сөзді үстеудің құрамы осы модельге сай келеді, олар: *бет-бетіне*, *үсті-үстіне*, *бас-басына*, *бет-бетке*, *алды-алдына*, *өз-өзіне*, *жан-жаққа*, *ел-елге*, *қала-қалаға* т.б. Мысалы, *бет-бетіне* тарады, *үсті-үстіне* ұрды, *бас-басына* бөлді, *бет-бетке* қаратпады, *алды-алдына* бығырады, *өз-өзіне* сенбеді, *жан-жаққа* қашты, *ел-елге* тарады, *қала-қалаға* бөлінді т.б. Көркем шығармадан мысалдар: Өткен-кеткеннің бәрі еске түсіп, жұрт *бет-бетіне* дабырлап, әрқайсысы өз сөзіне тыңдатудың таласын бастады (Б. Майлин). Ауыл сыртындағы жалпаң қараған арасындағы бығырап жайылып жүрген мал ішінен кенеттен екі-үш кісінің асығып *үсті-үстіне* айғайлаған дауысы шықты (С. Сейфуллин). Мінезі сол дәрекі, икемсіз, жағ-жұртқа жуыспай, *өз-өзіне* риза болмай жүргені (Д. Досжанов).

4) *Қайталама қос сөзді туынды үстеулердің келесі тобы екі сыңары да қосымшалы түрі.* Бұл топтағы туынды күрделі үстеулер өте өнімді, әрі тілге көп үстеу мәнді тілдік бірліктер қосқанын көруге болады. Сыңарлардағы жұрнақтар да әр алуан. Мысалы: *тектен-текке* қорықты, *жылдан-жылға* жасарды, *қолдан-қолға* өтті, *айдан-айға* ауырлай берді, *жұмадан-жұмаға* асыға күтті, *қаладан-қалаға* тарады, *аптадан-аптаға* жетті, *баладан-балаға* өтті, *елден-елге* жетті, *баса-баса* айтты, *батыра-батыра* сөйледі, *бара-бара* өзімсінді, *жүре-жүре* үйренді. Бұл үстеулер қимылдың көп рет қайталанғанын білдерді. Ал мына үстеулер: *келер-келместен*, *барар-бармастан*, *айтар-айтпастан*, *білер-білместен*, *оқыр-оқымастан*, *жазар-жазбастан*, *қонар-қонбастан*, *берер-берместен*, *алар-алмастан*, *қайтар-қайтпастан*, *отырар-отырмастан*, *жүрер-жүрместен*, *көрер-көрместен*, *жатар-жатпастан*, *өзгерер-өзгерместен*, *жасар-жасамастан*, *қызар-қызбастан*, *өнер-өнбестен*, *сөнер-сөнбестен* т.б. күрделі туынды үстеулер қимылдың жасалуының жылдамдығын, мезгіл мәнін білдіреді. Мысалы: Балалар сыныпқа кіріп, орындарына *отырар-отырмастан* сабақ басталып кетті. Аңшылар таң *атар-атпастан* атқа қонды. Күн *шығар-шықпастан* егіс даласындағы жұмыс қыза бастады. Бұл типтегі үстеулердегі бірінші сыңарындағы жай-күйі бітер-бітпестен екінші қимылдың жасалатынын, яғни тездікті білдіретінін байқауға болады. Ал бұл топтағы туынды күрделі үстеулерді модель түрінде көрсетейік:

а) **Т (-ған) – Т (-қа)** моделі. Бұл модельді өнімді деуге болады. Мәселен, *бостан-босқа* әуреленді, *тектен-текке* қорықты, *күннен-күнге* сағынды, *жылдан-жылға* жасарды, *қолдан-қолға* өтті, *айдан-айға* ауырлай берді, *жұмадан-жұмаға* асыға

күтті, қаладан-қалаға тарады, аптадан-аптаға жетті, баладан-балаға өтті, елден-елге жетті. Бұл қолданысты үстеулердің бәрі етістікпен тіркесіп, қимылдың жайы-күйін білдірген. Көркем шығармалардан мысалдар: Тас мұнара күннен-күнге жақындай түскен секілді (Ә. Кекілбаев). *Тектен-текке* отырмай, көмектесіңдер. Мен бетон заводына барамын, – деді (А. Жақсыбаев). *Қолдан-қолға* тигізбеді, бірінен кейін бірі іліп әкетті, қастерледі, құрметтеді (ауызекі тіл).

ә) **Т (-а) – Т (-а)** моделі. Бұл модельді ең өнімді модель деуге толық болады. Осы модельге жататын қайталама қос сөзді үстеуді түгел атап шығу да мүмкін емес, ол туралы диссертация да жазылған. Сондықтан олардың кейбірін ғана ағаймыз. Мысалы: *сөйлей-сөйлей, көре-көре, айта-айта, ойлай-ойлай, жарата-жарата (атты), баса-баса, батыра-батыра, оқи-оқи, қарғи-қарғи, аңдай-аңдай, бара-бара, аунай-аунай, жалтақтай-жалтақтай, жұла-жұла, изей-изей, жүре-жүре, қыза-қыза, бақыра-бақыра, шақыра-шақыра, бере-бере* т.б. Көркем шығармалардағы мысалдарға жүгінейік: Көтеріп қараса, мойнына білезік салынған екен. Құс мойнын *қажай-қажай* қиып түсуге қалған (Д. Досжанов). Бірақ жастар *қыза-қыза* өз тілінде сөйлеп кетеді де, Галя бөлініп қала береді (Т. Ахтанов). *Жарата-жарата* әкесінен қалған біраз дүниені тауысуға айналды (Д. Досжанов).

б) **Т (-ып) – Т (-іп)** моделі. Бұл модель де өнімді саналды. Тілде осы модель құрамындағы қосымшалы қайталама қос сөздер бірсыпыра. Мысалы: *айтып-айтып, сұрап-сұрап, тыңдап-тыңдап, жазып-жазып, оқып-оқып, беріп-беріп, ойлап-ойлап, мақтап-мақтап, сызып-сызып, сөйлеп-сөйлеп, ұрсып-ұрсып, қостап-қостап, сынап-сынап, қазып-қазып, созып-созып* т.б. Көркем шығармадан келтірілген мысалдарға назар аударыңыз: Аңғар сырын білетін бүгінгі малшылар Итасқаннан *байқап-байқап* күтініп өтетін (Ғ. Сланов). Қадымбай құланы *борбайлап-борбайлап* алып, алдыма көлденең тарта берді (О. Бөкеев). Кейде жігіт бетін күн самалымен әлсіз ғана *желтіп-желтіп* қалғандай болды (З. Қабдолов). Өңкей кебеже қарын мама сиырлар күйіс қайырып, қайсыбірі пысылдап *жалтайып-жалтайып* жатыр (С. Жүнісов).

Бұл модельдегі үстеулер де қимылдың қайталауын, көп рет жасалуын білдіреді.

в) **Т (-ар) – Т (-мастан)** моделі. Осы модельге жататын тілде өте көп үстеулер бар, олар: *келер-келместен, барар-бармастан, айтар-айтпастан, білер-білместен, оқыр-оқымастан, жазар-жазбастан, қонар-қонбастан, берер-берместен, алар-алмастан, қайтар-қайтпастан, отырар-отырмастан, жүрер-жүрместен, көрер-көрместен, жатар-жатпастан, өзгерер-өзгерместен, жасар-жасамастан, қызар-қызбастан, өнер-өнбестен, сөнер-сөнбестен* т.б.

Бұл – өнімді модель, модельге жататын үстеулер қимылдың жасалуының тездігін, мезгіл мәнін білдіреді. Мысалы: Шалдар *отырар-отырмастан* қымыз құйылды (З. Шашкин). Фашистер бүгін таң *атар-атпастан* ақ қайың маңына екі рота автоматшылар жібермек (Қ. Сатыбалдин). Үйден *шығар-шықпастан* жұрт үшеуін анталап бас салды (Б. Нұржекеев). Анасы ертемен, күн *шығар-шықпастан*, мал өргізіп кететін (А. Нұрманов).

Бұл модельдегі үстеулер бір қалпы бітер-бітпестен екінші қимылдың жасалатынын, яғни тездікті білдіреді.

г) **Т(-ды)-Т(-іне)** моделі. Бұл модель онша өнімді емес, бірақ біраз үстеулер бар, олар: *үйді-үйіне, өзді-өзіне, алды-алдына, үсті-үстіне, көпті-көбіне*. Көркем шығармалардан мысал: Оқуға түскендер жақын жердегі колхоздарға аз күнге жұмысқа кетіп, қабылданбағандар *үйді-үйлеріне* тарап, кісі аяғы басылды (С. Жүнісов). Бір сәт толастамастан *үсті-үстіне* атылған зеңбіректен құлақ тұнады (С. Бақбергенов). Елден уақытта денем *өз-өзіне* ие бола алмай, селкілдей бастады (С. Жүнісов).

Бұл модельдегі қайталама қос сөзді үстеулер қимылдың дүркіндігін, көп қайталануын, әр тараптылығын білдіреді.

5) **Бір сыңары мағыналы, екінші сыңары мағынасыз** қайталама қос сөзді үстеулер тілде көп кездесе бермейді. Ғалымдар мұндай мағынасыз сыңарлардың пайда болуын тілдің дамуымен байланысты пайда болған өзгерістер деп санайды. Ә. Нұрмағамбетов қос сөздердің мағынасыз сыңарларының түп негізін іздеп, оларды түрлі тәсілдермен салыстыра отырып дәлелдеуді мақсат еткен [6].

Ә. Нұрмағамбетов осындай қос сөздерді зерттеп, олардың түсініксіз, мағынасыз сыңарларының басқа тілдерде (түркі тілдерінде) мағыналы сөз екенін дәлелдеген. Бұл топқа үстеудің мынадай түрлерін жағқызуға болады: *әзер-мәзер, әрең-мәрең, азар-мазар*. Тілдегі қолданысына көркем әдебиеттен мысалдар келтірер болсақ: Еріккен бозбалалар, әсіресе олардың ішіндегі есерлеуі жездеміздің қолтығын *жырта-мырта* сүйрелеп, бөктерге ала жөнелді (Ө. Қанахин). Ауланың шетінде *үйме-жүйме* боп қаптап ағаш өсіп кетіпті (газеттен). Осы топтағы тілде кездесетін туынды үстеулердің қос сөздің бірінші сыңарындағы сөз екінші сыңарында аздаған дыбыстық өзгеріспен қолданылып жасалатынына көз жеткіздік. Бұндай қос сөздер туралы А. Ысқақов былай дейді: «Екінші сыңарының белгілі бір дыбыстары өзгеріп (трансформацияланып) жасалатын қайталама қос сөздің беретін мағыналары да өзге қос сөздерден ерекшеленуі болғанымен, дыбыстық өзгерістердің азды-көпті өзгешелігіне қарай іштей өзара бірдей емес [7, 113].

Сондай-ақ, *аспай-саспай, үндемей-түндемей, апыра-жапыра, артынып-тартынып, қысыла-қымсына, бақыра-шақыра, тырысып-тырмысып, көптеп-көлемдеп* сияқты қосарлама қос сөздердің сыңарлары дауысты дыбыстардың қайталануы арқылы жасалған, оны А. Ысқақов **ассонанс** жолымен үндескен деп санайды [7, 116]. Ал, осы қос сөздердің сыңарлары сингармонизм заңдылығымен де үйлескен.

Жоғарыда айтылған пікірлерді саралайтын болсақ, ғалымдардың қос сөзді үстеулердің сыңарларындағы лексикалық мағына көмескіленіп немесе мүлдем бастапқы мағынадан айырылуы екі сыңары да мағынасыз қосарлама қос сөздерге де қатысты дей аламыз. Екі сыңары да мағынасыз, жеке қолданылмайтын қосарлама қос сөзді үстеулер де бірсыпыра баршылық екен қазақ тілінде, олар: *астан-кестен, елбесіп-селбесіп, дел-сал, ырық-жырық, зым-зия, ығы-жығы, ұмар-жұмар, апыл-құпыл, тырым-тырақай, оқта-текте, самбұр-сұмбыр, ызым-қайым, алда-жалда, апаи-құпаш, еміс-деміс, үрмек-дүрмек, едел-жесдел, ыңқыл-сыңқыл, саңғыр-сұңғыр, әлім-берім, быт-шыт, мең-зең*. Бұл қос сөздердің де сыңарларының мағынасыздығы кейінгі құбылыс деп санаймыз. Сонымен, қосарлама қос сөздер дербес лексикалық мағыналы сөздерден жасалады деген ереже қазіргі тілдің даму кезеңінде мағынасыз сыңарлары бар сөздерге де қатысты деп санауға толық болады. Өйткені олар да алғаш мағыналы сөздер болғаны ғылымда дәлелденген деп санауға болады.

Бұл мәселелерді тіл білімі ғылымында қарастырып жүрген ғалымдардың пікіріне сүйенсек, сыңарлары мағынасыз қос сөздердің бір сыңары, кейде екі сыңары мағынасыз сөздерден жасалуы, тілдің даму сатысына байланысты екенін айта келіп, кезінде толық лексикалық мағынасы бар сөздер болғанын айтады [8]. Тілдің даму кезеңдерінде бір сыңары, кейде екі сыңарының да лексикалық мағынасы көмескіленіп, түрлі дыбыстық өзгеріске түскенін алға тартады. Тарихи-салыстырмалы әдіспен ғалымдар бірнеше түркі тілдеріндегі күрделі үстеулерді салыстыра отырып, бірсыпыра қос сөзді туынды үстеулердің құрамындағы мағынасыз саналып жүрген сыңарларының көне кезеңде мағыналы сөз болғанын ол сөздер сақталған тілдермен салыстырып дәлелдеуі назар аударуға тұрарлық жағдай деп ойлаймыз [9].

Қорыта айтқанда тіл біліміндегі қос сөздер теориясын жасаған ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып бір түбірдің әр түрлі формада қайталануы арқылы жасалған күрделі үстеулердің жасалуын қарастырдық. Қайталама қос сөзді үстеулердің ең көп қолданылатыны қосымшалы сыңарлар екендігін, соның нәтижесінде қайталама қос сөзді үстеулерге экспрессивтік және эмоционалдық мән үстейтіндігі белгілі болды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Виноградов В.В. Русский язык. – 2-ое изд. – М.: Знание, 1972. – 465 с.
- [2] Сарбалаев Ж. Сөзжасам мәселелері: оқу құралы. – Алматы: Арыс, 2002. – 152 б.
- [3] Кеңесбаев І. Қос сөздердің кейбір жасалу жолдары //Қазақтың С.М. Киров атындағы мемл. унив-нің ғылыми еңбектері. Орыс тілі, қазақ тілі және тарих. – 1946. – Т. XI. – 35 – 41 бб.
- [4] Қалабаева Т.Б. Лексико-грамматическая структура повторов в казахском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1980. – 26 с.
- [5] Қожабергенова З.Н. Повторы. Их организация и употребление в казахском языке-ке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1985. – 20 с.
- [6] Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз (Сөз төркіні). – Алматы: Рауан, 1994.– 304 б.
- [7] Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: филология фак. студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 2-бас. – 384 б.
- [8] Даржа Урана. Образование собственно сложных наречий в тувинском языке. Филологические науки. Вопросы теории и практики (входит в перечень ВАК). – Тамбов: Грамота, 2015.№1.Ч.1.С.53-55 - журнал
- [9] Саурыков Е.Б., Ыбырайым А.О. Неизменяемая часть речи в современных тюркских языках. Филологические науки. Вопросы теории и практики (входит в перечень ВАК). – Тамбов: Грамота, 2016.№11 (65).в 3-х ч. Ч.1.С. 144-147. ISSN 1997-2911. – журнал

REFERENCES

- [1] Vinogradov V. V. Russian language. – 2nd ed. Moscow: Znanie publ., 1972. – 465 P.
- [2] Sarbalaev zh. Problems of Word formation: a textbook. Almaty: Arys publ., 2002. – 152 P.
- [3] Kenesbayev I. some ways of making double words // Kazakh State University named after S. M. Kirov. scientific works of Univ. Russian language, Kazakh language and history. – 1946. – Vol. XI. – 35-41 PP.
- [4] Kalabayeva T. B. Lexico-grammatical structure of editors in the Kazakh language: abstract. dis. ... Kand. philol. nook. – Alma-Ata, 1980. – 26 p.
- [5] Kozhabergenova Z. N. Their organization and processing in the Kazakh language: abstract. dis. ... Kand. philol. nook. – Alma-Ata, 1985. – 20 p.
- [6] Nurmagambetov A. Five Hundred and five words. Almaty: Rauan publ., 1994. – 304 P.
- [7] Iskakov A. Modern Kazakh language: philology fac. a textbook for students. – Almaty: Ana Tili, 1991. – 2nd ed. – 384 P.
- [8] Darja Urana. Education of its own complex subjects in the tuvinsky language. Philological science. Issues of theory and practice (included in the list of IAC). – Tambov: Diploma, 2015. No. 1.Ch.1.p.53-55 – Journal
- [9] Saurykov E. B., Abraham A. O. The irrefutable part of the statements in modern Turkic languages. Philological science. Issues of theory and practice (included in the list of IAC). – Tambov: Certificate, 2016.No. 11 (65).in 3-x ch. ch. 1. p. 144-147. ISSN 1997-2911. – Journal

Ф. Атабаева

Тұран Университеті, тілдер оқыту орталығының доценті, п.ғ.к.
Алматы, Қазақстан
e-mail: a_farida@mail.ru

ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА СӨЗДІК ҚОРДЫ БАЙЫТУ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

Аннотация. Мақалада шет тілі сабағында сөздік қорды байытудың әдістері мен тәсілдері туралы айтылған. Болашақтың бүгінгіден нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күш тек білімде ғана. Бүгінгі таңда көп тілді меңгерген жастың болашағы бұлыңғыр болмайды дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы білім беру – бүгінгі күннің басты талабы. Оқушылардың сөздік қорын дамытуда, ақпараттық-коммуникациялық технологияның, түрлі қарапайым ойындар мен рөлдік ойындардың, диалогтың, яғни, коммуникативтілік әдістің, сондай-ақ түрлі көрнекіліктерді қолданудың маңызы зор.

Тірек сөздер: қабілеттілік, қарым-қатынас, сөздік қор, ауызша сөйлеу, АКТ, әдіс.

Ф. Атабаева

к.пед.н., доцент центра языковой подготовки Университета Туран
Алматы, Казахстан
e-mail: a_farida@mail.ru

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье описаны методы и приемы пополнения словарного запаса на уроках иностранного языка. Знания – единственная сила, которая может сделать будущее ярче, чем сегодня, и продвинуть человеческое общество вперед. Безусловно, будущее современной многоязычной молодежи будет перспективным, но главное требование сегодняшнего дня – обеспечить качественное, содержательное образование подрастающему поколению. В развитии словарного запаса учащихся большое значение имеют информационно-коммуникационные технологии, различные простые и ролевые игры, диалог, то есть коммуникативный метод, а также использование различных наглядных пособий.

Ключевые слова: способность, общение, словарный запас, устная речь, ИКТ, метод.

F. Atabayeva

Docent of Language Training Center of Turan University, c.p.sc.,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: a_farida@mail.ru

METHODS AND TECHNIQUES FOR ENRICHING THE VOCABULARY IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

Annotation. The article describes methods and techniques for replenishing vocabulary in foreign language lessons. Knowledge is the only force that can make the future brighter than it is today and move human society forward. Definitely, the future of today's multilingual youth will be perspective, but the main requirement of today is to provide quality education to the younger generation. Information and communication technologies, various simple games and role-playing games, dialogue, that is, the communicative method, as well as the use of various visual aids are of great importance in the development of students' vocabulary.

Key words: ability, communication, vocabulary, oral speech, ICT, method.

Шет тілдерін үйрену, әсіресе ағылшын тілі – қазіргі заманның қажеттілігі. Ағылшын тілін кеңінен білмейінше, ұлттың бәсекеге шынайы қабілеттілігі туралы айту қиын болатындығын ескере отырған жөн. Қазіргі таңда өркениетті ел ретінде көптеген шет елдермен қарым-қатынасымыз күннен-күнге нығайып, беделіміз артып келеді. Бұл шетел тілін оқытуды жақсартуды, оны терең меңгеруді талап етеді. Ал, оқытуды жақсарту дегеніміз, біздіңше, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру. Бүгінгі күннің талабы, шет тілі оқытушысының алдына қойған мақсаты тіл үйренушілерді шет тілінде сөйлету болғандықтан, оқытушы шет тіліне үйретудің түрлі әдістерін сұрыптай келе, оның ішіндегі ең тиімдісін өз сабағында қолдануды басты міндет деп біледі. Дегенмен, шетел тілін меңгеруде көптеген қиыншылықтар кездесетіні белгілі. Солардың бірі – оқушылардың шетел тілінде сөйлеу дағдыларын дамыта отырып, мәтін мазмұнын баяндау немесе шет ел тілінде өз ойын айту. Мектептерде ағылшын тілін оқытудың негізгі элементтерінің бірі – сөздік жұмысын жүргізу. Ол оқушылардың сөздік қорын байытуда ерекше орын алады. Сөздік жұмысын ұйымдастырудың басты қағидасы – оқушының лексикалық материалды белсенді түрде меңгеріп, сөйлеу тілінде оларды бекітіп, сөйлеуде белсенді түрде қолдана білуге үйрету негізінде қалыптасады.

Мектепте тәрбиелеу-оқыту жұмысында оқушылардың тілін дамыту, сөздік қорларын дамыту, ауызша сөйлеуге үйрете отырып, үйренген сөздерін күнделікті өмірде еркін қолдану, әрі оны күнделікті іс-әрекет кезіндегі тілдік қарым-қатынаста қолдана білуге жаттықтыру ісіне ерекше мән берілген.

Ағылшын тілі сабағында сөздік жұмысын жүргізе отырып, оларды айналасындағы заттармен таныстырып, атын атай білуге, қасиеті мен сапасын, түр-түсі және пішінін ажырата білуге, өмірдегі, қоршаған ортадағы түрлі құбылыстар жайындағы ұғым, түсініктерін дамыта отырып, белсенді түрде тілдік қарым-қатынас жасай білуге үйретеміз.

Мектепте оқушылардың сөздік қорларын дамыту ісінде:

– оқушылардың сөздік қорларын дамыту;

– жаңа сөздерді меңгерту;

– үйренген сөздерін тиянақтап, анықтап, әрі байытып отыру басты міндет саналады.

Осы аталған міндеттерді оқушы үнемі сөздік жұмысын жүргізуде басшылыққа алып отыруы тиіс. Оқушылардың сөздік қорын дамытуда ойын, тапсырма, жаттығулардың орны ерекше. Соның ішінде ойын – баланың шын тіршілігі. Ойын арқылы бала айналасындағы нәрседен өзіне қызықтысына ықпалы ауып, таңдап алады. Баланың бір ерекше қасиеті сөйлеуден еш жалықпайды. Ойын бала тілінің дамуына ықпалын тигізіп, таным белсенділігінің дамуына жол ашады. Қай бала болмасын ойынмен өседі, өйткені бала табиғатының өзі тек ойынмен байланысты. Ойын үстінде бала еш нәрсеге тәуелсіз. Ол өзін еркін ұстайды. Ал еркіндік дегеніміз барлық дамудың баспалдағы, бәрін білуге деген талпынысы мен құлшынысы. Оқушылардың білуге деген құштарлығы, сөйлеуі ойын үстінде қалыптасады.

Сөздік жұмысын ұйымдастырудың қағидаларын білу аса қажет. Олар игерілуге, білуге қажетті сөздер, жиілік, ахуалдық-тақырыптық негізінде сөз іріктеледі. Сөздік жұмысын ұйымдастырудың басты мақсаты – оқушының лексикалық материалды белсенді түрде меңгеріп, оны сөйлеу тілінде түрлі тұлғада қолдана білуі, яғни оқушы ол сөзді кез келген грамматикалық формада қолдана алуы қажет. Мысалы: оқы, оқып отыр, оқыған, оқиды т. б. мысалда олар әртүрлі грамматикалық формада беріліп тұр.

Әрине, сөздік жұмысы арнайы сабақ болып өтілмейді. Ол біздің әрбір сабағымыздан орын алады. Сондай-ақ, сөздік жұмысы мәтінде кездесетін түсініксіз сөздермен ұғымдарды түсіндірумен ғана шектелмейді. Оқушының сөздік қорын қалыптастыруға байланысты мынадай мақсаттар қойылады:

1. Әр сабақта белгілі мөлшерде оқушыға жаңа сөз үйретіп отыру, яғни оқушының сөздік қорын дамыту.

2. Оқушыны сөзді тыңдауға жаттықтыру.

3. Оқушы меңгерген сөздерімен сөз тіркесін, екі-үш сөзден тұратын сөйлем құрай алатын болуға тиісті. Бұл сөйлеуге, сөйлесуге үйрету үшін қажет.

4. Ағылшынша сөздерді дұрыс айта білуге дағдыландыру керек.

5. Оқушыларға қысқа өлең, тақпақ, мақал-мәтелдер, жұмбақтар мен жаңылтпаштар жаттап үйрету керек. Оның ағылшын тіліндегі дыбыстардың дыбысталу ерекшеліктеріне тілдерін жаттықтыруда үлкен пайдасы бар.

Сөздік қорды дамытудағы ойынның рөлі

Оқушылардың бақылау, заттарды қарау, сурет қарау, жұмбақ шешу және құрастыру, саяхат, ойын-сабақтарын ұйымдастыру барысында балалардың сөздік қорларын дамытады.

Арнайы ойын-сабақ және сабақ мазмұнына қарай танымдық, дамытушы ойындарды, тапсырмаларды қолдану, балаларды заттарды бір-бірімен салыстыруға, оларды қасиетіне қарай ажыратуға және оны танып білуге үйретеді. Сөйтіп бала топтағы жасына сәйкес бағдарламалық міндетті меңгереді. Ойын ұйымдастыруда тәрбиеші өзі жетекші бола отырып, оқушылардың ойнай білуге, ойын ережесін сақтауға, әрі оларды ойната отырып, ойлануға бағыттайды, заттың атын немесе қасиетін есінде сақтап қалуға жол ашады, ойынға қызықтыра отырып зейінін, қиялын дамытады [4].

Сонымен қатар ойын барысында оқушы үлкендермен, өз құрбыларымен қарым-қатынас жасайды. Әр бала өз жетістігіне қуанып, мәз болады. Сондықтан да ойын-тапсырмаларды таңдауда және іріктеуде балалардың жас және жеке ерекшелігін ескерген жөн.

Жалпы ойынды ұйымдастыру ойынды өткізуге әзірлік, ойынды өткізу, ойынды талдау сияқты үш бағытты қамтиды. Ойынға қажетті құрал, заттарды даярлау ойынды өткізуге әзірлік болып табылады. Оқушылардың ойынның мазмұнымен таныстыру ойынды өткізу болып табылады. Ойынды талдау, бұл ойынның өз мақсатына жетуі, балалардың белсенділігі және олардың іс-әрекеті болып табылады. Оқушылардың сөздік қорларын дамытуда ойындарды, тапсырма-жаттығуларды қолдану үлкен нәтиже береді. Ойын арқылы балалардың сөздік қоры дамып, ауызша сөйлеу машығын игереді, таным белсенділіктері қалыптаса түсіп, ақыл-ойы өсіп жетіледі, әрі адамгершілік қасиеттер бойына сіңіреді.

Оқушылар әр сабақтағы жаңа сөздер мен сөз тіркестерін өз сөздігіне жазу арқылы сөздердің жазылуын, аудармасын қайталайды, оның есінде сақтау мүмкіндігі артады. Оқушы өз сөздігін кез келген уақытта пайдалана алады. Сөйлеуде, кітап оқуда, керек жағдайдың бәрінде өз сөздігінен керек сөзін тауып алып пайдалануына болады.

Сондай-ақ, оқушының сөздік қорын тексеру әдістері бар. Олар мыналар:

1. Әңгімелесу әңгіме құрату – өзін қоршаған орта туралы: үй іші, мектебі, сыныбы, ата-анасы, оқу-құралдары, т.б.

2. Оқушының күнделікті жиі пайдаланатын заттарын көрсету арқылы оны атату (киім-кешек, ыдыс-аяқ, үй жиһаздары т.б.).

3. Сөзді түсініп айту дәрежесін тексеру (таным емес заттарды көрсету, т.б.).

Ағылшын тіліндегі сөздер тек лексикалық түрінде ғана оқушыға меңгеріп қоймай, ол лексика-грамматикалық бірлікте іске асырылу қажет. Мысалы, «оқушы, оқы, кітап» деген сөздерді жеке бермей, оны сөз тіркесімен берген жөн. Бұл сөздік жүргізудің бір қағидасы болып саналады.

Сөздік қорды дамытудағы ақпараттық-коммуникациялық технологияның рөлі

Оқушылардың сөздік қорын дамытуда, ақпараттық-коммуникациялық технологияның, түрлі қарапайым ойындар мен рөлдік ойындардың, диалогтың, яғни, коммуникативтілік әдістің, сондай-ақ түрлі көрнекіліктерді қолданудың маңызы зор.

Сабақ барысында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану үлкен мүмкіндіктерге жол ашады [1]. Педагогикалық зерттеулерге сүйенер болсақ, ағылшын тілін оқытуда мультимедиялық бағдарламаларды және ресурстарды пайдалану арқылы мынадай құндылықтарға қол жеткізуге болады:

– әр түрлі тапсырмалар беру арқылы коммуникативтік шеберліктерін (тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу) қалыптастыру мүмкіндіктері;

– оқу ақпаратының көпқырлылығы және бір уақытта көру, тыңдау және сөйлеу мүмкіндігіне ие болу мүмкіндіктері;

– оқып жатқан тілде мәліметтерді тыңдау арқылы сол тілде сөйлеушілермен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді;

– Интерактивті тақтамен презентацияны бірге қолдану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын ерекше арттырады. Ағылшын тілі сабағында компьютерді, мультимедиялық және электрондық оқулықтарды және интерактивті тақтаны пайдаланғанда:

- лексиканы оқып үйретеді;
- сөйлеу ырғағын;
- диалог, монолог және рөлдік ойындарды;
- хат жазуға үйретеді;

Көбіне мен өзімнің сабақтарымда компьютерді жаңа сабақ түсіндіргенде, грамматикалық құрылымдарды өткенде және қорытынды сабақта қолданамын. Интерактивті тақтаға сөзі анық жазылған ағылшын тіліндегі видеороликтерді, аудио дискідегі өлеңдерді, электронды оқулықтарды компьютер арқылы енгізіп, тақырыбы бойынша сабақта қолданамын. Бұл көрнекі құралдар тақырыпты ашуға, оқушыға жеткізуге көп көмегін тигізеді.

Ағылшын тілі пәні сабағында оқушылардың тілді дұрыс меңгеруі үшін әртүрлі рөлдік ойындарды қолдануға болады. Осы рөлдік ойындарды оқу үдерісінде қолданудың басты мақсаты – оқушылардың ой-өрісін кеңейту, өзіндік пікірін қорғауға, сөйлеу тілінің дамуына, сөздік қорының қалыптасуына ықпал ету болып табылады. Шетел тілінде сөйлеуді, қарым-қатынас жасауды үйретуді мақсат еткен әрбір мұғалім өз сабақтарында жаттығулардың бірі ретінде осы рөлдік ойындарды қолданғаны жөн.

Көрнекіліктің бұл түрімен жұмыс барысында оқушының тақырыпты қалай меңгергендігін есепке алуға болады.

Сөздерді дұрыс айту, сауатты жаза білу – тіл мәдениетінің басты талаптарының бірі. Өйткені шын мәнісінде, сөздердің айтылуы мен жазылуы бірдей бола бермейді. Оқушыларды өз ойын толық баяндай білуге үйрету, байланыстырып сөйлеу дағдысын қалыптастыру – әр мұғалімнің парызы. Сөздік жұмысы да, көрнекіліктермен орындалатын тапсырмалар да оқушыларды байланыстырып сөйлеуге даярлайды.

Тиісті затты көзбен көру, қолмен ұстау немесе суретін көрсету арқылы жүргізілетін сабақ есте жақсы сақталады. Сабақ үстінде оқушылардың тілін ұстартуда сабақты құрғақ сөзбен түсіндіргеннен гөрі, көрнекі құралды пайдаланып түсіндірген тиімді.

Сөздік жұмысы да, көрнекілікпен жұмыстар да оқушыларды байланыстырып сөйлеуге даярлайды. Дидактикалық материалдарды тақырыптардың жүйесі бойынша тапсырмаларға бөліп беру ұтымды. Ағылшын тілінде сөйлей білмейтін оқушылардың сөздік қорын, сөйлеу тілін дамытуда көрнекілік пен ойын әдісін, сөйлеу үлгілерін қолдануға болады. Оқушылардың сөздік қорын дара суреттер не заттың нақтылы өзін көрсету, ойындар ойнату және өзара сөйлестіру жолдарымен байытып, сөздің дыбысталу жағын дұрыс айтуды, грамматикалық тәсілдерді, логикалық жаттығуларды орындату арқылы өткізу керек [5].

Соңғы жылдардағы тілші, әдіскер ғалымдардың зерттеу жұмыстарының нәтижесіне жүгінсек, мектеп оқушыларының көпшілігінің сөздік қоры жұтан, сөз тіркестерін, сөйлем және мәтін құрауда дәрменсіздік танытатындығын, ойын жүйелі түрде айтып бере алмайтындығын, ауызша сөйлеу дағдысының төмендігін байқауға болады. Мұның басты себебі, оқушының сөйлеу формаларын игерудегі дағдысының әлі қалыптаспағандығынан, білімінің жеткіліксіздігі деп санаса, кейбір зерттеушілердің пікірінше, мектептегі тіл дамыту жұмыстары өз дәрежесінде жүргізілмейтіндігінде деп санайды. Қазіргі кезде оқушылардың ауызша сөйлеу әрекетін қалыптастыру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Сондықтан да ағылшын тілі сабағында мұғалімнің басты мақсаты ең әуелі оқушының сөздік қорын қалыптастыру болып табылады. Оқушылардың сөздік қорын қалыптастыру белгілі бір жүйемен үздіксіз жүргізіліп, оларды жүйелі сөйлеуге дағдыландыру кешенді жұмыстар мен жаттығулар негізінде ұйымдастырылса, оқытудың жаңа технологияларын қолдану арқылы күтілетін білім нәтижелері оқушылардың ауызша сөйлеу дағдысын дамытуға негізделсе, онда оқушылардың тілін дамытудың, сөздік қорын байытудың нәтижесі мен мүмкіндігі арта түсер еді. Мектеп оқушыларының ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастырса, онда оқушы келешекте қоғамдық-әлеуметтік ортада ойын еркін жеткізуге, әдеби нормада жүйелі, шебер сөйлеуге дағдыланады.

Зерттеу нәтижесі

Оқушылардың сөздік қорын қалыптастыруда сабақта пайдаланатын көрнекі құралдардың маңызы зор. Көрнекі құралдың мазмұнын оқушылар мұғалімнің ауызша түсіндіру арқылы біледі де, ал көрнекі құрал сол айтқандарын айқындай немесе нақтылай түседі.

Көрнекі құралдарды пайдалану арқылы балалар алдымен сөз, содан кейін сөйлем ойланып, ойын жүйелі, тұтас айта білуге төселеді. Әр балаға жеке-жеке үлестіріліп берілетін карточкалар сөздік жұмысын игертуге, сөйлем ойлауға мақсатталған. Ағылшын тіліндегі тақырыптарды қамтитын жаттығу жұмысына арналған үлестірмелерді балалардың тапсырманы өздіктерінен орындауына пайдалануға болады [3].

Ағылшын тілі пәні мұғалімдері қазіргі кезде ағылшын тілін оқыту сапасын жақсарту мақсатында тіл үйрету саласында әлемдік озық тәжірибелерді, жаңа технологиялар мен әдістерді барынша қолдануда. Ағылшын тілін саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру бір жылғы мәселе емес, сондықтан ағылшын тілін оқыту ісімен шұғылданатын мамандар арасында туындайтын, ағылшын тілінде өз ойын ауызша жеткізе алатын, оқушылардың ауызша сөйлеу дағдысын қалай қалыптастыруға болады? деген сұрақ туындайды. Ағылшын тілі сабағында оқушылардың тілін дамыту, білім-білік дағдыларын қалыптастыру, сөйлеуге деген қызығушылығын, белсенділіген арттыру мақсатында жүргізілетін жұмыстарға төмендегідей әдістерді жатқызуға болады:

1. Ауызша әдіс – теория және фактіге негізделген білімді қалыптастыруда, үй тапсырмасын және жаңа сабақты пысықтауда, ережелерді қайталауда пайдаланылады.

2. Көрнекі әдісті – бақылау қабілетін дамыту, оқылатын мәселеге ықпалын көтеру және оқу материалының мазмұнын көрнекілік арқылы түсіндіруде қолданылады.

3. Практикалық әдіс – практикалық іскерлік пен әдетті дамыту үшін және тақырып мазмұнына сәйкес практикалық жұмыстарды жүргізу үшін түсіндірілген материалды оқушылардың қаншалықты меңгергенін бақылау үшін пайдаланылады.

Ағылшын тілін оқыту кезінде кез келген бір әдістемені қолдану әртүрлі шарттарға байланысты болып келеді. Ең басты шарттары: ағылшын тілін оқытудың алдына қойылатын мақсаты, оны оқып-үйренуге бөлінген уақыт, сағат саны жатады. Осы шарттардың ішінде аса маңызды роль атқаратын – оқыту мақсаты болып келеді. Бұл шарт қоғамның дамуы, оның басқа елдермен саяси, шаруашылық және тағы да басқа байланыстары шетел тілін оқытудың мақсаттарын анықтауға тікелей әсер етеді.

Белгілі ғалым Н.Д. Гальскованың айтуы бойынша, кіші сынып оқушылары шетел тілдерін меңгеруге өте бейім [2]. Баланың имитациялық қабілеттері, табиғи қызығушылығы әрқашан жаңаны меңгеруге қолайлы жағдай жасайды. Оқушылардың белсенді жұмыстануына жақсы септігін тигізеді.

4. Издену әдісі – өзінше ойлануды және зерттеу қабілеттерін дамыту үшін оқушыларды тақырыпты проблемалық оқытуға әзірлеуде қолданылады

5. Индуктивтік әдіс – қорытынды жасау қабілетін дамыту күрделендіре оқыту үшін, ойлау қабілетін қалыптастыру үшін пайдаланылады

6. Өзіндік жұмыс әдісін – оқу әрекетінде жұмыс істеуде қабілетті дамыту және оқу еңбегінде дағдыны қалыптастыруда жеңіл тақырыптарды өз бетінше дайындауға, дидактикалық материалдармен тиімді жұмыс жасай білуге баулу үшін қолданылады

7. Ойын әдісі – оқушының сабаққа деген қызығушылығын оятып, белсенділіктерін арттыратындай, сонымен қатар оқушылардың сөйлей білу дағдыларын қалыптастырады.

8. Ағылшын тілін үйретудегі келесісі – «Audio-Lingual method» (аудиолингвистикалық әдіс) әдісі. Аудиолингвистикалық әдіс 70 жылдардың аяғына қарай қолданысқа енді. Бұл әдісте оқушы магнитофоннан немесе оқытушының айтқан сөздерін тыңдап, кейін бірнеше рет қайталайды. Оқушы осы іс-әрекетте сөздердің, сөйлемдердің немесе тіркестің дұрыс айтылу жолдарымен және оны аз уақыт көлемінде жаттап алу, оны қарым-қатынас әдісінде қолдану шарттары бейімделе бастайды.

9. Ағылшын тілін үйретудің келесі әдісі – «Suggesto pedia» (ойға шому) деп аталады. Бұл әдіс түрі 70 жылдары қолданысқа енді. Бұл әдіс түрі басқа әдіс-тәсілдерге қарағанда күрделірек болып келді. Себебі осы әдісті қолдана отырып оқушы қиялға беріледі. Бұл әдістің мән-мағынасы мынадай: оқушы ағылшын тілін үйрену кезеңінде өзін мүлдем басқа адам болып сезінеді. Ол өзіне жаңа есім тандап, жаңа өмірбаян ойлап табады. Сөйтіп, оқушы өзін мүлдем бөгде әлемде – ағылшын әлемінде отырғандай күй кешеді. Бұл әріне оқушылар үшін қызықты және жұмбақ болып келеді. Осы әдісте қолданылған барлық тәсілдер оқушылардың оқып-үйрену процесінде оң әсерін тигізеді.

10. Интерактивтік әдіс – сұхбат құруда оқушылардың белсенділігін арттырады. Бұл әдістің мақсаты – оқу процесінің барлық сатысында біріккен әрекетке жағдай жасау. Оқушылар тапсырмалармен жұмыс істей отырып, топ мүшелерін де ойлауға үйренеді. Бұл әдісте әр оқушы өз міндетіне жауапкершілікпен қарай отырып, ортақ нәтижеге қол жеткізуге талпынады. Оқушылар бірігіп жұмыс істеуге үйренеді. Бұл әдісте оқушы сабақ барысында оқушыларға кеңесші, серіктес рөлін атқарады.

Ағылшын тілі сабағы барысында компьютер оқытушыға оқушының өз бетінше жұмысын ұйымдастыруға жәрдем береді.

Компьютерлік бағдарламалар уақыт өте келе жетіліп, қарқынды даму үстінде. Сөйтіп біз бүгінде әлемдік интернет жүйесі арқылы ақпарат алып қана қоймай, білім

алудың жаңа түрі аралықтан оқыту әдісі пайда болды. Бұл оқыту әдісінде мульти-медиялық технологияның көмегімен бейне, мәтін, графика арқылы оқу курсының материалдары жасалады. Оқу материалы ретінде оқушыға дәстүрлі оқулықтар мен оқу құралдары және интерактивті қасиеті шектеулі бейне және мультимедиялық материалдар ұсынылады.

Аталған әдістерді пайдалана отырып түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды, теориялық мәселелер мен қағидаларды меңгерту тиімді болып табылады. Сонымен қатар оқушылырадың ағылшын тілінде ауызекі сөйлеу қабілеттерін дамыту бағытында түрлі іс-әрекет ұйымдастыруға болады. Шет тілі пәні бойынша оқушы ереже мен ұғымдар анықтамасын тек жаттап алғаннан гөрі, оларды іс жүзінде саналы түрде қолдана алуы қажет. Түрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы теориялық білімді шынғаға болады.

Қазіргі ағылшын тілді елдердің экономикасының дүниежүзіне ықпалы артуда. Екіншіден, ағылшын тілі – әдебиет пен саясаттың, өнердің, сауда-саттық пен әр түрлі ресми қарым-қатынастілі. Бірақта ағылшын тілі мамандарының алдында проблемалар да бар. Олар: біріншіден, ағылшын тілін оқытуда жаңа технологияларды енгізуге байланысты материалдық-техникалық базаның талапқа сай келмеуі. Екіншіден, теориялық білімді тәжірибемен ұштастыруда базалық органың аз қамтылуы. Осы проблемаларды шешудің бірден-бір жолы оқу бағдарламасын өзгерту, әдістерді жетілдіру. Ағылшын тілін оқыту әдістемесі әрдайым толықтырылуы, дамытылуы тиіс. Ендеше оқушылардың дүниетанымын кеңейтуде танымдық белсенділігін арттырып, білім, біліктерін жетілдірудің қоғамдық мәні зор болып келеді.

Осы әдістер мен әдістемелердің қолданылуына байланысты оқушылардың ағылшын тіліне деген қызығушылығының артқанын көреміз.

Қорыта келе, оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін тиімді әдіс-терді пайдалана отырып жаттығулар орындатудың маңызы зор екендігін байқауға болады. Демек олардың іскерлік сөйлеу дағдыларын белсенді ұйымдастыра отырып, тиянақты білім беру – мұғалімнің ой ұшқырлығына, коммуникативті құзіреттілігіне байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Атабаева Ф.К. Автореферат канд.дисс. «Использование ИКТ в иноязычном образовании студентов неязыковых вузов». – Алматы, 2010. – 32 с.

[2] Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – Москва, 2003. – 192с.

[3] Насимолла А.Т. «Ағылшын тілі сабағында көрнекі құралдар арқылы лексикалық дағдыларды қалыптастыру» мақаласы. Астана, 2017 <https://bilimainasy.kz/>

[4] Сақтағанова М. С., Алиева Н. Қ., Айтбаева Н. Қ. Ағылшын тілін оқытудың әдістері. // Білім. -№3.- 2006. – 5 – 10 б.

[5] Тыныбаева А. «Шет тілі» Мұғалім.kz №2 (43); Алматы, 2016 –15 б.

REFERENCES

[1] Atabayeva F. K. Abstract Kand.diss. "The use of ICT in foreign education of students of non-academic universities". – Almaty, 2010. – 32 p.

[2] Galskova N. D. modern methods of teaching instrumental languages. Moscow, 2003. – 192 p.

[3] Nasimolla A. T. Article "formation of lexical skills through visual aids in English lessons". Astana, 2017 <https://bilimainasy.kz/>

[4] Saktaganova M. S., Aliyeva N. K., Aitbaeva N. K. Methods of teaching English. // Education. –№3.–2006. – 5 – 10 p.

[5] Tynybayeva A. "Foreign Language" Мұғалім.kz No. 2 (43); Almaty, 2016-15 p.

Қ. Жұмабекұлы

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері,
PhD докторы, Алматы, Қазақстан
e-mail: kuanysh.zhumabekov@mail.ru

ҚАРАХАНИД ДӘУІРІНДЕГІ ТҮРКІ ТІЛІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАНУАРЛАРДЫҢ АТАУЛАРЫ КЕЗДЕСЕТІН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ

Аннотация: Мақалада құрылымы жағынан өте ұқсас, мәндік-семантикалық тұрғысынан жақын жануарлардың атаулары кездесетін 23 мақал-мәтел және құрамындағы кейбір сөздері ауысқанымен бір-біріне мағыналық жағынан ұқсайтын жануарлардың атаулары кездесетін 9 мақал-мәтел бар екені анықталды. Сонымен қатар, қазіргі қазақ тіліндегі фонетикалық тұлғасы сәл өзгеріске ұшырағанымен, мағынасы толық сақталған 33 жануар атауы, қазақ тіліндегі фонетикалық тұлғасы түгелдей өзгерсе де, мағыналары жағынан ұқсайтын 11 жануар атауы және орта түркі дәуірінен бүгінгі күнге дейін жалғасын таппай, қолданыстан шығып қалған 2 жануар атауы ортаға шықты.

Тірек сөздер: түркі тілдері, мақал-мәтел, жануар, шығарма, фонетика, жазба мұра.

К. Жұмабекулы

Научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, PhD доктор
Алматы, Казахстан
e-mail: kuanysh.zhumabekov@mail.ru

СХОДСТВО ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК ГДЕ ВСТРЕЧАЮТСЯ НАЗВАНИЯ ЖИВОТНЫХ В ТЮРКСКОМ ЯЗЫКЕ ЭПОХИ КАРАХАНИДОВ И В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: В статье выявлено, что встречаются 23 пословиц и поговорок, с названиями животных, которые имеют сходство по структуре, близки по смысловому значению, и 9 пословиц, в которых встречаются названия животных, семантически напоминающие друг друга, хотя некоторые слова в составе изменены. Вместе с тем, определены 33 названия животных, которые несмотря на то, что их фонетическая форма в современном казахском языке претерпела незначительные изменения, в настоящее время полностью сохранены; 11 названий животных, идентичных по значению, но у которых фонетическая форма в казахском языке полностью изменилась; 2 названия животных, не дошедшие с среднетюркского периода до наших дней, которые вышли из употребления.

Ключевые слова: тюркские языки, пословицы и поговорки, животные, произведение, фонетика, письменное наследие.

К. Zhumabekuly

Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, PhD
Almaty, Kazakhstan
e-mail: kuanysh.zhumabekov@mail.ru

THE SIMILARITY OF PROVERBS ABOUT ANIMALS OF THE TURKIC LANGUAGE OF THE KARAKHANID ERA AND IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

Annotation: The article reveals that there are 23 proverbs and sayings with the names of animals that are similar in structure, similar in meaning, and 9 proverbs in which there are names of animals that semantically resemble each other with a shift of some words in the composition. At the same time, 33 names of animals have been identified, which, despite the fact that their phonetic form in the modern Kazakh language has undergone minor changes, are now completely preserved; 11 names of animals that are identical in meaning, whose phonetic form in the Kazakh language has completely changed; 2 names of animals that have not survived from the Middle Turkic period to the present day, which have fallen out of use.

Keywords: Turkic languages, proverbs, animals, work, phonetics, written heritage.

Түркі тілдеріне ортақ тарихи жазба мұралар негізінен үш дәуірді қамтиды. Олар көне түркі дәуірі, орта түркі дәуірі және жаңа түркі дәуірі. Бұл мақалада орта түркі дәуіріне қарасты *Қараханид кезеңіне* жататын Ж.Баласағұнның «Құтты білік», М.Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк», А.Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» атты шығармаларында және қазіргі қазақ тіліндегі 100 томдық «Бабалар сөзі» кітабының мақал-мәтелдерге қатысты 65, 66, 68, 69 томдарында кездесетін жануарлардың атаулары бар мақал мәтелдер ұқсастықтары тұрғысынан қарастырылды.

А.Йүгінекидің «Ақиқат сыйында» 7 мақал-мәтел бар (Демир, 2013:51). Олардың 1-і ғана жануарға қатысты. М.Қашқаридың «Диуани лұғати-ат-түрк» атты шығармасында – 271 мақал-мәтел (Үстүнер, 1989: 25). Бұл еңбектен жануарлардың атаулары кездесетін 84 мақал-мәтел табылды. Ж.Баласағұнның «Құтты білік» атты шығармасында – 274 мақал-мәтел (Үстүнер, 1991: 393). 5-і болса жануарларға байланысты. *Қараханид кезеңіне* жататын шығармаларда жануарларға қатысты 90 мақал-мәтел бар. Ал, 100 томдық «Бабалар сөзі» кітабының 65, 66, 68, 69-шы томдары 21240 мақал-мәтелден тұрады. Олардың 1679-на жануарлардың атаулары кірген. Басшылыққа алынған *Қараханид кезеңіне* жататын шығармалар мен «Бабалар сөзінің» аталмыш томдарынан табылған құрылымы жағынан өте ұқсас және мәндік-семантикалық тұрғысынан жақын жануарлардың атаулары кездесетін 23 мақал мәтел төмендегідей:

Құтты білік: *Ер ат болды беглер қанаты йүгі,*

Қанатсыз қуш ұчмаз ай беглер беги.

Бабалар сөзі: *Әскер-бектің қанаты,*

Құс қанатсыз ұша алмайды.

***

Диуани лұғати-ат-түрк: *Авчы нече ал билсе, адхығ анча йол билир.*

Бабалар сөзі: *Аңшы қанша айла билсе, аю сонша жол біледі.*

***

Диуани лұғати-ат-түрк: *Алын арслан тутар, күчин сичган тутмас.*

Бабалар сөзі: *Айламен арыстан ұстар, қара күшпен тыиқан да ұстай алмас.*

***

Диуани лұғати-ат-түрк: *Арслан карыса сычган өтин көдхезур.*

Бабалар сөзі: *Арыстан қартайса, тыиқан інін күзетер.*

***

Диуани лұғати-ат-түрк: *Арслан көкресе ат адхакы тушалыр.*

Бабалар сөзі: *Арыстан ақырса, ат аяғы қалтырайды.*

***

Диуани лұғати-ат-түрк: *Бир тилкү терисин икиле соймас.*

Бабалар сөзі: *Бір тұлкінің терісін екі рет соймайды.*

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Еудекі бузағу өкүз болмас.**Бабалар сөзі:** Үйде өскен бұзау өгіз болмас.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Ики қочғар башы бир ашачта пьшмас.**Бабалар сөзі:** Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Қалын қаз қулавузсуз болмас.**Бабалар сөзі:** Қалың басшысыз болмас.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Киши аласы ичтин, йылкы аласы таитын.**Бабалар сөзі:** Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Киши сөзлешу, йылкы йыдхлашу.**Бабалар сөзі:** Жылқы кісінескенше, адам сөйлескенше.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Куи канатын, ер атын.**Бабалар сөзі:** Құс қанатымен, ер атымен.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Муи оглы муйаву тогар.**Бабалар сөзі:** Мысықтың баласы мияулап туады.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Теви силкинсе ешекке йүк чыкар.**Бабалар сөзі:** Түйе сілкінсе, есекке жүк шығады.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Ит ысырмас, ат теппес теме.**Бабалар сөзі:** Ит қаппас, ат теппес деме.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Инган ынғраса боту бозлар.**Бабалар сөзі:** Инген ыңыранса, бота боздар.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Икки богра игешүр отра көкегүн йанчылар.**Бабалар сөзі:** Екі бура таласса, ортасында шыбын өледі.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Толум анутса кулун булур, толум инутса булун болур.**Бабалар сөзі:** Қару-жарақ сайланса, ат табылар, қаруын ұмытса, қапасқа түсер.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Карга казга өтгүнсе буты сынур.**Бабалар сөзі:** Қарға қазға ұқсаса, аяғы сынады.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Каз копса өрдек көліг ігенур.**Бабалар сөзі:** Қаз кетсе, үйрек көлді иеленер.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Еркеч ети ем болур ечкү ети йел болур.**Бабалар сөзі:** Теке еті ем болар, ешкі еті жел болар.

***

Диуани лұгати-ат-түрк: Теуеу мүнүп кой ара йашмас.**Бабалар сөзі:** Түйеге мініп қой ішінде жасырынбас болар.

***

Ақиқат сыйы: Асел айда ерсе биле арысы, ары зехри татғу аселдин оза.**Бабалар сөзі:** Бал қайда болса, ара сонда.

Құрамындағы кейбір сөздері ауысқанымен, бір-біріне мағыналық жағынан ұқсайтын жануарлардың атаулары кездесетін 9 мақал-мәтел төмендегідей:

Диуани лұғати-ат-түрк: Болдачы бузағу өкүз ара белгүлүг.

Бабалар сөзі: Болатын бұзау бұзауынан белгілі.

***

Диуани лұғати-ат-түрк: Бөрі кошынысын йемес.

Бабалар сөзі: Қасқыр да қастық қылмас жолдасына.

***

Диуани лұғати-ат-түрк: Калын колан чубгасыз болмас.

Бабалар сөзі: Қалың қаз басшысыз болмас.

***

Диуани лұғати-ат-түрк: Агылда оглак тогса арыкда оты өнер.

Бабалар сөзі: Қорада лақ тұса, қырда шөп өседі.

***

Диуани лұғати-ат-түрк: Ары кафчытса ысрур.

Бабалар сөзі: Ара тисең шағады.

***

Диуани лұғати-ат-түрк: Кары өкүз балдука коркмаз.

Бабалар сөзі: Өлетін өгіз балтадан тайынбас.

***

Диуани лұғати-ат-түрк: Коркмыи кишиге кой башы кош көрүнүр.

Бабалар сөзі: Қорыққанға қос көрінер.

***

Диуани лұғати-ат-түрк: Өлдечи сычган муи ташакы кашыр.

Бабалар сөзі: Өлейін деген тышқан мысықтың құйрығымен ойнайды.

***

Диуани лұғати-ат-түрк: Йазыда бөрі улыса еуде ит багры тартышыр.

Бабалар сөзі: Үйде сиыр мөңіресе, тауда бұғының мүйізі сырқырайды.

Басшылыққа алынған Қараханид кезеңіне жататын шығармалардан 46, «Бабалар сөзінен» 113 жануар атауы анықталды. Қараханид дәуірінен бүгінгі күнге дейін жалғасын тапқан 33 жануар атауының қазіргі қазақ тіліндегі фонетикалық тұлғасы сәл өзгеріске ұшырағанымен, мағынасы толық сақталған.

Қараханид дәуіріндегі түркі тілі – Қазақ тілі

Ары – Ара

Арслан – Арыстан

Атан – Атан

Ат – Ат

Балык – Балық

Богра – Бура

Бөри – Бөрі

Бука – Бұқа

Бузағу – Бұзау

Ечкү – Ешкі

Ит – Ит

Кыргуй – Қырғи

Кысрак – Қысырақ (бие)

Карга – Қарға

Каз – Қаз

Кейік – Киік

Кочнгар – Қошқар

Кой – Қой

Кулун – Құлын

Куи – Құс

Кузгун – Құзғын

Оглак – Лақ

Өкүз – Өгіз

Сағзыған – Сауысқан
 Сычған – Тышқан
 Сирке – Сірке
 Соңқур – Сұңқар
 Тай – Тай
 Теуи – Түйе
 Тұлқу – Түлкі
 Йылан – Жылан
 Йылқы – Жылқы
 Инған – Инген

Қазіргі қазақ тіліндегі фонетикалық тұлғасы түгелдей өзгеріске ұшыраған, алайда, мағыналары жағынан ұқсас келген 11 жануар атауы анықталды.

Қараханид дәуіріндегі түркі тілі – Қазақ тілі

Адхыг – Аю
 Сингек – Шыбын
 Еркеч – Серке
 Колан – Есек
 Көкегүн – Көк шыбын
 Такағу – Тауық
 Тайған – Тазы
 Муш – Мысық
 Сүүлін – Қырғауыл
 Удох – Сыйр
 Ус – Жапалақ

Қараханид кезеңінен бүгінгі күнге дейін жалғасын таппай, қолданыстан шығып қалған жануарлар атаулары төмендегідей:

Қараханид дәуіріндегі түркі тілі

Ыкылач – Жүйрік ат
 Йунд – Жылқы атауы

Қорыта келгенде, құрылымы жағынан өте ұқсас, мәндік-семантикалық тұрғысынан жақын жануарлардың атаулары кездесетін 23 мақал-мәтел және құрамындағы кейбір сөздері ауысқанымен бір-біріне мағыналық жағынан ұқсайтын жануарлардың атаулары кездесетін 9 мақал-мәтел бар екені анықталды. Сонымен қатар, қазіргі қазақ тіліндегі фонетикалық тұлғасы сәл өзгеріске ұшырағанымен, мағынасы толық сақталған 33 жануар атауы, қазақ тіліндегі фонетикалық тұлғасы түгелдей өзгерсе де, мағыналары жағынан ұқсайтын 11 жануар атауы және орта түркі дәуірінен бүгінгі күнге дейін жалғасын таппай, қолданыстан шығып қалған 2 жануар атауы ортаға шықты.

Ата-бабаларымыздан келе жатқан өңешпес мұра болып саналатын мақал-мәтелдердің қазақ халқы тарихында ерекше орны бар. Қанша ғасыр өтсе де, өзіндік сипатын жоғалтпаған мақал-мәтелдерді жоғарыда келтірілген мысалдардан да байқауға болады. Бұл мақал-мәтелдердің тарихының тереңнен бастау алатындығының айқын көрінісі. Мақал-мәтелдер жайлы ф.ғ.д., профессор Жұмат Тілепов былай дейді: «... қарапайым халық өзінің ата-бабасы пайдаланып келген ежелгі мақал-мәтелдерден безінген емес. Соның арқасында көне ұғым, көнерген сөздерден құралатын ежелгі мақалдардың өзі ұрпақтан ұрпаққа берілу арқылы біздің заманымызға жетті. Мұның айқын көрінісі бұдан мың жылдай бұрын хатқа түскен «Кодекс куманикус», «Диуани лұғати-ат-түрк» атты шығармаларда кездесетін, одан кейінгі замандарда өмірге келген сандаған мақал-мәтелдер қазіргі кезде де мольнаны пайдаланылып келеді. Ал, бұл сөз жоқ, ұлттық сана, ұлттық менталитеттің қалай болғанда да тез деформацияға ұшырамайтындығын көрсетеді». Ұлттық мұраларымызды зерттеп, оларды халыққа насихаттау – перзенттік борышымыз. Себебі, әр ұлт өз тарихымен, әдебиетімен және мәдениетімен құнды. Қазақтың қасиетті әрі қасіретті тарихын қазбалап, келешек ұрпақтың бойына сіңіру ата-бабаларымыздың алдындағы жауапкершілігіміз саналады. Ұлт ретіндегі тұтастығымыз мәңгілік жасай берсін!

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Demir, E., Atabetü'l-Hakayık'ta Geçen Deyimler, Atasözleri ve Özdeyişler. Türkiyat Mecmuası, 2013 – 51.
- [2] Üstüner, A., Kutadgu Bilig'de Atasözleri. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (1), 1991– 393.
- [3] Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері, 66-том, «Фолиант» баспасы, – Астана, 2010. – 310 б.
- [4] Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері, 66-том, «Фолиант» баспасы, – Астана, 2010. – 256 б.
- [5] Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері, 68-том, «Фолиант» баспасы, – Астана, 2011 – 380 б.
- [6] Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері, 69-том, «Фолиант» баспасы, – Астана, 2011 – 478 б.

REFERENCES

- [1] Demir, E., Atabetü'l-Hakayık'ta Geçen Deyimler, Atasözleri ve Özdeyişler. Türkiyat Mecmuası, 2013 – 51.
- [2] Üstüner, A., Kutadgu Bilig'de Atasözleri. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (1), 1991– 393.
- [3] The Word of ancestors. Kazakh proverbs and sayings, volume 66, Folio publishing house, Astana, 2010. – 310 P.
- [4] The Word of ancestors. Kazakh proverbs and sayings, volume 66, Folio publishing house, Astana, 2010. – 256 P.
- [5] The Word of ancestors. Kazakh proverbs and sayings, volume 68, folio publishing house, Astana, 2011 – 380 P.
- [6] The Word of ancestors. Kazakh proverbs and sayings, volume 69, Folio publishing house, Astana, 2011 – 478 P.

Г.К. Мырзаханова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
магистр-оқытушысы, Алматы, Қазақстан
e-mail: Gulzhan.myrzhanova@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА CLIL ТЕХНОЛОГИЯСЫМЕН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕРІ

Аннотация: Бұл мақалада шетел тілінде пәндерді оқытудың жаңа бағдары ретінде CLIL – әдісіне түсініктеме беріліп, маңыздылығы, арттықшылығы қарастырылған. Тіл үйретудегі сәтті қолданылған әдістерінің бірі – пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту (CLIL) болып табылады, бұл оқуды біріктіруге мүмкіндік береді, мысалы, ағылшын немесе неміс және арнайы пән, яғни, шет тілін үйренудің функционалдық тәсілі арқылы жалпы білім беру кеңістігін кеңейту. Сонымен қатар, тілді қолданудың мотивациясын айтарлықтай арттырады. Осы әдісті қолдана отырып, оқыту үрдісін жаңарту және жақсарту қажеттілігі айтылады.

Тірек сөздер: интеграцияланған оқыту, интеграция, ағылшын тілі.

Г.К. Мырзаханова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
магистр-преподаватель, г. Алматы, Казахстан
e-mail: Gulzhan.myrzhanova@mail.ru

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЕЙ CLIL НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: В статье рассматривается метод CLIL как новое направление преподавания предметов на иностранном языке, рассматривается его важность и преимущества. Одним из наиболее успешно используемых методов обучения языку является предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL), которое позволяет совмещать изучение, например, английского или немецкого языков и специального предмета, т.е. расширение общеобразовательного пространства за счет функционального подхода к изучению иностранного языка. Это также значительно увеличивает мотивацию использования языка. Рассматривается необходимость в обновлении и улучшении процесса обучения с использованием этого метода.

Ключевые слова: интегрированное обучение, интеграция, английский язык.

G.K. Myrzakhanova

Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Master-lecturer, Almaty, Kazakhstan
e-mail: Gulzhan.myrzhanova@mail.ru

METHODS OF TEACHING WITH CLIL TECHNOLOGY IN ENGLISH LESSONS

Annotation: This article is devoted to the main directions of teaching disciplines in a foreign language. One of the most successful methods of language teaching is Content

and Language Integrated Learning (CLIL), which allows combining learning, for example, English or German and a specific subject, i.e. expanding the overall educational space through the functional approach to learning a foreign language. It also significantly increases the motivation for language use. The need to update and improve the learning process using this method is considered.

Keywords: integrated learning, integration, English

Қазіргі таңда тәуелсіз елдің тілегі – білімді ұрпақ. Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев айтқандай, «Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаздардың қолында».

Қазіргі ұстаздар алдындағы міндет: ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес оқушының білімі терең, іскер және ойлауға қабілетті, әлемдік стандарттар негізінде жұмыс істей алатын құзырлы тұлғаны қалыптастыру [1]. Мұндай талапқа сай қызмет істеу үшін ұстаз үздіксіз ізденісте кәсіби білікті болуы тиіс.

К.Құдайбергенова «құзырлылық» ұғымына «Құзырлылық ұғымы – соңғы жылдары педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзырлылықтың латын тілінен аудармасы «компетенс» белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар, білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді» деген түсініктеме береді [2].

Инновациялық оқыту нәтижелері оқушының өз бетінше әрекет етуі арқылы білімді меңгеруіне ықпал етуі тиіс. Оқушының ой-өрісін кеңейтіп, дүниетанымдық көзқарастары мен танымдық белсенділігін арттыруда, зерттеушілігі арқылы шығармашылық икемділігін дамытуда, біліктілікке ұмтылуда, яғни тұлғаны жан-жақты дамытуды жүзеге асыруда оқу үдерісіне инновациялық технологияларды енгізу шешуші рөл атқарады, оң нәтиже береді. Сондықтан да білімді ұрпақ тәрбиелеу үшін білім беру үрдісінде әр түрлі әдістерді қолдануымыз қажет. Соның бірі, қазіргі кезде тамырын жая бастаған CLIL әдісі.

Қазіргі қоғамда халықаралық және мәдениетаралық кеңістіктегі заманауи адамның әлеуметтену мәселесі басымдыққа айналады, шет тілін игеру кәсіби білімдер мен мүмкіндіктерді арттыру құралдарының бірі ретінде қарастырылды. Осыған байланысты шет тілдерін оқытудың білім беру жаңа технологиялары пайда болды. Мұндай технологиялардың бірі CLIL (Content and Language Integrated Learning) пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту болып табылады.

CLIL терминін алғаш рет 1994 жылы Дэвид Маршам ойлап тапқан еді. «CLIL» ағылшын тілінде Content and Language Integrated Learning немесе пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдістемесі, пәндерді екінші не үшінші /қазақ, орыс, не ағылшын/ тілде оқыту деп қарастыруға болады. Кейінгі зерттеулерде мынандай анықтама береді: «CLIL-оқушылардың шетел тілінде лингвистикалық және коммуникативтік дағдылардың қалыптастыруға мүмкіндік беретін дидактикалық әдіс» [3]. Негізі CLIL 2 мақсатты көздейді, яғни шет тілі арқылы пәнді оқу және оқытылатын пән арқылы шет тілін меңгеру. Қазақстанның үш тілдік саясаты мектеп оқушыларына тіл үйренумен бірге тіл үйрену мүмкіндігін қамтамасыз етуге бағытталған. CLIL бағдарламасы екі жаһандық мақсаттарға ие: пәннің шет тілі арқылы мектепте оқу деңгейі, сондай-ақ оқытылатын пәндер арқылы шет тілін тереңдетіп оқыту. Мұндай көзқарас студенттерге химия, математика, география, биология, жаратылыстану ғылымы, классикалық әдебиет, информатика, экономика, өнертану, философия, біртұтас үрдісінде туған және білетін тілдерінде келесі тақырыптарды түсіндіруді біріктіреді [4, 141-142 бб.].

CLIL шартты түрде 2-ге бөлінеді: hard CLIL және soft CLIL. Hard CLIL дегеніміз кез-келген мектеп пәні ағылшын тілінді жүргізледі (тек білім алушының ағылшын тілі деңгейі L2 болуы тиіс). Бұндай оқыту барысында оқушылар география, әдебиет,

биология, физика, тіпті дене шынықтыру пәндерін шет тілі арқылы зерттей алады. Ағылшын тілі мұғалімдері soft CLIL әдісін қолданады, олардың міндеті шет тілін басқа пәндердің тақырыптарын қолдану арқылы үйрету болып табылады.

CLIL әр түрлі білім беру жүйесінде қолданылады, бала-бақшаның дайындық тобынан жоғары білім беру орындарына дейін жүргізілуі мүмкін. Негізінен бұл әдістемені қолдану барысында Еуропа елдерінде негізгі 4«C» ((DoCoyle, 2008)) аспектісі қарастырылады. Олар:

Content – пән мазмұны. Пән аумағындағы білімді, шеберлікті және дағдыларды дамыту. Оқытылатын пәннің шеңберінде білімді, дағдыларды және қабілеттерді меңгеру үдерісі. CLIL әдісі пәнаралық байланыстарды дамытуға мүмкіндік береді. Мысалы, студенттер сол тақырыпта тарихты, географияны, өнерді оқи алады.

Communication – коммуникация. Оқыту процесіндегі шет тілін ауқымды қолдану. Тіл – өз бетінше емес, байланыс құралы ретінде болады. CLIL-дің негізгі мақсаты мұғалімнің көмегімен және сыныптастарының қатысуымен шет тілін қарым-қатынас құралы ретінде пайдалануда белсенді сабақ бере алу үшін мұғалімнің сөйлеу уақытын қысқартуға және оқушының сөйлеу уақытын арттыруға бағытталған. Мұны істеу үшін тақырыптың басында немесе соңында ми шабуыл жасай аласыз. Берілген тұжырымдамаға байланысты оқушылар идеялар, пікірлер, тақырыптың әртүрлі аспектілерін қозғайды. Осылайша оқушылардың ауызша ойлау қызметін ынталандыру, олардың сөйлеу тәжірибесі өзекті болады. Талқылауға, дебаттарға, форумдарға қатысу мотивацияны арттыруға, психикалық шиеленісті талап етеді және проблемаларды талқылау барысында оқушылардың сөйлеу белсенділігін ынталандырады.

Cognition – ойлау. Ойлау және тану қабілетін дамыту. Оқушылар зерттеліп жатқан құбылыстың мәнін үйренудің белсенді үрдісіне, жеке жағдайларды жүзеге асыру үшін жағдайлар жасалуы керек. Осы мақсаттарға жету үшін аналитикалық немесе сыни оқу мен жазуға арналған тапсырмалар, негізгі ұстанымды оқшаулау, сәйкестендіру, болжау, байланыс табу және т.б. міндеттері көмектеседі.

Culture – мәдениет. Пәнаралық байланысты түсіну, пән мәдениетін түсіну. Өзінің және шет тіл мәдениетін түсінуге, өз орындарын және рөлін анықтауға, басқа да мәдениеттерге оң көзқарас қалыптастыруға бағытталған мәдени білім CLIL-тың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Мүмкіндігінше сөйлеу белсенділігінің барлық түрлері сабақта (CLIL) болуы керек, дегенмен, осы оқыту әдісінің ерекшелігі (CLIL) оқу уақытының көп бөлігін алуында. Дегенмен мұғалім сабақты жоспарлай алады, кейбір материал аудио мәтін түрінде ұсынылуы мүмкін және оқытудың іздеу әдістері арқылы диалог пен әңгіме арқылы материалды түсінуге болады. Тыңдалым жазылыммен біріктірілуі мүмкін (кестелерді толтыру, диаграмманы құрастыру, кемшіліктерді қалпына келтіру). Оқу материалдарын таңдағанда, жас ерекшеліктеріне және оқушылардың тілдік дайындық деңгейіне сәйкес келетін түрлі стильдердің түпнұсқа мәтіндерін таңдау керек. Сондай-ақ, аудио және бейне материалдарын пайдалануға болады. Оқу материалы екі мақсатқа қол жеткізуге тиіс: тақырып және тіл. Мәтіндер кішігірім бөліктерге бөлініп, иллюстрациялар, диаграммалар, карталар және т.б. бірге жүрсе, жақсы қабылданады [5].

Осылайша, CLIL әдісі бойынша ағылшын тілінде жүргізу метапәндік байланыстарды қамтамасыз етеді және жаңа білім беру стандарты принциптерін дамытуда практикалық нәтижелерге жетуге мүмкіндік береді, атап айтсақ, мәдени хабардарлығын, интернационализациялау, тілдік құзыретін дамытады, тек оқуға ғана даярлығын емес, сонымен қатар жаңа білімін өмірде қолдана білуге және сәйкесінше өмірлік дәлелдемесін көтеруге, табысқа мақсатталған, сайып келгенде, басты мақсатқа қол жеткізуге – болашақ түлектердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға, олардың ұтқырлығы мен тез өзгеретін өмірлік жағдайларға бейімделу қабілетін арттыруға әкеледі.

Қазақстанның барлық білім беру мектептерінде НЗМ инновациялық білім беру тәжірибесінің тиімділігін ғылыми тәсілдер арқылы және оқытушы-әдіскерлердің ғылыми-әдістемелік ұстанымдарын зерттей келе, мынадай ерекшеліктерге тоқталып өтсек.

CLIL мақсаты:

- Пәнге байланысты оқушыларға жаңа ұғымдар мен идеяларды таныстыру.
- Оқушылардың пән мен тілді қатар меңгеруін қамтамасыз ету.
- Оқушылардың екінші тілде сөйлеу сенімділігін арттыру.
- Сабақта пән мазмұнын алдыңғы қатарға қою.
- Сабақта екінші тілді оқу жоспарына сәйкес оқушылардың қабілетіне орай жоспарлау.

● Оқушылардың түрлі ойлау қабілетін арттыратын тапсырмалар беру.
● Оқушыларға тіл мен пәнді қатар меңгеруі барысында қолдау көрсету.

Принциптері:

- CLIL біріншіден, көптілділікті емес, жалпы білім беруді қамтиды. Сондықтан ол қосымша оқыту ерекшелігі болып табылады.
- Оқыту 4 «С» аспектісіне сүйене отырып жүргізіледі.
- Сабақ барысында психологиялық тепе-теңдікті талап етеді.
- Тақырыпты түсіндіру барысында мұғалім мимика, жест, әртүрлі суреттер, дауыс, т.б. қолдануға болады.

Артықшылықтары:

- Білім алушылар бір-бірімен шет тілінде сөйлесу қабілетін арттырады.
- Оқушылардың мәдениаралық білімін арттырады.
- Оқушылардың ойлау және шығармашылық қабілетін дамытады.
- Білім алушылардың сенімділігін және ынтымақын жоғарылатады.
- Шет тілін білуге қызығушылығын арттырып, оны әр түрлі жағдайда қолдану маңыздылығын арттырады.

Сабақ беру барысында мұғалімдер АКТ мүмкіндіктерін, сандық сауаттылыққа негізделген бағдарламаларда жұмыс түрлерін қолдана отырып, студенттердің танымдылық-коммуникативтік құзыреттілігін дамыту және функционалдық сауаттылығын қалыптастыру үшін сабақтың түрлі кезеңінде студенттер үш тілде тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларын дамытудағы белсенді оқыту стратегияларын көрсетті.

Мұғалім өз ісінің маманы болуымен қатар, оның бойында баланы жақсы көру, баланың көзқарасы мен пікірін сыйлау, тек өз пәнінің төңірегінде ғана қалып қоймай, қоғамда болып жатқан өзгерістерге құлағы түрік, көзі ашық, жан-жақты талдау жасай білетін маман болуы шарт.

Ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынұлының: «Бала оқытуды жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білуі керек» деген тұжырымында «Шығармашыл ұстаз шығармашыл шәкірт дайындайды» деген ой айқын аңғарылады.

Қорыта келе, білімді толық игеру үшін студенттердің ойлау қабілетін дамыту, еркін сөйлеуіне, өз ойын ашық және толық айтуға үйрету, ой-өрісін кеңейту – оқытудың ең басты мақсаты болып табылады және әрбір оқушыны өз мүмкіндігіне қарай білім, дағды алатындай етіп оқытуымыз дұрыс. Осы мақсатқа жету үшін, жаңартылған оқыту үрдісіне байланысты «CLIL» - Үштілділік оқыту бағдарламасын жүзеге асырудың тиімді әдісі» болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Тұрғанбекова Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. – Алматы: Рауан, 2005. – 250 б.

[2] Құдайбергенова К. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критеріі // «Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30-32-б.

[3] Marsh, D (Ed) (2002) Content and Language Integrated Learning (CLIL). A Development Trajectory. – 41.

[4] Maryshkina T.V., Kalizhanova A. N. Possibilities of mechanisms of bilingual education for the formation of trilingualism // Филологический аспект: международный научно-практический журнал. – Нижний Новгород: Научно-издательский центр «Открытое знание», 2018. – №11 (43). – С.138-145 с.

[5] Машрапова А. С. Использование методики CLIL на уроках со вторым языком обучения // Молодой ученый. –2017. –№18. 1. –С. 48-51.– URL <https://moluch.ru/archive/152/43289/>

REFERENCES

[1] Turganbekova B. A. Development of creative potential of teachers in the conditions of professional development: theory and practice. – Almaty: Rauan publ., 2005. – 250 P.

[2] Kudaibergenova K. Competence – a qualitative criterion for personal development // materials of the international scientific and practical conference "problems of assessing the quality of Education: methodological basis and practical result". 2008. 30-32-p.

[3] Marsh, D (Ed) (2002) Content and Language Integrated Learning (CLIL). A Development Trajectory. – 41.

[4] Maryshkina T.V., Kalizhanova A. N. Possibilities of mechanisms of bilingual education for the formation of trilingualism // Philological aspect: international scientific and practical Journal. – Nizhny Novgorod: scientific and publishing center "open knowledge", 2018. – №11 (43). – P. 138-145 p.

[5] Mashrapova A. S. Use of CLIL methods in Secondary Education // Young Scientist. -2017. – No. 18. 1. - p. 48-51.-URL <https://moluch.ru/archive/152/43289/>

М. Мақан

Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің магистранты
Алматы, Қазақстан
e-mail: makhanm@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ЖАПОН ТІЛІНДЕГІ ТУЫСТЫҚ АТАУЛАР ТУРАЛЫ

Аннотация. Қазақ және жапон тілдеріндегі туыстық атаулар туралы екі тілде жеке-жеке зерттеу еңбектері көптеп кездескенімен, екі тілдегі туыстық атаулардың ерекшелігін салыстыра зерттеген еңбектер тым аз. Біз бұл еңбегімізде қазақ және жапон тілдеріндегі туыстық атаулар жайында жазылған ғылыми зерттеу еңбектерін жеке-жеке салыстыра зерттей отырып, екі халықтың ұлттық ғұрып-әдеті, тілі мен мәдениетіндегі ұқсастықтар мен өзіне тән ерекшеліктерін айқындаймыз.

Тірек сөздер: туыстық атаулар, қазақ тілі, жапон тілі, мәдениет, салт-дәстүр.

М.Мақан

Магистрант Университета иностранных языков и деловой карьеры
Алматы, Казахстан
e-mail: makhanm@mail.ru

О РОДСТВЕННЫХ ИМЕНАХ В КАЗАХСКОМ И ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Несмотря на то, что было много исследований о родственных именах в казахском и японском языках, очень мало работ, которые исследовали специфику родственных имен в этих двух языках. В данном труде мы выявляем сходства и характерные особенности национальных традиций, обычаев, языка и культуры двух народов, сравнивая по отдельности научно-исследовательские труды, посвященные родственным именам в казахском и японском языках.

Ключевые слова: родственные имена, казахский язык, японский язык, культура, традиция.

М.Мақан

Master degree student of the University of foreign languages and professional career
Almaty, Kazakhstan
e-mail: makhanm@mail.ru

ABOUT RELATED NAMES IN THE KAZAKH LANGUAGE AND RELATED NAMES IN THE JAPANESE LANGUAGE

Annotation. Although there has been a lot of research on related names in Kazakh and Japanese, there are very few papers that have investigated the specifics of related names in both languages. In this work, we identify the similarities and characteristic features of the national traditions, customs, language and culture of the two peoples, comparing separately the research works on related names in the Kazakh and Japanese languages.

Key words: related names, the Kazakh language, the Japanese language, culture, traditions.

Туыстық атаулар – адамдар арасындағы туыскандық қарым-қатынасты, жақындықты білдіретін сөздер.

Халқымыз жөнінен айтқанда, туыстық қарым-қатынастың қаншалықты маңызды екенін айтпасақ та түсінікті. Қазақ халқы сонау ертеден-ақ туыстар ара қарым-қатынасқа көңіл бөліп, туысқандар арасындағы татулық пен береке-бірлікке айрықша назар аудара білген. Туыстық қарым-қатынастың маңыздылығы халқымыздың күнделікті тұрмысы ғана емес, рухани өмірінен, салт-дәстүрінен де аңғарылады. Сондықтан қазақ тілінің лексикасының аса күрделі әрі маңызды бір бөлігін осы туыстық атаулар құраған.

Мейлі қандай да бір ұлт немесе ұлыс болсын, туыстық атаулар олардың тұрмыс, әдеті, ұлттық менталитеті, сондай-ақ тарихы, салт-дәстүрімен тығыз байланысты. Мейлі қай тілдегі туыстық атаулар болсын, ол сол тілді қолданушы ұлттың рухани өмірі, салт-дәстүрі мен тарихынан сыр шертіп, ұлттық ерекшелігін айқындауда аса маңызға ие. «Жақынынды жаттай сыйла, жат жанынан түңілсін» деп туыстар ара сыйластыққа ерекше мән бере білген. Халқымыз үшін туыстық атаулар тек сыйластықты, туыстық дәрежесін білдіріп қана қоймай, ол ажырамас береке-бірліктің де символы іспетті. Сондықтан қазақ тілі басқа көптеген тілдерге қарағанда туыстық атауларға аса бай тіл деп айтуымызға негіз бар.

Қазақ ұлты салт-дәстүрге бай, қанша замандар өтсе де ата-бабадан келе жатқан дәстүрін, рухани құндылықтарын ұстанып көненің көзіндей сақтап, ардақтай білген халық. Бұл ерекшелік дәл осы күнге дейін өз қалпын жоғалтпай неше ата арасындағы туысқандық қарым-қатынасты еш жаңылмай қателіксіз бейнелейтін туыстық атауларымыздан көрініс береді.

Ата дәстүрін көзінің қарашығындай аялай біліп, қаншама жаһандық дамудың алдыңғы қатарында жүрсе де өз ерекшелігін сақтап, ұлттық құндылықтарынан ажырамай келе жатқан бір халық бар десек, әрине ең алдымен еске түсетіні ол – жапон халқы. Ендеше біз ұлтымыздың өзімізбен саң ғасыр бойы айырылмай жалғасып келе жатқан туысқандық атауларын жапон тіліндегі туыстық атаулармен салыстыру арқылы ондағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерді айқындап көрейік.

Қазақ және жапон тілдеріндегі туыстық атаулар туралы жеке-жеке зерттеу еңбектері көптеп кездескенімен, екі тілдегі туыстық атаулардың семантикалық ерекшелігін салыстыра зерттеген еңбектер тым аз. Біз бұл еңбегімізде қазақ және жапон тілдеріндегі туыстық атаулар жайында жазылған ғылыми зерттеу еңбектерін жеке-жеке салыстыра зерттей отырып, екі халықтың тілі мен мәдениетіндегі ұқсастықтар мен ерекшеліктерін айқындаймыз.

Туыстық атаулар бір халықтың рухани мәдениеті мен тұрмыс-әдетінен хабар беретін лексика-семантикалық топ. Тіліміздегі туыстық атаулардың этно-мәдениет, лингвистикалық, мәдениеттанулық, семантикалық тұрғысынан зерттеу жұмысын жүргізіп бізге аса құнды еңбектерді қалдырған Ә. Қайдар, Е. Букин, М. Малбақов, М.Ш. Сарыбаева, Р. Ғ. Сыздық, Р. К. Диуанова сынды зерттеуші ғалымдарды атауға болады.

Тіліміздегі туыстық атауларды қандастық және неке қарым-қатынасы туындауына байланысты әке жағынан, шеше жағынан және некелік қарым-қатынасы жағынан деп үш топқа бөлуге болдады. Бұны халқымыз қысқа да нұсқа «үш жұрт» деп атаған. Яғни, «Өз жұрт» (әке жағынан), «Нағашы жұрт» (шеше жағынан), «қайын жұрт» (күйеу немесе әйел жағынан) қатарлы үш топқа бөлген. Өз жұртына: әке, үлкен әке (әкенің ағасы), көке немесе кіші әке (әкенің інісі немесе әкеден кіші туысқан ер адам), ата, әже немесе апа, апай (әкемен бірге туысқан әйел адам, әкенің әпкесі не қарындасы), аға (адамның өзімен туысқан немесе өзінен бірнеше жасқа үлкен ер адам), әпке (адамның өзімен туысқан немесе өзінен неше жасқа үлкен әйел адам), іні (ер адамның өзімен бірге туысқан немесе өзінен кіші ер адам), қарындас (ер адамның өзімен бірге туысқан немесе өзінен кіші әйел адам, қыз бала), сіңілі (әйел адамның өзімен бірге туысқан немесе өзінен кіші әйел адам, қыз бала), бала

(ұрпақ, жас ұрпақ), ұл (өзінен туған немесе кәмелетке толған ер бала), қыз (өзінен туған немесе тұрмыс құрмаған әйел зағы), немере (ұлдың баласы), жиен (қыздың баласы), жиеншар (қыздың баласынан туған ұрпақ), немере аға-бауыр, немере әпке-сіңілі қарындастар (әкелері бірге туысқан адамдар бір-біріне немере туыс болады), күйеу бала (қыздың немесе қарындастың күйеуі), келін (ұлдың немесе өзінен кіші бауырдың әйелі). Бұдан бөлек *өгей* сөзіне қосылу арқылы жасалған өзімен тіке қандастық қатынасы жоқ, бірақ бір отбасы мүшелері болатын өгей әке, өгей шеше, өгей аға-бауыр, іні-қарындас, әпке-сіңілі (тумаған әке немесе шешенің балалары), кіндік әке немесе кіндік шеше (баланың кіндігін кескен әйел адам немесе ер адам); сонымен қатар, жеті ата: әке, ата, баба, арғы ата, түп ата, тек ата; жеті ұрпақ: бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, жүрежат, туажат өз жұртына жатады.

Нағашы жұрты: нағашы ата (шешенің әкесі), нағашы әже (шешенің анасы), нағашы (шешенің аға-бауыры), нағашы апай (шешенің әпке сіңілісі), нағашы аға-іні (шешенің аға-бауырының ұлдары), нағашы әпке-қарындас, нағашы сіңілі (шешенің аға-бауырының қыздары), бөле (туысқан әйел адамдардың балалары), нағашы шеше (шешенің аға-бауырының әйелдері), нағашы жеңге (нағашы ағаның әйелі), нағашы жезде (шешенің әпке-сіңілісінің немесе нағашы әпкенің күйеуі).

Қайын жұрт: қайын ата (ердің немесе әйелдің, әйелінің немесе күйеуінің әкесі), қайын апа (ердің немесе әйелдің, әйелінің немесе күйеуінің шешесі), қайын аға (ердің немесе әйелдің, әйелінің немесе күйеуінің ағасы), қайын бике (ердің немесе әйелдің, әйелінің немесе күйеуінің әпкесі), қайын іні (әйелінің немесе күйеуінің бауыры), қайын сіңілі (әйелінің немесе күйеуінің қарындасы), балдыз (ер адамның әйелінің сіңілісі немесе бауыры), бажа (әпкелі-сіңілілердің күйеуі), абысын (күйеуінен үлкен ер адамдардың әйелі), ажын (қайын інінің жары).

Қазіргі замандағы ғылыми еңбектер мейлі қай ұлттың болмасын туыстық атауларын үш топқа бөліп көрсетеді. Біздегі туыстарды немесе туыстық атауларды үшке бөлу ол бұрыннан жалғасып келе жатқан дәстүр. Халқымызда үш жұрттың ұқсамауына байланысты күнделікті тұрмыс пен адамдар арасындағы қарым-қатынаста көптеген жөн-жосындар мен ырым-тыйымдар туындаған.

Ал жапон тіліндегі туыстық атауларға келетін болсақ, жапон тіліндегі туыстық атаулар да тіліміздегі туыстық атаулардай көнеден бері келе жатқан үш жұртқа бөлу дәстүрі жоқ. Олардағы туыстық атаулардың ерекше бір тұсы өзінің туыстарын атау мен өзінен басқалардың туыстарын атаудағы ұқсастық жағынан ерекшеленеді. Жапондарда өз туыстарын атағанда оларды біршама еркін атауға болса, ал басқалардікін атағанда қатты абайлаған жөн. Басқалардың туысын атағанда сөзсіз атаулардың алдына сыпайылық сөздерін қосып атау керек. Ол қарсы тарапқа деген құрмет пен сыйластықты білдіреді. Егер сыпайы түрде айтпағанда ол асқан дөрекілік саналады.

Қазақша туыстық атаулар	Жапонша туыстық атаулар
Ата, Нағашы ата	祖父(そふ)
Әже, Нағашы әже	祖母(そぼ)
Әке	父(ちち)
Ана	母(はは)
Аға	兄(あに)
Әпке	姉(あね)
Іні	弟(おとうと)
Қарындас, Сіңлі	妹(いもうと)
Күйеу, Отағасы	主人(しゅじん) / 夫(おっと)
Әйел	家内(かない) / 妻(つま)

Ұл	息子(むすこ)
Қыз	娘(むすめ)
Бауыр	兄弟(きょうだい)
Көке, Нағашы аға (әке, шешенің бауыры)	叔父／伯父(おじ)
Әкенің, шешенің әпке қарындасы	叔母／伯母(おば)
Немере бауыр	甥(おい)
Немере сіңлі, қарындас	姪(めい)
Бөле бауырлар/Бөле әпке-сіңілі	従兄弟／従姉妹(いとこ)

Басқалардың туыстарын атағанда жоғарыдағы кестедегі көрсетілген атаулардың алдына сыпайылықты білдіретін 「お, ご」 жалғауы жалғану арқылы жасалады. Бұдан өзге жас жұбайлар немесе үлкен адамдар кішілердің атының соңына 「さん／ちゃん」 қосымшаларын жалғау арқылы оларға деген ерекше жақындықты бейнелейді. Жапон халқында адамдар арасындағы психикалық аралыққа баса назар аударылады. Әдетте өзінің жақын тіке туысқандарынан сырт туыстық қатынас ұзарған сайын туыстық атауларда күнгірт тартады және барынша сыпайы болады.

Бұдан сырт тіліміздегі туыстық атаулардың атап өтуге тиісті ерекше бір тұсы ол «Жеті ата, жеті ұрпақ» ұғымы. Қазақта жеті атаға толмайтын туыстар ара үйленуге тыйым салынған. Бұл медициналық тұрғыдан жақын туыстар ара некеленудің алдын алып қан тазалығын сақтаудан сырт, бірнеше ата араласса да жақын туыс саналып, береке-бірлікті нығайтып, татулықты сақтауда да аса зор маңызға ие. Ал жапон халқында біздегідей жеті атаға бөлу немесе жеті атаға толмай некелесуге тыйым салу дәстүрі жоқ. Оларда бұрынғы кездерде керісінше, патшалық әулетте немесе үлкен әулеттерде әулет ішінде өзара үйлену дәстүрі болған. Ол ұрпақтың немесе әулеттің байлығы басқа әулеттерге кетіп қалудан сақтану үшін болған.

Мейлі қандайда бір халық болсын, өзіне тән қайталанбас салт-дәстүрі, ұлттық психикасы, ұлттық құндылықтары болады. Біз бұл шағын ғана еңбегімізде қазақ тілі мен жапон тіліндегі туыстық атауларды толық салыстырып көрсете алмайтынымыз анық. Дегенмен, бүгінгідей жаһандану қадамы жиілеп, ұлт пен ұлт арасындағы қарым-қатынастар жаңа деңгейге көтерілген тұста өзімізге алыс-жақын ұлттардың тілі мен мәдениетін, құндылықтарын жете тану, ең әуелі өзіміз үшін де аса маңызды. Бұл транс-ұлттық байланыстар тұсында бәсекеге қабілетті ұлт ретінде танылуымызға да өз септігін тигізеді деген ойдамыз. Әрі осы шағын жұмысымыз осы бағыттағы жұмыстарға аз да болса өз септігін тигізеді деген сенімдеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1974-1986 ж. – 315 б.
- [2] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2008ж. – 280 б.
- [3] Диуанова Р. «Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың мағыналық құрылымы мен лексикографиялану ерекшеліктері», Алматы, 2010. – 404 б.
- [4] 木孝夫. ことばと文化[M]. 岩波店, 1973. – 109.

REFERENCES

- [1] Explanatory Dictionary of the Kazakh language. – Almaty, 1974-1986-315 P.
- [2] Explanatory Dictionary of the Kazakh language. – Almaty, 2008-280 P.
- [3] Diuanova R. "Semantic structure and features of lexicography of related names in the Kazakh language", Almaty, 2010. – 404 P.
- [4] Takaoki. Language and Culture[M]. Iwanami Store, 1973. – 109.

А. Солтанбекова

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, ф. ф.к., Алматы, Қазақстан
e-mail: madina-258@mail.ru

ӘДІЛДІКТІ ТУ ЕТКЕН ҒАЛЫМНЫҢ АСЫЛ МҰРАСЫ

Аннотация. Мақалада қазақ тіл білімінің тарланы, профессор, филология ғылымдарының докторы Ербол Жанпейісовтың ғылыми мұрасын дәріптеу, насихаттау, таныстыру мақсатында ғалымның ғылыми өміріне, еңбектеріне шолу жасалынды, кейбір идиоэтникалық бірліктер этимологиялық тұрғыдан талданды. Профессордың қазақ тілі этимологиясын, сөзжасам, функционалды грамматикасын ғылыми пән ретінде дамытудағы қосқан үлесі, жаңалығы, орны, мақсаты анықталып, соның нәтижесінде ғалымның ғылыми лингвистикалық мұраларының құндылығы айқындалды.

Тірек сөздер: ғалым, этнография, түркітану, материалдық мәдениет лексикасы, рухани мәдениет лексикасы, идиоэтникалық семантика, композитаның морфологиялық құрылымы.

А. Солтанбекова

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынұлы
старший научный сотрудник, кандидат филол. наук,
Алматы, Казахстан
e-mail: madina-258@mail.ru

БЛАГОРОДНОЕ НАСЛЕДИЕ УЧЁНОГО, ВЗЫВАВШЕГО К СПРАВЕДЛИВОСТИ

Аннотация. С целью популяризации, пропаганды, презентации научного наследия мэтра казахского языкознания профессора, доктора филологических наук Ербола Жанпейісова, в статье проведен обзор научной жизни, трудов ученого, этимологически проанализированы некоторые идиоэтнические единицы. Определены вклад, новизна, место, цель, вклад профессора в развитие этимологии словообразования, функциональной грамматики казахского языка как научной дисциплины, в результате чего определена ценность научного лингвистического наследия ученого.

Ключевые слова: ученый, этнография, тюркология, лексика материальной культуры, лексика духовной культуры, идиоэтническая семантика, морфологическая структура композита.

A. Soltanbekova

Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly
senior researcher, candidate of philological sciences, Almaty, Kazakhstan
e-mail: madina-258@mail.ru

THE GREAT LEGACY OF THE SCIENTIST WHO BROUGHT JUSTICE

Annotation. In order to popularize, promote, and present the scientific heritage of Kazakh linguistics, the article reviews the scientific life and works of the scientist-professor,

doctor of Philology Yerbol Zhanpeisov; some idioethnic units are etymologically analyzed. The article identifies the novelty, place, purpose, contribution of the professor to the development of etymology of the Kazakh language, word formation, functional grammar as a scientific discipline, as a result of which the value of the scientific linguistic heritage of the scientist is determined.

Keywords: scientist, ethnography, Turkology, vocabulary of material culture, vocabulary of spiritual culture, idioethnic semantics, morphological structure of composite.

Ербол Несіпбайұлы Жанпейісов қазақтың маңдайына біткен бір ғасырда бір туар ерекше болмысты, ешкімге ұқсамайтын рухани дүниесі өте бай, парасатты, тым қарапайым, нағыз ғалымға тән барлық қасиетке ие ірі этнограф, грамматист, түрколог, лексиколог, көркем проза шебері, әр сөзін салмақты, дөп айтатын, шыншыл жан еді. Мақтауды сүймейтін, атақ-даңқтан бойын алшақ ұстайтын, болмысы барынша қарапайым, туған күнін, тіпті мерейтойларын да атап өтуге рұқсат етпейтін, қазақ тілін зерттеуде тындырған ісі толайым болса да, оны жұртшылыққа жария еткісі келе бермейтін ағамыздың ғылымдағы еңбегінен көпшілік хабардар болсын, жас ұрпақ таныс болсын деген ниетпен қалам алып отырмыз.

1957 жылы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтына кіші ғылыми қызметкер ретінде орналасудан бастап, өмірінің соңына дейін осы Институтта аға, жетекші, бас ғылыми қызметкер болып табан аудармай еңбек етті.

Е.Жанпейісовті ең бірінші түркітанушы деп айтар едім, себебі ағай «әр еңбегін, тіпті сол еңбектің ішіндегі зерттеу нысаны ғып алған идеотникалық атауларды міндетті түрде түркі тілдес халықтардың мәдениетімен, тарихымен, этнографиясымен, ауыз әдебиетімен таныстыра отырып, байланыстыра отырып, ортақ мағынасына терең үңіле отырып, салыстыра зерттейді. Сондай зерттеулердің қатарына ғалымның ең алғашқы еңбегі «Қазіргі қазақ тіліндегі модаль сөздер» атты кандидаттық (1958) диссертациясын жатқызуға болады. «Ғалымның бұл еңбегі қазақ тіл білімінде ғана емес, түркітануда модаль сөздер жайлы жазылған тұңғыш еңбек болды. Модаль сөздерді түркітануда қазақ тіл білімінде алғаш зерттеу нысаны етіп алып, сөз таптарының қатарына қосқан профессор Е.Жанпейісов оларды есімді (*сияқты, сықылды, секілді, тәрізді, шамасы, тәрізі, зайыры, мүмкін, бәлки (бәлкім), рас, керек, қажет, әрине, әлбетте, әлбетте*) және етістікті (*білем, көрінеді, дейді, екен*) деп бөледі [1]. Профессор Е.Жанпейісов – қазақ тіл біліміне модаль сөздерді жеке сөз табы ретінде енгізген ғалым. Оларды есімді және етістікті модаль сөздер деп екіге бөліп қарастырады, түркі тілдерінде модаль сөздер мен модалді тіркестердің жасалуының синтаксистік құрылысын анықтай отырып, жасалу жолдарының 6 түрін көрсетіп береді.

«Өткен ғасырдың аяғында Е.Жанпейісовтің «Абай жолы» эпопеясының тілін, ондағы ұлттық кодтар мен символдарды этнолингвистикалық тұрғыда терең зерделеген құнды еңбегі алдымен қазақ тілінде «М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі» деген атпен, кейіннен орыс тілінде «Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауэзова)» атты еңбегі қазақ этнолингвистикасы мен этимологиясы салаларында жаңалығы мол, іргелі зерттеу ретінде танылған болатын [2].

Ғалымның «Қазақ тілінің этномәдени лексикасы (М.Әуезов шығармалары негізінде)» (1991) деген тақырыпта қорғаған докторлық диссертациясы лингвомәдениеттану мен этнолингвистика салаларында таптырмас, жоғары ғылыми негіздегі, тіпті қазіргі зерттеумен айналысып жүрген магистранттар мен докторанттарға жалпы тіл мен әдебиетті қатар зерттеп жүргендерге өте қажетті материал деп білемін. Қазақтың сөздік қорын материалдық мәдениет лексикасы, рухани мәдениет лексикасы, халықтық өлшемдер лексикасы, туыстық және отбасылық қарымқатынас лексикасы, астрономиялық терминдерге, алғыс, қарғыс, бал ашуға қатысты сөздерге, қиял-ғажайып жануарлардың, жындардың атауларына, халықтық

медицинада қолданылатын сөздерге, халықтық өлшемдерге, тағам атауларына, туыстық қатынастарға байланысты атауларға, антропонимдерге, топонимдерге, этнонимдерге бөліп қарастырады.

Профессор Е.Жанпейісов ҚР ҰҒА Хабаршысы журналының 4 санында (2005, №3, 2006, №1 2006, №4, 2007, №2) жариялаған «Төрт түлік төңірегінде» атты мақалаларды нағыз этимологиялық бағытта жазылған циклді мақалалар топтамасына жатқызамыз. Тіпті мақала деуге де келмес. Бір түлікке арналған бір мақаланың өзі көлемі үлкен, жан-жақты кешенді талдау жасаған, әр түлікке қатысты атаулардың идиоэтникалық семантикасын ашып беретін, этимологиялық талдау жасаған ғылыми еңбек.

Жылқыға арнаған бір мақаласының өзі он-он бес бетті құрайды. Мысалы, жылқы асылын сипаттауда «тұлпар» идиоэтникалық бірлігін түркі тілдес халықтардың көне еңбектерімен, сөздіктерімен салыстыра отырып, кешенді талдау жүргізеді. «Тұлпар» этнонимі – жылқыға қатысты атау. Жылқы түлігін асыл текті тұлпар деп атайды. Профессор Н.Уәлиев «қазанат» деп аталатын «бәйге аттары», «жаугершілікке мінетін аттар» қатарында қарастырады. Түркі тілдерінде «конь боевой», «крылатый конь» келесі бір ауыспалы мағынасында ерінен айырылған әйел «тұлпардан қалған тұяғым» деген фразеологиялық тіркестің білдіретін мағынасы осы. Тіпті бұрындары «боевой конь» мағынасын түркі тілдерінде біртұтас тұлпар сөзі емес, тұл бөлігі де білдірген екен. *Тұл, тул, тек* жесір қалған әйел мағынасынан әлде қайда кең ұғымда жасалатындығын айтады. Сондай-ақ «вверх одежды», «внешность» мағынасын да білдірген екен (шуаш тілінде). Осы мағынасы *тыс, сырты, үсті* деген лексемалар «тұл» сөзінің басты мағынасы екендігін аңғаруға болады, қайғы мен қуаныш, жаулық сияқты жағдайларға сәйкес *-да -де* жұрнағы арқылы деривацияланып, адам мен аттың, кейбір заттардың үстін, сыртын білдіреді екенін аңғаруға болатындығын айтады. «Тұлда» етістігі адамның, малдың, тағы басқаның сырт тұрпатын, тысқы қалпын («внешность») әлде бір азалы, қаралы күйді, біз сөз етіп отырған жағдайда «жесір (яғни иесіз) қалғандықты» нышандайтын (символдайтын) түске енгізуді білдіреді. Профессор Е.Жанпейісов *тұл тақия, тұла бойы, тұл ат, ат тұлдау* сияқты сөздердің құрамындағы *тұл* лексемасының мағынасын түркі тілдес халықтардың зерттеулерімен салғастыра отырып, шығу төркінін анықтап береді. Сонда *тұл* лексемасы «жесір», «иесіз» (тұл қатын) деген мағынамен қоса, киімнің сырты ғана (тұл тақия) емес, жанды-жансыз, өзге де түрлі затқа қатысты «үст», «бет», «тыс», яғни жалпы заттың, нәрсенің «сырт» мағынасын да білдіреді [3]. *Тұл* сөзінің семантикасы тек «траур» мағынасымен ғана өлшенбейді, сонымен қатар жақсылықтың, ізгіліктің, салтанаттың да нышанын білдіретіндігін ғалым тілдік деректер келтіре отырып анықтап береді. *Тұл қара ат, тұл қазан ат* фразеологизмдері «отличный, выдающийся скакун» екендігін аңғартады.

Ал **түйе** малына қатысты этнонимдер қатарын көптеген тіркестермен фразеологиялық орамдармен, тілдік деректермен зерттейді. Мысалы, *жампоз* сөзінің шығу тарихына шолу жасап көрейік. *Жампоз* нар мен айыр түйенің будандасуынан туған асыл тұқымды түйе. Ауыспалы мағынада жігіттің төресі, алғыр, өткір, пысық дегенді білдіреді. *Жампоз, жанпоз, жамбоз* сияқты дыбыстық өзгеріске ұшыраған варианттары бар. «Жампоз» композитасының морфологиялық құрылымына талдау жасау арқылы иран тіліндегі *жам* мен түріктік *поз, боз* деп екі бөлек сөзге мүшелеуге болатындығын айтады. *Жам* бөлігі иран тілінде феодалдарға берілген титул, атақ, данқ мағынасын береді, тағы бір мағынасы *тек, тұқым* дегенді білдірген екен. Сонымен «жампоз» композитасы *асыл, тек, асылзада, бекзада* сияқты мазмұнда сипаттауға болады [4]. *Бозбала, бозжігіт* атауларында *боз* лексемасы текті, тұқымды білдірсе керек. Ғалымның бұл талдаулары концептуалды тұрғыдан бір тілдік код аясында ғана емес, барлық семалар қатарын байланыстыра зерттейтіндігін көреміз. Бұл этимологиялық талдаулар әдеби, мәдени, фольклористика, тарихи семаларды кеңінен аша түседі.

Ғалымның көркем прозаға ден қойып, қазақ тілінің стилистикасына басымдық

берген екі шығармасын атап өтпесек болмас. Ол кісінің қаламынан туған «Қазақ прозасының тілі» (1968), «Абай жолы» эпопеясының тілі» (1976) атты жеке монографиялар, авторларының бірі болған «Қазақ әдеби тілінің тарихы» (1968), «Қазақ тілінің стилистикасы» (1974) еңбектері қазақ тіл біліміндегі стилистика ғылымының енді қалыптасып келе жатқан шағында таптырмас еңбек болып саналды. Үш рет басылып, қайта өңделіп жарық көрген еңбектің лексикалық стилистикасын жазып шықты.

Е.Жанпейісовтің «Қазақ грамматикасы» (2002) атты үлкен академиялық деңгейде жазылған еңбектің бастауында тұрды. Қазақ тілінің төрт саласын және сөзжасам қосымшаларын түгел қамтитын еңбектің жарыққа шығуына қажырлы еңбек етті. Көз майын тауысып, әр сөзінен қате кетпесін деп мұқият қарап, үлкен ыждаһаттылықпен, жауапкершілікпен бірнеше мәрте оқып шықты. Сөзжасам саласының дербес сала ретінде танылуы «Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» (1989) атты еңбекпен тығыз байланысты. Профессор Е.Жанпейісов осы еңбекте қандай да бір тілдік құбылысты стильдік өңіне қарай талғап қолдану қажеттігін, қай тілде де қандай бір сөз болмасын, ол өзінің табиғаты, жалпы қолданылу ерекшелігі жөнінен көбінесе белгілі, бір ғана стильге бейімдірек тұратындығын тұжырымдап берді, сөз болатын сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық тізбек сияқты терминдерді ғылыми айналымға енгізген авторлардың бірі болды.

2005 жылдардың басында Тіл білімі институтының Грамматика бөлімінде «Қазақ тілінің функционалды грамматикасы» атты іргелі зерттеудің басы-қасында болып, енді ғана ғылыми айналымға еніп жатқан «үшөктің (триада)» теориясының (семантикалық категория, қызметтік (функционалды-семантикалық өріс, категориялық жағдаят) хронологиялық ретін сипаттап береді. Профессордың осы саланың бастау ұғымдарына арналған «Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары» атты мақаласының өзін бір диссертациялық жұмысқа арқау болар бірегей еңбек деп айтып кетуге болады. Тың саланың теориялық ұстанымдары мен ғылыми негізін қалап жатқан тұста, жаңа бағыттағы тың саланың теориялық ұғымдарын түсіну қиын болып жатқанда Ербол ағайдың осы еңбегі үлкен көмек болды. Ғалым әрдайым шәкіртеріне: «Мысалыңды көбейт, әсіресе, М.Әуезовтің шығармаларынан мысал жина, жинаған материалың көп болған сайын жұмысыңның теориялық базасы жақсылап қаланады», – деп кеңес беріп отыратын. Қазіргі таңда тіл білімінің осы саласы бойынша қалың екі томдық ұжымдық монография жарық көрді. Бұл еңбектердің жарық көруінде, бастауында Ербол Жанпейісов тұрды.

Ғалымның 2018 жылы жарық көрген «Қазақ ескіліктері» атты еңбегінде түркі тілдерінің материалдары арқылы этномәдени құндылықтарды, оның ішінде заттық мәдениет сипатындағы идиоэтникалық бірліктердің құрылымдық-семантикалық табиғаты мен этимологиясын ашады. Этнолингвистика саласының табиғатын тереңінен зерттей білген, түркі әлеміне еркін бойлай білген ғалым осы кітабында ұлт, этнос, тіл мен мәдениеттің бір-бірінен ажырамас нәзік дүние екендігін баса айтты. Тек қазақ тілінің ғана емес қазіргі түркологияның үлкен жетістігі болып табылады. Ғалым бұл кітабында белгілі бір сөздің астарын, шығу тарихын, этимологиясын жан-жақты сөздіктерден іздеді. Ғалым ең алдымен баскиім үлгілерінің, оның ішінде *сәукеле* атауының идиоэтникалық және құрылымдық көп аспектісін қарастырудан бастайды. Көшпенділер өркениетінде ғажайып өнер туындысы саналатын бұл баскиім – бір бүтін символдар жүйесі, әлемнің кіші моделі. Қазақтың киім киіс әдебінде сәукеленің алатын орны ерекше. Адам денесінің бас жағын жауып тұрған жамылғы қатарына, ұзатылып бара жатқан қыздың баскиімі қатарына жатқызған, сонымен қатар қазақ халқының байлығы мен сән-салтанатының, мәдениеті мен өнерінің озық үлгісі, өнер туындысы ретінде бағаланатын өте қымбат этнографиялық мүлік. Ғалым «Қазақ ескіліктері» атты еңбегінде сәукелені бір бүтін символдар жүйесі, әлемнің кіші моделі ретінде көрсетіп, тарқатып түсіндіріп береді [5]. Яғни символдық бейнесін үш бөлікке бөліп, әр бөліктің атқарар қызметін, этимологиясын, өзіндік мәдени болмысын ашып

береді. «Сәукеленің төбесіне қалаатын үкі шоғы үкі киелі құсының қауырсындары саналады. Ал бұл құс аспан символы яғни аспан әлемінің символы болып саналады. Ал сыртқы әсемдігін білдіретін алтын, күміс әшекейлер, екі жағындағы жалпақ лентасы сияқты бөліктері ортанғы жер үсті әлемінің символдық көрінісі болып табылады», – дейді. Осы жерде тағы бір назар аударатын нәрсе, сәукелені безендіруге пайдаланылатын әшекей бұйымдардың, оның ішінде *бетмоншақ* композитасының өзі белгілі бір символға түзілгендігін атап көрсеткен жөн. *Бетмоншақ* – сәукеленің екі жағына салбырата бірнеше қатар ілініп тұратын моншақ. Ғалым бетмоншақтың бір қарағанда жамылғының рөлін атқарып тұрғанын, ал екінші бір қызметі, оның символдығында екендігін айтады. «Символ-дығы өз кезегінде моншақтың түсінде, яғни ақтығында жатыр. Ақ түс қыз баланың пәктігіне тұспал». [5, 29]. Яғни толық сәукеленің өзі белгілі бір символдық жүйе қатарын құрайтындығын бірі білсе, бірі білмес. Ағайдың бұл кітабы, өкінішке қарай, аяқталмай қалды деп айтуға болмас. Ғалымның ғұмыры ұзағырақ болғанда, бұл еңбек ары қарай толықтырыла түсер еді. Дегенмен бұл кітаптың өзі монографияға тән құрылымнан асып кетеді. Бір сөздің астарын, шығу тарихын, этимологиясын жан-жақты сөздіктерден іздейді. Ағай – тек қана этнолингвист қана емес, сонымен қатар түрколог, онимдер мен топонимдерді, оронимдерді жеке сала ретінде қарастырмаса да, терең түсінік беріп отырған ономаст ғалым. Оның дәлелі бір ғана мысал Ұлытау оронимі мен Алатау сөздеріндегі *ұлы* мен *ала* бөліктері сөздерін бір-біріне тіреле, ұласты көп тау тізбесі мағыналарын береді дейді. Ұлытау «великая гора» емес, Алатау «пестрая гора» ғана емес, яғни бұл сөздердің алдыңғы *ұлы*, *ала* бөлік-тері тек алалықты, ұлылықты ғана білдірмейді, ғалым сонымен қатар қазақтың ұлан ғайыр байтақ дала төсінде «қаздай тізіліп ұзын салқар керуенді елестететіндей» ұғым қалдыратындығын айтады. Бір-бірімен тізбектеліп, тіреле, үзілместен өзара ұштасты, ұласты көп тау тізбесі мағынасын білдіретін формалар деп сипаттауға болатындығын алға тартады.

Келешекте «Ғалымның хаты өлмейді» деген қиғиданы берік ұстана отырып, шәкірттік парызымыз деп санап әрі қазак ғылымының алдындағы борышымыз деп шыншылдықты жаны сүйетін, ғылымда еш бүкпесіз турасын айтатын Ербол ағайдың жазып қалдырған мұрасын шашпай тізбектеп, ғылыми айналымға түсіріп, кез келген оқырманға қолжетімді болу үшін электронды нұсқасын дайындау жұмыстары мен насихаттау істерін жүргізетін боламыз.

Сөзімнің соңын ғылыми жетекшім, рухани әкем бола білген Ербол Жанпейісовтің өз сөзімен аяқтағым келеді:

Кімде-кім қазіргі уақытта өзінің ана тілін, өзінің әдебиетін сыйламаса, бағаламаса, оны сауатты, мәдениетті адам деп санауға болмайды. Өйткені мұндай адам өзінің ой өрісі, рухани сапасы жағынан бір жақты болып қалады... Жақсы қазақ болып алмай, жақсы орыс та бола алмайсың. Әуелі жақсы азамат болып, өз ортаңа, халқыңа адамшылық танытсаң, өзге елдің адамы болып та жарыспайсың. Барлық рухани байлық атаулы қай халықта да оның тілінен бастау алады. (Ербол Жанпейісов).

Қосымша:

«Кімде-кім қазіргі уақытта өзінің ана тілін, өзінің әдебиетін сыйламаса, бағаламаса, оны сауатты, мәдениетті адам деп санауға болмайды. Өйткені мұндай адам өзінің ой өрісі және рухани сапасы жағынан бір жақты болып қалады... Жақсы қазақ болып алмай, жақсы орыс та бола алмайсың. Әуелі жақсы азамат болып, өз ортаңа, халқыңа адамшылық танытсаң, өзге елдің адамы болып та жарыспайсың.»
Барлық рухани байлық атаулы қай халықта да оның тілінен бастау алады.

Еңбектер тізімі (толық емес):

1. *Жанпейісов Е.* Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары // ҚР ҰҒА Хабарлары. 2003, № 1. – 41-50-бб.
2. *Жанпейісов Е.* Синтаксистің тарланы (филол. ғыл. докторы, проф. Ә.Рақыштың 75 жылдығына арналған) // әл-Фараби атын. Қазақ Ұлттық университеті Хабаршысы. Филология сериясы. 2005, № 4.
3. *Жанпейісов Е.* Төрт түлік төңірегінде: жылқы // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 2006, № 1.
4. *Жанпейісов Е.* Төрт түлік төңірегінде: сиыр // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 2006, № 4.
5. *Жанпейісов Е.* Төрт түлік төңірегінде: кой, ешкі // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 2007, № 2.
6. *Жанпейісов Е.* Түйе түлігі төңірегінде қалыптасқан идиоэтникалық семантика // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 2005, №3.
7. *Жанпейісов Е.* Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары // ҚР ҰҒА Хабарлары. 2003, № 1. – 41-50-бб.
8. *Жанпейісов Е.* Төрт түлік төңірегінде // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 2005, № 3.
9. *Жанпейісов Е.* Тіл жағына аса жауапты қараған // Аңыз адам. 2010, қараша (№ 10).
10. *Жанпейісов Е.* Модальные слова в современном казахском языке. Дисс... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1958. – 164 с.
11. *Жанпейісов Е.* Қазақ ескіліктері. - Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018. - 352 б.
12. *Жанпейісов Е.* М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі (тарихи-этимологиялық байқаулар, материалдар). – Алматы, 1976 ж.
13. *Жанпейісов Е., Балақаев М., Томанов М., Манасбаев Б.* Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 2005.
14. *Жанпейісов Е.* Қазақ прозасының тілі. Алматы: Ғылым, 1968. – 268.
15. *Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е.* Қазақ әдеби тілінің тарихы.
16. *Жанпейісов Е.* Модальные слова в современном казахском языке. – Алматы: Ғылым, 1958. – 182 с.

Ғалымның жетекшілігімен қорғалған кандидаттық, докторлық диссертациялар:

1. Тұрышев А. М. Көпеев шығармаларының этномәдени тілі. 10.02.02 – қазақ тілі. – филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2005. – 295 б.
2. Ерназарова Г. А. Байтұрсынұлының публицистикалық стильдерінің негіздері. 10.02.02 – қазақ тілі. – филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2004. – 116 б.
3. Тураева А. Қазақ тіліндегі белгілілік пен белгісіздіктің функционалды-семантикалық категориясы. 10.02.02 – қазақ тілі. – филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2008. – 126 бет.
4. Айтмұхашева А. Ғұрыптық фольклор лексикасының идеосемантикалық сипаты. 10.02.02 – қазақ тілі. – филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2007. – 135 б.
5. Үсенбаева С. Көркем мәтіндегі сөйлеу тілінің лингвостилистикалық қызметі (Т. Нұрмағанбетов шығармалары негізінде). 10.02.02 – қазақ тілі. – филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2008. – 141 б.
6. Қарағұлова Б. Тарихи жырлар лексикасы. 10.02.06 – түркі тілдері. – филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2002. – 128 б.

7. Дүсіпбаева Қ. Киелі сандар қазақ ескіліктері жүйесінде. 10.02.02 – қазақ тілі.– филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2003. –134 б.

8. Құлманов С. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі. 10.02.02 – қазақ тілі. – филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2004. –156 б.

9. Солтанбекова А. Қазақ тіліндегі шақтық локалдылық/бейлокалдылықтың функционалды-семантикалық категориясы. 10.02.02 – қазақ тілі. – филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 128 б.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Құлманов С. «Қазақ тіліндегі кейбір зат есімдердің модаль мағынада жұмсауы жайында» // <http://www.rusnauka.com/>, 2013 ж.

[2] Исаева Г. Тіл білімінің жаңа туындысы. // <https://tilalemi.kz/>, 1-тамыз, 2019 ж.

[3] Жанпейісов Е. Төрт түлік төңірегінде: жылқы // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 2006. № 1. – 4 б.

[4] Жанпейісов Е. Төрт түлік төңірегінде// ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 2005. № 3. –12 б.

[5] Жанпейісов Е. Қазақ ескіліктері. –Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018. –352 б.

REFERENCES

[1] Kulmanov S. "About the use of some nouns in the Kazakh language in the modal sense" // <http://www.rusnauka.com/>, 2013

[2] Isaeva G. A new work of Linguistics. // <https://tilalemi.kz/>, August 1, 2019

[3] Zhanpeisov E. In the vicinity of four products: horses // Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Language, Literature Series, 2006. No. 1. – 4 p.

[4] Zhanpeisov E. In the vicinity of four foodstuffs // Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Language, Literature Series, 2005. No. 3. –12 P.

[5] Zhanpeisov E. Kazakh Antiquities. –Almaty: Publishing House" Kazak Tili", 2018. – 352 P.

С.Б. Жұмағұл¹ , Н.М. Қайралапов²

¹филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ әдебиеті кафедрасы,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²Түркістан облысы, Созақ ауданы, Ләнде Бөкенов атындағы
жалпы орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Түркістан, Қазақстан

*e-mail: Nurgisa.kayralapov@mail.ru

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЖАНРЫ ЖӘНЕ ҚҰЛМАТ ӨМІРӘЛИЕВ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Аннотация: Мақалада көне түркі жазба ескерткіштерінің жанрлық сипаты, ерекшеліктері қарастырылады. Көне түркі әдеби ескерткіштерінің жанрын айқындау – тек олардың көркемдік қуатын, поэтикалық құнарын саралау ғана емес, аталмыш туындылардың тарихи, стратегиялық маңызын, негізгі идеялық мұратын, миссиясын бағалау болып табылады. Аталмыш мәселе бойынша соңғы бір ғасырдан астам уақытта көптеген тарихшылар мен әдебиеттанушылар, тілші-ғалымдар ғылыми пікірлер білдірген. Еңбекте жазба ескерткіштерді поэзиялық және прозалық туынды деп таныған ғалымдардың негізгі ғылыми дәлелдері және мәтін негізіндегі талдаулары беріліп, салыстырылады. Сонымен қатар көне түркі әдеби жәдігерлерін зерттеуші Құлмат Өмірәлиевтің аталмыш мәселеге байланысты зерттеу еңбектерінің ерекшеліктері, негізгі тұжырымдары мен қорытындылары сараланып, ғылыми маңыздылығы көрсетіледі.

Тірек сөздер: көне түркі жазба ескерткіштерінің жанры, поэзиялық және прозалық ерекшеліктер, Құлмат Өмірәлиев зерттеулері.

С.Б. Жұмағұл¹, Н. Қайралапов²

¹доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан.

²учитель казахского языка и литературы средней школы имени Ланде Букенова
Сузакского района Туркестанской области
Туркестан, Казахстан

*e-mail: Nurgisa.kayralapov@mail.ru

ЖАНР ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ И ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛМАТА ОМИРАЛИЕВА

Аннотация: В статье рассматриваются жанровая характеристика и особенности древнетюркских письменных памятников. Определение жанра древнетюркских памятников заключается не только в анализе их художественной силы, поэтической ценности, но и в оценке исторического, стратегического значения, основной идеологической миссии этих произведений. Уже более века многие историки, литературоведы и ученые-лингвисты с научной точки зрения комментируют эту проблему. В статье анализируются и сравниваются доказательства ученых, которые признали памятник как поэзию и прозу, и приводятся примеры, доказательства из текста памятников. В то

же время рассматриваются особенности основных выводов и аргументов исследования исследователя древнетюркских литературных памятников К. Омиралиева по этой проблеме, и выявляется их научная значимость.

Ключевые слова: жанр древнетюркских письменных памятников, поэтические и прозаические особенности, исследования Кулмата Омиралиева.

S. B. Zhmagul¹, N. M. Kairalapov²

¹Doctor of Philology, Professor, Department of Kazakh Literature,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan.

²Teacher of the Kazakh language and literature of the secondary school named after
Lande Bukenov, Suzak district, Turkestan region
Turkestan, Kazakhstan

*e-mail: Nurgisa.kayralapov@mail.ru

ANCIENT TURKIC WRITTEN MONUMENT GENRE AND KULMAT OMIRALIEV'S RESEARCH

Annotation. The article considers genre features of ancient Turkic written monuments. Studies, opinions and conclusions of scientists related to this genre have been analyzed. The definition of the genre of ancient Turkic monuments consists not only of the analysis of their artistic power and poetic value, but also the evaluation of the historical, strategic significance and the main ideological mission of these works. For more than a century, many historians, literary critics and linguists have been commenting on this problem from the scientific point of view. The article analyzes and compares the evidence of scientists who recognized this monument as poetry and prose, and provides examples and evidence from the text of the monuments. At the same time, the features of the main conclusions and arguments of K. Omiraliyev's research on this problem are considered and their scientific significance is revealed.

Keywords: genre of ancient Turkic written monuments, poetry and prose features, research of Kulmat Omiraliyev.

Орхон-Енисей бойынан табылған көне түркі жазба ескерткіштерінің мәтіні оқыл-ып, ғылыми айналымға түскен соңғы бір ғасырдан астам уақытта олардың жанры туралы көптеген ғалымдар пікірлер білдіріп, зерттеулер жүргізіп келеді. Зерттеу еңбектердің сипатына байланысты арнайы зерттеулер мен жанама пікірлер, ал олардың авторларына қатысты лингвистер мен әдебиеттанушылар, тарихшылар тарапынан жүргізілген зерттеу жұмыстары деп қарастыруға болады. Негізінен ғалымдардың бір тобы көне мұраларды поэзиялық туынды десе, бір бөлігі прозалық шығарма деп танып, олардың әртүрлі ерекшеліктерін алға тартқан. Көне жәдігерлердің жанрлық сипатына байланысты зерттеулер М. Әуезов, Ә. Марғұлан, А. Щербак, Л. Гумилев, Ф. Корш, М. Богданова, Н. Бернштам, И. Стеблева, Н. Келімбетов, М. Мағауин, М. Жолдасбеков, С. Кляшторный, Ф. Айдаров, Қ. Өмірәлиев, М. Дүйсенов, т.б. ғалымдардың еңбектерінде кездеседі.

Мақаланы жазу барысында сипаттау, талдау, салыстыру әдістері қолданылады. Көне әдеби ескерткіштердің ғалымдар зерттеулеріндегі прозалық және поэзиялық сипаты жеке-жеке беріліп, олардың ғылыми пікірлері мен тұжырымдары мәтін негізінде көрсетіледі. Қ. Өмірәлиевтің көне түркі жәдігерлерінің жанрына байланысты зерттеулерінің ерекшеліктері де қарастырылады.

Бұл мақалада көне түркі әдеби жәдігерлерінің жанрлық ерекшелігіне тоқталуды және аталмыш мәселеге байланысты әр кезеңде жарияланған ғалымдардың, зерттеу-

ші Қ. Өмірәлиевтің еңбектерін қарастыруды мақсат тұттық. Осыған орай мынадай міндеттер қойылды: а) көне түркі жазба ескерткіштерінің жанрына қатысты зерттеулерді қарастыру; ә) олардың жанрлық сипатының поэзиялық және прозалық ерекшеліктеріне қатысты ғалымдардың зерттеулерін салыстыру, мәтін негізінде көрсету; б) аталмыш мәселе бойынша Қ. Өмірәлиев зерттеулерінің ерекшеліктеріне тоқталу.

Көне түркі әдеби жәдігерлерінің жанрлық сипатына байланысты Ф. Корш олардың мәтіндерінен ырғақты үзінділерді анықтауға тырысса, М. Богданова, А. Бернштам, А. Унгвинская, И. Стеблева, М. Жолдасбеков сынды ғалымдар жазба ескерткіштерді поэзиялық туынды деген тұжырымға келген. Сонымен қатар М. Әуезов, Ә. Марғұлан еңбектерінде де халық ауыз әдебиеті мен көне түркі мұраларының тығыз байланыстылығы жөнінде айтылады.

Жалпы көне түркі мұраларын поэзиялық туынды санаған ғалымдардың қорытындысынан олардың поэзияға тән бірнеше ерекшелікке тоқталатындығын аңғаруға болады.

Біріншісі – аталмыш мұралардың халық ауыз әдебиеті үлгілерімен, батырлық эпостармен байланыстылығы. Бұл жайында М. Богданова: «Енисей және Талас қырғыз жазбалары барлығы дерлік тұрмыс-салт жырлары, еске алу әуендері, ода мен панегирикалық жанрларға құрылған халықтық поэтикалық шығармашылық» [1, 46-б.], – дейді. Ал жазба мұралар мен эпостардың арасындағы байланыс туралы Мұхтар Әуезов: «Орхон жазулары деген не? Бұл күнге дейін оларды тіл тарихының ескерткіштері ретінде зерттеп жүр. Соған қоса олар фольклордың мейлінше көне үлгілерінің де ескерткіштері емес пе? Сол жазуларда эпостық аңыздардың шағын да ықшам фабулалық желілері бар ғой» [2, 243-б.], – десе, Әлкей Марғұлан: «VI-VIII ғасырлардағы халық фольклорында эпостық поэзияның Орхон ескерткіштерінде жазылып қалған ең ертедегі ақындық тәсілдері мен дәстүрлері белгілене бастаған. Бұл поэзияның элементтерін Күлтегін мен Білге ханның басындағы құлпытастарына жазылған жазулардан көруге болады. Бұл жазулардың тексті эпостық әңгіме стилінде жазылған» [3, 117-б.], – дейді. Бұл тұрғыдан алғанда, жоғарыдағы ғалымдар пікірінен көне жәдігерлер өзіне дейінгі ауыз әдебиеті құнарын бойына сіңірумен қатар, өзінен кейінгі халықтық мұралардың, әсіресе поэзиялық үлгідегі туындылардың бастауына, қайнарына айналды деген тұжырымды байқаймыз. Сонымен қатар осы бағыттағы еңбектерден Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі фольклорға тән синкреттілік, сюжеттік желі ұқсастықтары мен бай дидактикалық сөз қолданыстарының кейінгі халық шығармашылығына интерпретациялануын зерттеу, салыстыру жұмыстарын көреміз. Осындай талдаулар М. Жолдасбеков еңбегінің «Орхон ескерткіштері және қазақ эпосы» бөлімінде кездескендіктен, бірнеше мысалмен шектелуді жөн көрдік:

1) Теңрі тег, теңрі йаратмыш	Тәңірідей тәңіріден жаралған [4, 41-б.];
Үзе көк теңрі,	Биікте көк тәңірі,
Асра йағыз йер қылынтұқда	Төменде қара жер жаралғанда,
Екін ара кісі оғлы қылынмыс.	Екеуінің арасында адам
баласы жаралған [4, 44-б.];	
Үзе түрк теңрісі,	Көкте түрк тәңірісі,
Түрк ыдук йері, субу.	Түріктің қасиетті жері, суы.
Анча тіміс:	Былай депті:
«Түрк будун йок болмазун» –	«Түркі халқы жойылмасын», –
– тійін	– дейді,
«Будун болчүн», – тійін,	«Ел болсын», – дейді [4, 47-б.].
2) Қанум қаған йіті йегірмі	Әкем ханға он жеті ер еріпті [4, 47-б.];
ерін ташықмас.	
Тіріліп йетміс ер болмас.	Жиылып жетпіс ер бопты [4, 47-б.];

(Қа) мұғы йеті йүз ер болмыс.	Қолы жеті жүз ер болыпты [4, 47-б.];
Қырық артук(ы) йіті	Қырық жеті рет аттанды [4, 48-б.].
иолы сүлеміс	
3) Боз атын бініп тегді.	Боз атын мініп шапты [4, 53-б.];
Кедімліг торығ ат бітіг тегді.	Ерттеулі торы атын мініп шапты [4, 53-б.];
Ақ адғырығ бініп,	Ақ айғырына мініп,
Оплайу тегді.	Шабуылға ұмтылды [4, 53-б.];
Күлтігін Аз айғызын	Күлтегін аз қарагерді
бініп тегді.	мініп шапты [4, 56-б.].
4) Анта кісре інісі қаған	Соңындағы інілері қаған
болмыс ерінч,	болған,
Оғлу та қаған болмус ерінч.	Ұлдары да қаған болды
Анта кісре інісі ечісін тег	Соңындағы інісі
қылынмадық ерінч,	ағасындай болмады
Оғлу қанун тег қылынмадук	Ұлдары әкесіндей болмады
ерінч.	
Білігсіз қаған олурмус ерінч,	Біліксіз қағандар отырған екен,
Йаблақ қаған олурмус ерінч,	Жалтақ қағандар отырған екен.
Бүйруқы йеме білігсіз ерінч,	Әміршілері де біліксіз екен,
Йаблақ ерміс ерінч.	Жалтақ болған екен [4, 45-46-б.].

Жоғарыда келтірілген мысалдардың біріншісі мен екіншісінде берілген тәңірі, дүние туралы ой, таным және жеті санының қайталануы, мистикалық сенім мен мифтик ойлау, қабылдау кейінгі фольклорлық, әсіресе, эпостық шығармаларда жиі кездесіп отырады. Сонымен қатар «Күлтегін» жырындағы батырмен бірге оның тұлпарының да берілуі кейінгі жырларда кең өріс алса, ал төртінші мысалдағы қайталау эпостық шығармаларда ерекше мәнге ие көркемдік тәсілге айналған.

Көне жазба ескерткіштерді поэзиялық туындыларға жатқызатын ғалымдар зерттеулерінің басты екінші бағыты – сына тастағы жазулардың композициясын, ырғақ, ұйқас, дыбыстық жүйесін, стиль ерекшелігін анықтау мақсатында ғылыми өлеңтану аясында жүргізілген зерттеу еңбектер. Мұндай жұмыстар Н. Бернштам, Ф. Корш, И. Стеблева, М. Жолдасбеков, т.б. ғалымдар еңбектерінде кездеседі.

Ғалым И. Стеблева көне жәдігерлердің берілу формасы туралы: «Туған елінің тәуелсіздігі мен құлдыққа қарсы күресін, халқына және оның ерлеріне деген сүйіспеншілігін ақындық шабытпен жазған Орхон текстерін жалаң тарихи (тарихи-өмірбаяндық) деректемелерге жатқыза қоюға бола ма екен? Керісінше, белгілі бір ақындық дәстүрдің ортасында туған осы жазуларды тарихи-ерлік поэма деп тану әлдеқайда орынды болар еді» [5, 61-б.], – дейді. Ал мәтіндердің құрылысына байланысты ол Орхон жазба мұраларын сегіз бен он үш аралығындағы буыннан тұратын, төрт тармақты шумақтардан құралған туындылар деген қорытындыға келсе, М. Жолдасбеков И. Стеблеваның төрт тармақты шумақтар туралы пікірін жоққа шығарып, «Орхон ескерткіштерінің үш, төрт, бес, алты, сегіз тіпті онан да көп жолды шумақтардан тұратындығын, әр алуан ұйқасты, әр буынды, көбіне 7-8 буынды болып келетін жыр өлшеміне негізделгенін байқауға болады» [4, 99-б.], – дейді. Ғалым аталмыш мұраларды үштен он бес буын аралығындағы 727 жыр жолынан тұрады деп есептеген. Сонымен қатар екі ғалым да олардың композициясына қатысты ой түйдегіне бағынған бөліктерден (циклдардан) тұратын ерекшелігін айтқан. Ал ырғақ, ұйқас мәселесіне қатысты И. Стеблева көне мұраларда ырғақ ямб, анапест

өлшемдері көмегімен жасалғандығын айтса, М. Жолдасбеков өлең ұйқастары аз ұшырасады, жыр үлгісіндегі ойға негізделген ұйқасым бар деген қорытындыға келген.

Ал сына тастағы жазуларды прозалық туындылар, тарихи-шежіре әңгімелер деп тапқан ғалымдар қатарында Т. Ганджей, А. Щербак, Л. Гумилев, В. Жирмунский, Қ. Өмірәлиев, т.б. бар. Ендігі ретте олар қандай жанрлық ерекшеліктерді өз концепцияларына негіз етті? деген сауалға жауап беріп көрсек. Көне жәдігерлердің прозалық сипаты туралы түркітанушы А. Щербак «Өзінің сипаты жағынан бұл жазулар поэтикалық шығармаға жатпайды» [6, 145-б.], – десе, Л. Гумилев: «И.В. Стеблеваның 1965 жылы шыққан «VI-VIII ғасырлардағы түрік поэзиясы» атты монографиясында Күлтегін мен Тонькөктің құрметіне арналған жазулар өлеңмен жазылғанын және олар ерлік поэмасы болып табылатынын дәлелдеуге тырысушылық бар. Монография авторының қанша күш-жігер жұмсағанына қарамастан, біз ол жазулардан өлеңдік ырғақты байқай алмадық, осыған байланысты А. Щербактың: «Бұл жазулар өзінің сипаты жағынан поэтикалық шығармаға жатпайды» деп сендіргеніне толық қосыламыз» [7, 321-б.], – деген пікір айтады. Мұндағы Л. Гумилевтің «өлеңдік ырғақты байқай алмадық» деуінің үлкен мәні бар. Себебі, көне жәдігерлерде прозаға, шешендік сөзге тән ырғақ, сөз иірімдері кездеседі. Бұл туралы М. Мағауин: «Біз Орхон ескерткіштері шешендік (ырғақты) сөз үлгісімен жазылған деп есептейміз» [8, 254-б.], – дейді. Бірақ бұл – поэзиялық ырғақ пен ұйқастан басқа дүние. Демек, Орхон жазба мұраларындағы ырғақ – өлеңсөзде кездесетін ырғақ пен ұйқас емес.

Көне жазбалардың прозалық сипатына қатысты ғылыми маңызы жоғары дәлелдер Қ. Өмірәлиев зерттеулерінде ұшырасады. VI-XIX ғасыр арасындағы әдеби мұралардың тілдік, стильдік, жанрлық ерекшеліктерін тұтастықта қарастырған сұңғыла ғалым көне мұралардың жанры туралы: «Сөз жоқ, Орхон-Енисей жазбалары – бұл күнде тарихы белгілі ең көне сөз үлгілері. Бірақ бұл ескерткіштер VI-VIII ғасырдағы түркі халқының фольклорлық әдебиетінің, нақтырақ айтқанда, ауызша поэзиясының сипаты қандай болды деген сұраққа бірден жауап бере алмайды. Өйткені бұл жазулар – өлең өлшемінде туған поэзиялық туындылар емес» [9, 22-бет], – дейді. Автордың зерттеулерінен төмендегідей ғылыми тұжырымдарды аңғаруға болады:

1. «Күлтегін», «Тонукук» – поэзия да, творчествалық өлең-жыр да емес, түркі қағандары мен батырларының ерлік жолын баяндайтын көркем тарихи шығарма, баяндау үлгісіндегі тарихи әңгіме» [9, 22-б.]. Зерттеушінің бұл түйінінен кейін Орхон жазбаларының тарихилығы қаншалық? деген сауал туындайтыны анық. Бұл жайында тарихшы Л. Гумилев: «Демек, жазулар – үгіттеу, яғни оларда тарихи материал іріктеліп келтіріледі. Сондықтан «Таншуда» (қытай жазбасы – Н.К) оқиғалар барысының жарыспалы түрде берілуі біз үшін ерекше бағалы. Бұларды салыстырып тексерген кезде оқиғалардың едәуір дұрыс баяндалғанына, бірақ толық еместігіне көз жеткіздік. Бұл түсінікті де, себебі үгіттік құжатта бейтараптылық тек қисынсыз ғана емес, сонымен бірге ақылға сыймастық» [7, 332-б.] дейді. Орхон ескерткіштерінің тарихилығы тұрғысынан өзге жазбалардан артықшылығы да сол кезеңдегі түріктердің, Түрік қағанатың арғы-бергі тарихын бір-бірін толықтыру арқылы әрі сол кезеңнің саяси және әлеуметтік жағдайларын терең талдай білу негізінде жеткізетіндігінде екендігін С. Кляшторный пікірінен де көреміз [1, 49-б.]. Ескерткіш мәтіндеріндегі тарихи оқиғалардың тікелей немесе жанама, жұмбақтау түрінде болсын берілуі – олардың тарихилық, шежірелік сипатының басым екендігін аңғартады. Дәлел ретінде «Көне түріктер» авторының «Білге қаған» ескерткішінде «Күлтегін» мәтініне еңбеген 700 жылғы Таңғұттарға жасалған жорық туралы, 709 ж.

чиктерді бағындыру жөніндегі, 714 ж. Бесбалық түбінен талқандалмаған жасақтардың шегінуі, 715 ж. Агу маңындағы тоғыс-татарлармен шайқасу, 716 ж. аяғында 717 ж. татаптар мен қарлұқтарды жеңу, т.б. тарихи оқиғаларды еске салатын жолдардың бар екендігін жазғанын айта кетсек болады [7, 330-б.]. Бір ғана жәдігерде көптеген тарихи оқиғалардың берілуі – Қ. Өмірәлиевтің Орхон мұралары прозалық туынды, тарихи әңгіме деген қорытындысының ғылыми негізі жоғары екендігін білдіреді.

Ескерткіштерді тарихи шығарма деп тануда тағы бір аргумент ретінде олардың авторына қатысты да айтып өткен жөн. Себебі, туынды жанры оның авторының тұлғалық ерекшелігімен, шығармашылық қарым-қабілетімен тікелей байланысты. Көне жәдігерлер авторының бірі – Тоныкөк. Мәтін мен ғалымдардың пікіріне сүйенсек, ол – табығаш жерінде білім алған, яғни, мемлекетаралық саяси жағдайларды да білетін, бірнеше қағанның кеңесшісі болған тарихи тұлға. Деректерден оның тек идеолог ретінде ғана емес, сонымен бірге жорықтарды ұйымдастырушы, ірі мемлекеттік шешімдер қабылдайтын қайраткер болғандығын аңғарамыз. Ал Иоллығ-тегінге келсек, Қ. Өмірәлиев: «Ол – өз дәуірінің ірі идеологы, саяси қайраткері, үлкен тарихшысы» – дейді [10, 66-б.]. Көне түріктер көсемінің тарихи оқиғаларды, сол кезеңдегі мемлекеттер мен ру-тайпалар арасындағы саяси жағдайларды жан-жақты талдай және түйсіне отырып түсіргенін, анализ жасау шеберлігінің жоғары екендігін Л. Гумилев өз еңбегінде жазады. Екі автордың осындай ерекшеліктеріне қарай отырып, әрі бітігтеген мұралардың мазмұнын, негізгі идеялық мұратын бағамдай келе, оларды тарихи әңгіме, шежіре деуге болатындай.

2. Қ. Өмірәлиев прозалық деп таныған екінші ерекшелік мәтіндердегі қарасөзге тән, яғни поэзиялық үлгіге жат өлшем-формалар: ескерткіштердегі жай сөйлемдердің баяндауыштарының бір сипаттас болуы, бір сөйлем ішіндегі бірыңғай мүшелердің көп қатарлы тізбегінің, жалаң сөйлемді төл сөздердің жиі келуі. Мәселен, төмендегі мысалдарға тоқталсақ:

Теңрі иарылқадук үчүн үкүс тийін біз қорқмадымыз, сүнүсдүмүз, Тардус сад ара бады. Йадымыз, қағанын тұтдымыз, йабғысын, садын анта өлүрті, еліг че ер тутдымыз, ол оқ түн будунын сайу ытымыз.

Теңрі жарылқаған үшін, көп екен деп біз (40) қорықпадық. Соғыстық. Тардус шад ара барды (арадан келіп кірді, тиді). Бытыраттық (быт-шыт қып бетіне қудық). Қағанын тұттық (тұтқын еттік), жабғусын, шадын (42) сонда өлтірді. Елуше (елудей) кісіні тұтқын еттік. Сол түні-ақ ел сайын [кісі, шапқыншы] жібердік (шаптырдық) [9, 63, 78-б.];

Түрк будун өлті, алқынты, иоқ болты.

Түрк жұрты өлді, алқынды (азайды), жоқ болды [9, 60, 72-б.];

Сабымын түкеті есідгіл: улайу іні-йігүнім, оғланым, бірікті оғушым, будуным, бірейе шад-апыт беклері, йырыя тарқат буйрук беглер, отыз.

Сөзімді түгете (түгел, тауыса) есітіндер (ұғып алындар)! [Соңымнан ерген] іні-туғандарым, ұлдарым, біріккен (одақтасқан) руларым, ел-жұртым, оң қол шад-апыт бектер; сол қол тарқат-бұйрық бектер, Отыз [Татар] [9, 64, 80-б.];

Анта өтрү қағаныма өтүнтүм, анча өтүндүм.

Содан соң қағанымнан өтіндім, былай деп өтіндім [9, 61, 74-б.].

Мұндағы баяндауыштардың бір сипатта болуы – прозалық әңгімелеу. Ескерткіш авторлары реттілікті сақтау, оқиғаны нақты жеткізу мақсатында сөйлем формасында берілетін ой түйдектерін етістікті баяндауышпен аяқтап, жинақтап отырған. Сонымен қатар ауызекі стильге жақын бір етістікті қайталап қолдану тәсілі де жиі ұшырасады. Ал бірыңғай мүшелердің қатарласа келуі – ырғақ пен ұйқас заңдылығына қарама-

қайшы болса, төл сөздердің берілуі, «мен» атынан айтылуы – кейінгі – XIV-XVI ғасырлардағы «Жамиғ-ат тауарих», «Шейбани-наме» сияқты хандар шежіресіне дейін жалғасқан мемлекетшіл, ордалық, билік әдебиетінің қарасөз өрнегі.

3. Ескерткіштерде арагидік кездесетін өлең-жыр шумақтары, шешендік сөз үлгілері көне жәдігерлердің жанрын айқындауда қаншалықты маңызды? Олар көне мұраларды тұтас поэзиялық туындылар деп тануға негіз бола ала ма және олардың көркемдік деңгейі қандай? Бұл тұрғыдан алғанда, Қ. Өмірәлиев көне мұраларда поэзиялық үзінділер мүлдем жоқ деген байлам жасамайды. Керісінше, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер және жыр формасына жақын шешендік сөз үлгілері мен тақпақтардың ұшырасатындығын айтып, олардың, әсіресе өлең өлшеміне жақын үзінділердің баяндау стиліне, айтылу ерекшелігіне кенінен тоқталады. Осы арқылы оларды көне түркілердің ертеден келе жатқан дүниені танудағы қалыптасқан ойларының поэтикалық көрінісі немесе белгілі бір тарихи кезеңдер мен оқиғалардан қалған өткен тарих сабақтары деген пайым жасайды. Демек, мұндай үзінділердің басым бөлігі ауызекі сөйлеудің, ары кеткенде ауыз әдебиетінің үлгілері. Сондай жолдарға «Үсте тәңірі баспаса, аста жер тілінбесе», «Кұл құлды болған еді, Күн күнді болған еді», т.б. жатқызуға болады. Мұнда ескеру керек тағы бір дүние – сол үзінділердің арагидік ұшырасуы, композициялық біртұтастықта берілмеуі және өлеңге тән өлшемдерге сәйкес келмеуі. Әрине, ертедегі поэзиялық үлгі солай болды дегенімізбен, аталмыш мұралардан үш ғасырдан кейін жинақталып, айтылу уақыты көне түркі дәуіріне тән немесе одан да арғы кезең делінген М. Қашқаридың «Түрік сөздігіндегі» Алп Ер Тоңаға арналған жоқтау жырының, жорық жырларының немесе өзге де өлең жолдарының көркемдік деңгейі: ұйқас, ырғақ, өлең құрылысы басқа сатыда. Демек, біздің жыл санауымыздан 7-5 мың жыл бұрын тұтас бір тілде сөйлеп үлгерген халықтың біздің дәуіріміздің басында көркемдік деңгейі жоғары поэзияның шығарушысы болды және қаласа жазба ескерткіштерді де сол поэзия үлгісінде тудыра алуы мүмкін еді деген қорытынды жасауға болады. Бірақ авторлар тарихи әңгіме, шежіре жанрын таңдаған. Бұл мәселеге қатысты Қ. Өмірәлиев ұсынған құнды дәлелдердің бірі: «Күлтегін» – шығарған емес, айтып отырып жаздырылған («бар ітгүчі, бедіз йаратыгма, бітіг таш ітгүчі табғаш қаған чықаны»). «Тонькук» та айтып отырып жаздырылған («Түрк білге қаған еліңе бігітдім») (жаз-дыр-дым) бен Білге Тоңукук). Сондықтан да бұлар ауызекі сөйлеу стилінің баяндай айту нормасына жақын» [9, 20-б.] деген қорытындысы. Зерттеушінің бұл мәселеге қатысты ғылыми байламы жайында М. Дүйсенов: «Ендеше, қандай бір жазба әдебиет болсын арғы бастауын фольклорлық шығармалар дәстүрінен алатынын, сөйтіп бірте-бірте әдеби дәстүр қалыптастыратынын мойындасақ, бұл Орхон жазба ескерткіштеріне де тікелей қатысты. Қ. Өмірәлиевтің дұрыс байқаған, бұл жазбаның ауызекі сөйлеу тілінің баяндай айту өлшеміне жақындығы туралы пікірінің арғы негізі де осы айтқан жайға байланысты» [11, 15-б.] деген болатын. Демек, мәтінде келген үзінділер ауыз әдебиетіне, ауызекі сөйлеу стиліне жақын. Себебі, мұндай сөз қолданыс поэзияда ғана емес, қарапайым күнделікті қарасөз қолданысында, келелі кеңес пен жиындарда жиі ұшырасып отырған. Біз бұл ерекшелікті ескерткіш жазылған уақыттан он ғасыр кейінгі көшпенділерден байқаймыз. Тарихымыздағы қазақ халқы туралы деректерде кездесетін «Көшпенділер қарапайым сөйлеп тұрғанның өзінде өлең оқып тұрғандай» деген пікірдің дала жұртының қарапайым сөз қолданысының өзінде ерекше поэтикалық қуаттың, ырғақ пен үйлесімділіктің жататындығын аңғартса керек. Бұл – шешендік қабілеті, сөз сақтау жады және оны қолдану мүмкіндігі жоғары көшпенділердің барлығына ортақ қасиет. Бұл пікір де көне мұралардың жанры поэзиялық үлгі емес, саяси, тарихи, стратегиялық маңызы жоғары «хан жарлықтары

мен шежіре үлгі-нұсқасын бойына жиған көркем шығармалар» деген ғалым тұжырымының тағы бір дәлелі болса керек.

Қорыта айтқанда, Орхон жазба ескерткіштерінің жанрлық сипатын айқындау – оның көркемдік негізін ғылыми тұрғыда зерттеу, саралау ғана емес, оның идеялық маңызын, стратегиялық негізін, миссиясын түсінуге, тұтас сол «Алтын дәуір» аталған кезеңнің құндылықтарын бағалауға негіз болады. Ал оларды поэзиялық туынды деп тану, біріншіден, тарихи шығарманы және ондағы тарихты жоққа шығаруға, көркем туындыға алмастыруға әкеп соқса, екіншіден, Қ. Өмірәлиев айтқандай: «Түркі халықтары VIII ғасырда ауызекі тілі мен поэтикалық стиль бөлінбеген, поэзиялық стильдің элементтері ғана жасала бастаған сөз үлгісіне ие болды» деген қате түсінікке ұрындырады [9, 21-б.].

Өткен ғасырда көбіне европацентристік және кеңестік ғылым методология аясында қарастырылған көне түркі жәдігерлерінің жанрлық сипатын қайта саралау – бүгінгі түркология ғылымының маңызды мәселелерінің бірі. Ал өз кезегінде зерттеу еңбектерін тарих, әдебиет, тіл тұрғысынан тұтас, кешенді түрде жүргізген сұңғыла ғалым Қ. Өмірәлиев зерттеулері көне мұралардың жанрлық ерекшелігін тануда ғылыми негізі жоғары дәлелдер мен тұжырымдар дегіміз келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- [1] Кляшторный С. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – Санкт-Петербург: Бионт, 2003. – 560 с.
- [2] Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1962. – 428 б.
- [3] Марғұлан Ә. Қазақстан халықтары мен тайпаларының VI–XII ғасырлардағы мәдениеті /Қазақ ССР тарихы. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1957. – 1-т., 639 б.
- [4] Жолдасбеков М. Тастар сөйлейді. – Астана: Фолиант, 2002. – 194 б.
- [5] Стеблева И. Поэзия тюрков VI – VIII веков. – Москва: Наука, 1965. – 142 с.
- [6] Щербак А. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении // Народы Азии и Африки. – 1961. № 2. – 5 б.
- [7] Гумилев Л. Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.
- [8] Мағауин М. – Ғасырлар бедері. Көптомдық. т. 8. – Алматы: Қағанат, 2002. – 490 б.
- [9] Өмірәлиев Қ. VIII –XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. – Алматы: Мектеп, 1985. – 127 б.
- [10] Ата тарих айғақтары. Естеліктер, мақалалар. – Алматы: Ғылым, 2001. – 340 б.
- [11] Дүйсенов М. Сынтастардағы жазулар // Қазақ әдебиеті. – 1981 –30 январь. –280 б.

REFERENCES

- [1] Klyashtorny S. History of Central Asia and memorials of runic writing. St. Petersburg: Biont, 2003. – 560 P.
- [2] Auezov M. Time and literature. – Almaty: Kazmemkorkemadebbas, 1962. – 428 P.
- [3] Margulan A. Culture of peoples and tribes of Kazakhstan in the VI–XII centuries / History of the Kazakh SSR. Almaty: Kazakh state publishing house, 1957, Vol. 1, p. 639.
- [4] Zholdasbekov M. Stones Speak. – Astana: Folio, 2002. – 194 P.
- [5] Stebleva I. Poetry tyurkov VI-VIII vekov. Moscow: Nauka publ., 1965. – 142 P.
- [6] Shcherbak A. Correspondence of alliteration and rhymes in Turkish spontaneity // peoples of Asia and Africa. – 1961. No. 2. – 5 p.

[7] Gumilyov L. Ancient Turks. Almaty: bilim publ., 1994. – 480 P.

[8] Magauin M. – Relief of centuries. Multi-function. Vol. 8. –Almaty: Khaganate, 2002. – 490 P.

[9] Umiraliyev K. Ancient Turkic literary monuments of the VIII –XII centuries. – Almaty: Shkola publ., 1985. – 127 P.

[10] Testimonies of Grandfather history. Memories, articles. Almaty: Nauka publ., 2001. – 340 P.

[11] Duissenov M. Inscriptions in Sintas // Kazakh literature. –1981.-January 30. –280 P.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Атабаева Ф. – Тұран Университеті, тілдер оқыту орталығының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты. Алматы, Қазақстан.

Әміржанова Н.С. – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Тіл мәдениеті бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы, Қазақстан

Әнес Ғ. – Саяси қуғын-сүргін құрбандары музейінің директоры филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы, Қазақстан

Әнесова Ү. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқытушысы, PhD докторы. Алматы, Қазақстан

Базарбаева З.М. – главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК. Алматы, Казахстан

Жаңабекова А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі. Алматы, Қазақстан

Жұмабекұлы Қ. – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, PhD докторы. Алматы, Қазақстан

Жұмағұл С.Б. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор. Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Қабадайы О. – Кыршехир Ахи Эвран университеті, доктор PhD, Кыршехир, Түркия

Қайралапов Н.М. – Түркістан облысы, Созақ ауданы, Ләнде Бөкенов атындағы жалпы орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі. Түркістан, Қазақстан

Мақан М. – Шет тілдер және іскерлік карьера университетінің магистранты, Алматы, Қазақстан

Манкеева Ж. – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы, Қазақстан

Момынова Б. Қ. – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Грамматика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы, Қазақстан

Мырзаханова Г.К. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, магистр-оқытушысы, Алматы, Қазақстан

Паташкова Е.С. – Тұран университетінің Журналистика және аударма бөлімінің аға оқытушысы. Алматы, Қазақстан

Сейітбекова А. А. – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Тіл тарихы бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы, Қазақстан

Солтанбекова А. – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Таңсықбаева Б.А. – Логистика және көлік академиясы, «Тілдер» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, доцент. Алматы, Қазақстан

Уәли Н. – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы, Қазақстан

МАЗМҰНЫ

Уәли Н. Ахмет Байтұрсынұлы және тіл мәдениетінің өзекті мәселелері (баяндама тезисі).....	3
Базарбаева З.М. Академик Нигмет Сауранбаев – ученый-фонетик.....	12
Әнес Ғ. Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық еңбектері (Бастауыш мектеп. «Әліппе» оқулық).....	22
Момынова Б., Әнесова Ү. Тірнек-көрнек өнер дихотомиясын зерделеген ғалым...34	
Манкеева Ж. Құлмат Өмірәлиевтің филологиялық мұрасы: қазақ поэзиясының тілі (XV-XIX ғғ.).....	40
Жаңабекова А. Күрделі сын есім, есімдік және үстеу сөздер орфографиясы.....	48
Сейітбекова А. Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеуге терең бойлаған ғалым.....	53
Қабадайы О., Әміржанова Н.С. Қазақ емле ережелерінің құрылымдық платформасының қалыптасу, даму кезеңдері.....	57
Паташкова Е.С. Орыс тіліндегі күй категориясындағы сөздердің функционалды-грамматикалық мәртебесі туралы мәселе бойынша.....	63
Таңсықбаева Б.А. Қайталама қос сөзді күрделі үстеулер.....	68
Атабаева Ф. Шет тілі сабағында сөздік қорды байыту әдістері мен тәсілдері.....	76
Жұмабекұлы Қ. Қараханид дәуіріндегі түркі тілі және қазіргі қазақ тіліндегі жануарлардың атаулары кездесетін мақал-мәтелдердің ұқсастықтары.....	83
Мырзаханова Г.К. Ағылшын тілі сабақтарында CLIL технологиясымен оқытудың әдістері.....	89
Мақан М. Қазақ тіліндегі туыстық атаулар мен жапон тіліндегі туыстық атаулар туралы аз сөз.....	94
Солтанбекова А. Әділдікті ту еткен ғалымның асыл мұрасы.....	98
Жұмағұл С.Б., Қайралапов Н.М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің жанры және Құлмат Өмірәлиев зерттеулері.....	105

Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 850

Теруге берілді 15.02.2021. Басуға қол қойылды 26.03.2021.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 7,25
Есепке алынатын баспа табағы 7,5
Таралымы 200. Тапсырыс №42.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Технический редактор и верстальщик: Е. Б. Бесиров

ИБ № 850

Сдан на набор 15.02.2021. подписано в печать 26.03.2021.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание. Условный печатный лист 7,25
Лист печатный учитываемый 7,5
Тираж 200. Заказ № 42.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Құрманғазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 15.02.21. signed to the press on 26.03.2021.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 7,25
Printed sheet accounted for 7,5
Edition of 200. Order number 42.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
Institute of linguistics.A. Baitursynova KN MES RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61